

ItK



2

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1976**

A TARTALOMBÓL

Kulin Ferenc: Táncsics Mihály Dózsa-képe

Pomogáts Béla: A líra tárgyas fordulója és a Nyugat második nemzedéke

Bata Imre: A Falusi krónika

*

Sőtér István: Vörösmarty Mihály

*

Németh G. Béla: Távolodás a romantikától, egy összetettebb személyesség jegyében (Arany János: Évek, ti még jövődő évek)

S z e m l e

Öt könyv József Attiláról (Péter László)

Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály (Kerényi Ferenc)

Orosz László: Katona József (Nagy Miklós)

Sziklay László: Szomszédainkról (Horváth Károly)

Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve (Jankovics József)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976. LXXX. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szaunder József

főszerkesztő

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társszerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménesi út 11—13.

<i>Kulin Ferenc</i> : Táncsics Mihály Dósa-képe	151
<i>Pomogáts Béla</i> : A líra tárgyias fordulója és a Nyugat második nemzedéke	165
<i>Bata Imre</i> : A Falusi krónika	180

Évforduló

<i>Sötér István</i> : Vörösmarty Mihály	190
---	-----

Kisebbségi közlemények

Csóka J. Lajos: Észrevételek a „P. dictus magister” értelmezéséhez. 194 — *Nemeskürty Harriet*: A magyar Simplicissimus és a XVII. századi német útirajz-irodalom. 201 — *Fried István*: A szlovák „Fóti dal”. 205 — *Spiró György*: A kelet-európai romantikus drámák néhány közös vonása. 206 — *Szabó József*: Az ember tragédiája egyetlen betűjéhez 209

Műelemzés

<i>Németh G. Béla</i> : Távolodás a romantikától, egy összetettebb személyesség jegyében (Arany János: <i>Évek, ti még jövendő évek</i>)	211
---	-----

Adattár

<i>Gál István</i> : Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor-életrajza 1629-ből	223
<i>F. Csanak Dóra</i> : Orczy Lőrinc ismeretlen költeménye	238
<i>Petrányi Ilona</i> : Dokumentumok Tóth Árpád és Füst Milán barátságáról	241

Szemle

Öt könyv József Attiláról (<i>Péter László</i>)	251
Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály (<i>Kerényi Ferenc</i>)	259
Orosz László: Katona József (<i>Nagy Miklós</i>)	262
Sziklay László: Szomszédainkról (<i>Horváth Károly</i>)	265
Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve (<i>Jankovics József</i>)	267

*

Lakatos Éva: Irodalmi folyóiratok. F — H. — Stanislaw Salmonowicz: Toruńskie Gimnazjum Akademickie a Ziemie Korony Węgierskiej w XVI—XVIII wieku. — Jókai Mór Budapestje. — Várkonyi Nándor: Dunántúl. — Rácz Zoltán: Jezsuiták tegnap és ma. — Szalai Imre: A Vajda János Társaság. — Robotos Imre: A nevetés vonzásában. — Török Gábor: Költői rébusok. (*Vargha Kálmán, Balázs Mihály, Fried István, Angyal Endre, Szőnyi György Endre, Vásárhelyi Miklós, Cs. Varga István, Kelemen Péter*)

270

Krónika

D. F. Markov akadémikus előadása Intézetünkben (I. L.)	280
A Renszánssz-kutató csoport 1975. évi munkája (K. T.)	281
Intézeti hírek (1975. január 1—december 31.)	282

KULIN FERENC

TÁNCSICS MIHÁLY DÓZSA-KÉPE



„Azon vád ellenében... hogy forradalmat szándékoztunk volna előidézni, komolyan tiltakoztam; s kijelentém, hogy az eszem ágában sem volt; forradalmat kezdeni csak úgy hübebalázs módjára eszeveszettség lett volna, de ez korántsem azt jelenti, hogy én a forradalmár elnevezés ellen tiltakoznám.”¹

A népiskolai tankönyvnek szánt *Magyarok története* című könyv első, 1841-es kiadásában Táncsics így írja le a Dózsa-lázadás történetét:

„Minemű emléke maradt fenn Ulászlónak? — Gyávaság, s az abból következő nyomorúság. A főbbek maguk hasznára fordították e királynak tehetetlenségét... Magok közt a törökök egyenetlenkedvén a Magyarok ösztönzék Ulászlót, hogy most kedvező alkalom levén a törökök től vegyék vissza az elfoglalt tartományokat. De erre sem pénz, sem katona nem volt, tehát a pápát kérték, hogy adjon segédelmet, s más fejedelmeket is a háborúra szólítson fel. Bakács Tamás esztergomi érsek hatalmat kért a pápától keresztes had prédikálására, hogy mind azok, kik a török ellen fegyvert fognak, bűneiktől feloldoztatnak — Bakács ezt megnyerte és nagyon sürgette a búcsúvétel kihirdetését, de a világiak, főképp Telegdi István nagyon ellenezte. A búcsúvétel kihirdetésére kevés idő alatt nagy számú nép gyűlt össze. Már csak vezérre volt szükség; történelemből Dózsa György választaték; ez gyakorolni kezdé őket, de nem volt sem eleség, sem pénz, tehát attól kezdettek rabolni, akinek volt; berontottak a városba; ez ellenállásra talált, végre kegyetlenséggé fajult, mit előbb csak szükségétől kényszerítve tettek. Azonban Bátorfi István és Zápolya János egyesülve a keresztes hadat száműzték; Dózsát is elfogták, kit Zápolya oly kegyetlenséggel kintzott halálra, mit irtózás nélkül nem olvashatni... A paraszt háború végeztével ugyan azon esztendőben 1514 erősítették meg a törvénykönyv, melyet Werbőczy István szerkesztett, s mellyel még ma is él a nemzet.”

A könyv 1842-es, 1844-es és 1847-es javított kiadásában alig változik valami a parasztháborúról szóló fejezetben. Igaz, „az ismeretes pörzendületet Dózsa György vezérlete alatt” már a bevezető kiemeli, de lényeges szemléleti változást a fejezet egésze nem mutat. Az „irtózás nélkül nem olvashatni” sztereotip befejező fordulat helyére másik közhely kerül: „... az egész jobbágyság nehányak bűne miatt szolgaságra lőn kárhozatva”, de ez csak egyértelműbbé teszi Táncsicsnak Dózsaival s a lázadással szembeni ellenszenvét.

Táncsics szűkszavú és a konzervatív-reakciós történetírásban kirajzolódott Dózsa-képtől semmiben nem különböző Dózsa-fejezete mellett nem mehetünk el anélkül, hogy fel ne tegyük a kérdést: mi magyarozza, hogy a plebejus radikalizmus egyik vezér-alakja éppen a parasztfordalom kérdésében közös nevezőn áll a forradalom-ellenes nemesi Magyarország történetíróival. Gyanakodhatnánk — s nem is teljesen alaptalanul — arra, hogy a tankönyv gyakorlati hasznát fontosabbnak tartó Táncsics nem akarta kockáztatni pedagógiai terveit, s pusztá övatosságból került a cenzúrával való reménytelen harc kockázatát. E feltevést azonban több körülmény is cáfolja. A népiskolai tankönyv első kiadása előtt már napvilágot látott Horváth Mihály liberális szellemű Dózsa-portréja a Tudománytárban, s ha ezt Táncsics nem ismerte volna is, mint a történetírással „hivatásszerűen” foglalkozó írónak olvasnia kellett Horváth Mihály több kiadást is megért tankönyvének a parasztháborúról szóló lapjait. Ám ha ezt a feltevést is el kellene vetnünk, döntő érveként említhetjük az állami iskolák hivatalos tankönyvé-

¹TÁNCSICS Mihály: *Életpályám*. Bp. 1949. 226.

nek, a Losonczy-féle *Hármas Kis Tükör*-nek a negyvenes években többször is javított új kiadásait, amelyek — Horváth Mihály liberális történefefelfogását követve — változtattak a Dózsa-lázadás korábbi értékelésén.² A cenzúra, illetve a cenzúra miatti óvatosság nem magyarázza tehát Táncsics tankönyvének werbőcziánus szellemét.

Megkerülhetnénk a nyitva maradt kérdést azzal az indokolással is, hogy Táncsics nem foglalkozott behatóan a történelemmel, s forradalmi világnézete ezért a történelemszemléletet nem érintő eszmei fejlődés eredményeként érlelődött meg. Világnézet és történelemszemlélet ilyen „fázis-eltolódása”, ellentmondása nem ritka jelenség a forradalmi eszmék kialakulásának stádiumában, ám Táncsics pályájának ismerete bárkit meggyőzhet arról, hogy a parasztháborúról rajzolt sematikus lecke-vázlata nem ilyen természetű ellentmondást takar. De mert olyan ellentmondásról van szó, amely a reformkori radikalizmus legmarkánsabb s a Petőfié mellett leghatékonyabb változatát érleli, nem érdektelen, ha Táncsics világnézeti fejlődésével külön fejezetben foglalkozunk.

Arra a kérdésre, hogy a negyvenes évek elején miért tagadó-elutasító Táncsics álláspontja a parasztforradalommal kapcsolatban, sem az író önéletrajza,³ sem a szakirodalom nem ad kielégítő feleletet. A részletkérdéseket vizsgáló tanulmányoknak — természetesen — nem ez a céljuk,⁴ az összegező pályaképeknek pedig közös vonásuk, hogy a forradalom előtti pályaszakaszt Táncsics 48-as szerepe felől vizsgálják, s így az előzményekben — érthetően — az ideutató tendenciák kapnak élesebb hangsúlyt, megvilágítást.⁵ E fejlődésrajzok természetesnek tekintik, hogy a negyvenes évek közepéig Táncsics is a békés reformok útján való haladás feltétlen híve, s azokat az életrajzi, politikai és eszmetörténeti indítékokat igyekeznek feltárni, amelyek a negyvenes évek közepétől alakítják forradalmivá világnézetét. E szemléletből logikusan következik, hogy az 1846-os nyugat-európai út, a Cabet-val való személyes találkozás, továbbá a galíciai események s a hazai gazdasági helyzet együttes hatása minősül a radikalizálódás legfontosabb motívumává. S így nemcsak amiatt lesz elnagyolt és pontatlan a fejlődésrajz, mert egy prekoncepcióhoz igazítja a radikalizmus bizonyos magatartásbeli, érzelmi-indulati elemeinek a pálya kezdetétől valóban jelenlévő hatását, hanem azért is, mert elsiklik a fölött a tény fölött, hogy Táncsics tudatosan forradalmi világnézete *közvetlenül* nem 46-os politikai tapasztalatainak, hanem egy — azokra épülő — újabb olvasmány-élményének eredménye lesz.

Az előlőtörő *polgári* indulat s az ezt minduntalan semlegesítő naiv-vallásos erkölcsfilozófiai szemlélet ellentmondása jellemzi elsősorban Táncsics pályájának első szakaszát. Még a polgári liberalizmussal szembeni pozícióját is a morális indítékú „békepártiság” határozza meg.

² 1773-tól 1845-ig így zárja a *Hármas Kis Tükör* a Dózsa-féle parasztháború ismertetését: „... Ugyan ennek idejében írta Werbőczy István Itélő M. a Tripátitumot, mellyel ma is él az Ország.” Az 1846-os kiadás szövege ennél a résznél megváltozik: „... az országgyűlésen ilyen nagy járom alá vetette a Nemesség a Jobbágyságot; kemény sanyargató törvények hozattak a jobbágyságra nézve, egyszersmind a szabad költözés is eltöröltetett. A magyar Jobbágysággal történt kegyetlen bánásmód 10 év múlva megszülte keserű gyümölcsét, a Mohácsi veszélyes napokban.” Az 1847-es kiadás szövege pedig így módosul: „... A magyar jobbágysággal történt kegyetlen bánásmód, a kuruczháború után 10 év múlva megszülte keserű gyümölcsét a Mohácsi veszélyes napokban, mert a jobbágyság szívében bosszúérzet, kárvágy, irigység a bizodalmatlanság fészkelte meg magát minden iránt, ki során felül vala.

³ Életpályám. L. I. jegyz.

⁴ LUKÁCSY Sándor: Táncsics Mihály elfeledett cikkei. Alföld, 1964/2. WALDAPFEL Eszter: Táncsics Mihály, a pedagógus. Isk. Könyvt. Tájékozt. 1964/28. VINCZE László: Táncsics Mihály pedagógiai nézetei. Bp., 1953.

⁵ KEMÉNY G. Gábor: Táncsics Mihály. Bp. 1946.

LESTYÁN Sándor: Az ismeretlen Táncsics. „Budapest”, Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet kiadása, 1945.

BÖLÖNI György: Hallja kend, Táncsics. Bp. 1946. A magyar irodalom története III. köt. 683–688. (FENYŐ István tanulmány). Bp. 1965.

valamennyi tag egy köz célra, köz boldogságra összesen munkálkodik”,¹¹ de a hazai viszonyok között megvalósíthatatlannak ítéli, s ezért a társaságoknak ama „másik nemében” lát követhető példát, melyet „Amerikában, Franciaországban, Angliában, Németországban léteztetni látunk”.¹² — A hazai viszonyok kritikáját tehát nem kapcsolja össze a változtatás naiv-utópisztikus elképzeléseivel, s nem vonzza az ideális-kommunistikus berendezkedésnek csak fejszigetelten realizálható modellje sem. Meg kell itt jegyeznünk, nem politikai realitás-érzéke menti meg az utópiától! Hogy a kommunista mintatelep helyett egyelőre jobban érdekli a polgárosulás adott keretekhez igazodó lehetősége, azt a nyugat-európai példa hatásánál is erősebben motiválják saját sorsának körülményei.

Pazardi című regényének életrajzi háttérében rajzolódnak ki legélesebben ezek a személyes motívumok. 1835-ben, amikor egy bárói családban nevelősködik, „sajátos dolgoknak lehetett szemlélője: a nagy uraskodásnak és szűkölködésnek, vagyis a kettőt egy szóba foglalva a lehető legrosszabb gazdálkodásnak . . . s itt fogamzott meg benne az eszme, hogy *Pazardi* című munkáját írja”.¹³ — A regény alapötletét adó valóságmozzanat nem mutat tehát a feudális társadalmi szerkezet lényegi ellentmondására, s nem is indokolja, hogy az írói szándék túlmenjen e szerkezet felületi hibáinak erkölcsi alapú bírálatán. S jelképes értelmű az, ahogyan Tánicsics egzisztenciális tervei-törekvései kapcsolódnak ehhez az írói programhoz. Miután *Pazardi*-ját a Trattner-féle kiadó cenzora „kitörölte”, Kolozsváron próbál vele szerencsét. Előtte azonban házat vesz Pesten holdnyi telekkel — „azon jó remény fejében, hogy majd egy év múlva . . . Kolozsváron kiadandó munkáibul a ház árát vagy nagyobb részét kifizeti.”¹⁴

Nem arról van szó, mintha azért mérsékelné a nemességgel szembeni kritikájának tónusát, mert érdekei kívánják így, hanem mert ekkor még ugyanúgy hisz a mérsékelt bírálat erkölcsi és politikai hatásában, mint saját felemelkedése, „polgárosulása” korlátlan lehetőségében. Más szóval a „fenti” és „lenti” osztályok polgárosodását *ekkor még* magától értetődően egyseges, egymást feltételező folyamatnak tekinti. S ha tudomásul kell is vennie, hogy ez a folyamat nem egészen konfliktusmentes, nincs kétsége afelől, hogy a polgárságba „fentről” és „lent-ről” érkező osztályok presztízs-harca és gazdasági küzdelmei az utóbbi javára dőlnek el. Ezt a meggyőződését is a *Pazardi* illusztrálja legszemléletesebben. Nem magas esztétikai színvonalon, de félreérthetetlenül. A történet kíméletlen satírának indul: Pazardi Gyurit — a parlagi magyar nemes Gvadányi után és Petőfi előtt „legkidolgozottabb” figuráját — apja, Tóbiás, európai körútra küldi. A faragatlan-műveletlen ifjút beidomítják a nagyvilági etikett szabályaira, figyelmeztetik a földrajzi és nyelvi járatlanságából adódható veszélyekre, s legfontosabb útravalóul rossz hangzású neve helyett — a tekintélyt parancsoló s remélhetőleg érdeklődést keltő Árpád Georgot iratják útlevelebe. Gyuri a „tanulmányaira” szánt vagyont eldorbézolja, s kétségbeesett segélykéréseivel végső csődbe juttatja amúgy is eladósodott apját.

A hat vármegyére terjedő birtokok ura és a józan esze és szorgalma révén meggazdagodott zsidó közötti szópárbajban ekkor fogalmazódik meg egyértelműen Tánicsics *polgári* álláspontja:

„Nekem akár honnét pénzt teremtsen Izsák gazda, különben másképp beszélek, mond Tóbiás fenyegetve. — Izsák meg nem ijedvén Pazarditól azt mondja neki: „Bizony nagy-ságodnak kár fenyegetőzni, mert ha jó szerével s szánakozásból nem adok, fenyegetőzéssel soha sem kényszeríthet nagyságod arra.” — Hát semmirevaló gaz zsidó — mond Tóbiás, kardját a szegről lekapván —, ez a köszönet, hogy engem annyit csaltál, hogy jószágomon meggazdagodtál, így fizetsz most? A corpus jurisra és nyolcszáz esztendőös constitúciónkra esküszöm és fogadom, hogy megtanítalak. Jóságaimból kiűzetlek, s a pesti tanácsnál feladlak, hogy álnoksággal a hazai törvények ellenére ott házat vettél, s majd meglátod, mi lesz belőled.”

¹¹ PÁNDI Pál: Kísértetjárás Magyarországon, I. köt. 89. Bp. 1972.

¹² Uo.

¹³ Életpályám. 99.

¹⁴ I. m. 101.

Jellemző példa erre Bajzával való vitája.⁶ Bajza félreérthetetlenül *csak* az irodalmi élet élénkülését sürgetve írja: „valódi gyönyörűséggel látja, hogy a magyar írók pártokra, felekezetekre kezdenek szakadni. Óhajtáná, hogy e pártok szelleme el ne szunnyadjon, s törekedni fog, hogy az mindinkább lobogásban tartassék” — Táncsics mindjárt általában a „pártok”, a viszálykodás ellen emel szót:

„De szabad legyen nekem itt kérdezni: hasznos-e és szükséges-e a kritikai pártosság, részrehajlás, meghasonlás és — talán hozzá tehetem — a gyűlölség? . . . Én . . . valódi szomorúsággal látom ez írói pártot. Hihető, Bajza mosolyogni, vagy mint jó lelkű szánakozni fog bányúságomon, hogy e szakadásnak tömérdek hasznát át nem látom, ellenkezőt állítván. Nem tehetek róla, de én óhajtánám, hogy *bár e szót: párt, minden rokonértelműkkel együtt ne is ismernők*; és ha tehetségemben állana, minden szótárbul irgalom nélkül száműzném, az emberek szívéből gyökerestől kiirtanám, és emlékezetökből örökre kitörölném; s ha Aristotelestől fogva majig minden valódi tudós és bölcs azt állította volna, hogy a pártosság hasznos, én tagadnám.”

Táncsics nem érti félre Bajzát. Tudja, hogy Bajza csak „írói párt”-ról beszél, ő mégis óhajtáná, hogy e szót: *párt*, „minden rokonértelműkkel együtt ne is ismernők”. S hogy a szó szinonimáin érti a társadalmi harcokat, a politikai táborokat is, afelől a táncsicsi gondolatmenet folytatása nem hagy kétségben.

„Ahol pártosság, meghasonlás, visszavonás és gyűlölség nem marcangolják az emberek szívét, ott boldogság . . . lakozik: hol az egység szent kötelei irigység, önhaszon sat. által nem tépetnek szét: ott jólét uralkodik; hol pedig jólét, boldogság vagon, semmit sem veszíthetni, ha a irodalom ötven évvel későbbben fejlődik is ki . . .”^{7,8}

Táncsics logikai hibát vét, amikor a „jólét és boldogság” hiányát a pártosság okozatának tekintti, ugyanakkor a lényegét érzékeli, amikor az irodalmi pártosság fogalmát politikai tartalmakkal azonosítja. Gondolatmenete — tévedése ellenére — ezért lehet következetes. Ha tudniillik a pártoskodás használ az irodalomnak, de árt a jólétnek, akkor az irodalom nem szolgálja a jólétet, s ezért „nem veszíthetni, ha a irodalom ötven évvel későbbben fejlődik is ki”.

Kétfajta indítéka van ennek az irodalom-ellenességnek. Azzal, hogy „milliók szenvedésére s azok keserű könnyeire” kéri a „Tekintetes Társaságot [az Akadémiát], hogy az öncélúnak ítélt irodalmi harcok pártolása helyett fordítsa minden figyelmét a nevelésre”⁹ — mai kifejezéssel élve: a „tömegkultúra” iránti *plebejus* igényt fejezi ki az „elit kultúráért” harcoló törekvésekkel szemben. Korszerű és jogos igény ez. Ám nyilvánvaló az is, hogy az irodalom kifejlődésének fél évszázados elhalasztásával Táncsics a politikai pártoskodást, viszályokat is kiiktathatónak véli nemzedéke életéből, s ezzel a felemelkedés útján már megindult rétegek politikai illúzióinak ad hangot. Azaz *plebejus és polgári szemlélet kettősségéről van szó*, ami pontosan kifejezi Táncsics társadalmi helyzetének valóságos kettősségét is. S noha a harmincas évek közepén — jogi, társadalmi és vagyoni helyzete szerint — semmi nem emeli a jogfosztottak és nincstelének fölé, ezt a kettős kötöttségű politikai világnézetet *polgári* orientáció jellemzi. Az ez idő tájt írott publicisztikai és szépirói munkái egyaránt erről vallanak.¹⁰

A *Budapesti levelek* című munkája szerint 1834-ben, Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai útinaplójából ismeri meg a kommunista társadalmi szisztéma első kísérleteit. Rokonszenvvel jellemzi Rapp és Owen társaságát, „melyek elkülönözött tulajdönt nem esmérnek, hanem

⁶ TÁNCSCICS Mihály: Kritikai értekezetek. Pest—Kolozsvar, Trattner Károly kiad. 1835.

⁷ I. m.

⁸ I. m.

⁹ I. m.

¹⁰ Budapesti levelek (1834.), Géczy és Mezösi mint erényhösök (Rényképek — 1835—36.), — Erényképek szerelmes levelekben (Rényképek — 1836.), — Bogdán unokája, Laura (regény — 1836.), — Pazardi (regény — 1836.).

— „Kérem nagyságotat, ne tessék magát neveltségessé tenni, ne mérgeledjék, mert a guta megtalálja ütni. Minden hánykolódás haszontalan; mert nagyságod corpus jurisával és nyolcszáz esztendő constitutiójával együtt pénzes zsebemben van, hol nem igen mozoghat.”¹⁵

Izsák gazda fellobbanó indulata nyilvánvalóan összefüggésben van az író filozofemita magartásával. Táncsics a „jogtalanul üldözött, s ok nélkül gyűlölt zsidó vallású embertársainak” ajánlja könyvét — nem azért, mintha „más emberek felett szeretné” őket, hanem mert „egyéb embernél jobban sajnálja; mert honukban ők azok, kiknek a törvények legkevésbé kedveznek”.¹⁶ De éppen ebből a dialógusból nyilvánvaló az is, hogy Izsák gazda nem pusztán „derék ember, aki semmiből küzdi fel magát becsületesen és józan ésszel” s aki — Bölöni György szerint — „csodálkozva néz szét a rendi Magyarország politikai, jogi és társadalmi fonákságai közt”.¹⁷ Izsák gazda annak — a nálunk még alig létező — polgárságnak a képviselője, ideáltípusa, amelyik már megnyerte a feudalizmussal szemben a maga gazdasági harcát, s amelyik most már döntő fölénye tudatában készül gazdasági pozíciójának jogi szentesítésére, s egyúttal a fennálló társadalmi hierarchia megsemmisítésére is. Az antifeudalizmusnak ez a válfaja nem téveszthető össze a reformer ellenzékiességgel, még kevésbé a plebejus radikalizmus akár ösztönös, akár tudatos változataival. Nincs okunk ezért, hogy — Bölöni György értelmezését elfogadva — már a Pazardit író Táncsicsot is úgy ítéljük meg, mint aki „a nép, a dolgozók szempontjából nézte a magyar világot, és e dolgozókért akarta a reformokat”.¹⁸ Nem szolgálat érvet ehhez a regény további cselekménye sem. Igaz, a földönfutóvá vált Árpády Georg belátja tékozló élete céltalanságát, s Munkási Gyuriként két keze munkájával teremt új otthon és új életet magának, de Perger Izsák jóindutata s főként tőkéje nélkül aligha lenne képes ilyen átlényegülésre. A talajt vesztett nemes s a gazdag polgár jelképes értelmű szövetségéről van inkább szó, annak valóságos tartalmát még nem érzékelő, történelmi irányát nem látó Táncsics naiv-romantikus felfogásában. Am e naivítás sem avatja plebejus tartalmúvá a *Pazardi* világképét. Azáltal sem, hogy a regény végén Munkási Gyuri „erősen hiszi azt”, hogy „eljő az idő . . . midőn az emberi nem . . . egy mindenben tökélyes egésszé fog alakulni”. Pándi Pál okkal hívja fel figyelmünket a regény gondolati végkicsengését adó, „Rousseau-tól, Bölönitől ismert utópista motívumokra”,¹⁹ melyek — egészítsük ki Pándi megállapítását — ismételten, s szerkezeti helyüknél fogva különös hangsúllyal emelik ki Táncsics szemléletének alapvetően polgári jellegét. A szóban forgó utópista motívumok ugyanis nem a nincstelenek szociális vágyait szóltatják meg, hanem Perger Izsák rossz „történelmi közérzetét” vannak hivatva érzés-teleníteni. Izsák gazda tudniillik attól fél, hogy „. . . mindegyik majd a maga foglalatosságát tartja a haza jólétére nézve legérdekesebbnek, egyedül úgy hiszi csak a haza boldogságát, a társaság javát sat. sikeresen munkálhatni, ha az ő dolgai mozdíthatnak elő. A kereskedő azt óhajtja, csak gyárok lehessenek, a természet csak harminczad ne volna, az író csak sajtószabadság legyen sat., azonnal jól megyen minden. Mindenik hazaárulásnak veszi, ha nem az ő véleményét támogatja a másik s így számtalan jó igyekezetek s föltételek nyom nélkül tűnnek el. Ó, barátom, talán örökké így fog tartani . . .”²⁰ — Ugyanaz a hang ez, amelyet korábban a Bajzával vitatkozó Táncsicsnál figyelhattunk meg. A pártoskodástól, a meghasonlástól való félelem hangja. — S félreérthetetlen, hogy ez a hang annak a típusnak a közérzetét szóltatja meg, amelyik polgári létfeltételeit a feudális társadalom szerkezetén belül tudta — vagy reméli — megteremteni, s amelyik e nehezen megszerzett pozícióját éppúgy veszélyeztetve látja (érzi) a „csak gyárokat” akaró kereskedők kapitalista szabadversenyétől, mint a harmincad ellen tiltakozó „termesztők” szociális nyugtalansága miatt.

¹⁵ T. M.: Pazardi. Kolozsvár 1836.

¹⁶ Uo.

¹⁷ BÖLÖNI György: Hallja kend, Táncsics. 3. kiad. Bp. 1965. 103.

¹⁸ Uo.

¹⁹ PÁNDI Pál: Kísértetjárás Magyarországon. I. köt. 397.

²⁰ T. M.: Pazardi.

A befejezés utópista motívumai feloldják Táncsics szorongását, ám optimizmusának magyarázata nem annyira az utópista eszmék hatásában, mint inkább a reformpolitika iránti bizalmában keresendő. Széchenyi *Hitel és Világ* című munkáiban látja azokat a minden kritikán felül álló műveket, amelyek „az emberi nem és polgári társaság célját” véve figyelembe, nagy „befolyással vannak a polgári jólétre”, s derűlátással ítéli meg a reformok alkotmányos megvalósításának lehetőségeit is:

„A hon mindinkább emelkedik, s a nemzeti élet minden ágaiban haladás megmutatkozik. Ugyanis jó fejedelmünk alatt legközelebb lefolyt két országgyűlésünket az utókor örökig dicsőségesnek emlegetendi . . . az elsőt a jobbágyság jogai kitágították, a másikon pedig saját birtok válthatási jogainál fogva a nemzet testté olvadt.”²¹

Táncsics „történetfilozófiai” optimizmusa tehát politikai optimizmusra épül, ennek alapja pedig — ismételjük — a Széchenyi reformprogramjába vetett feltétlen bizalom. Széchenyi iránti vonzalma azért is érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert épp ennek a vonzalomnak a „kihülése”, a gróf eszméivel való szembefordulás s egész korábbi ténykedésének egyre élesebb-elkeseredettebb kritikája fogja jelezni későbbi radikalizálódását. Addig azonban hosszú utat kell végigjárnia, s mindenekelőtt saját sorsának tapasztalatai kell hogy meggyőzzék polgári optimizmusának alaptalanságáról.

A *Pazardi* életrajzi fontosságát húzza ismét alá, hogy az első ilyen kijózanító tapasztalatok is ezzel a könyvvel kapcsolatosak. A harmadszori — immár kolozsvári — cenzurálás után ugyanis végképp betiltják. Nem először kerül Táncsics a cenzúrával szembe, de ennyire súlyosan egyetlen korábbi kudarca sem sújtotta. Nemcsak a pesti ház és a holdnyi föld vételének terve — s ezzel a polgárrá válás lehetősége! — válik bizonytalanná, de még ruháját is el kell adnia, hogy könyve nyomdai költségeit törleszthesse. Igaz, most még nem látja ennek az egyéni kudarcnak a fennálló rend lényegével való szükségszerű összefüggését. Könyve betiltását csak a „szolgalelkű, félnék és hizelgő emberek”²² hatalmi túlkapásának tulajdonítja, amiatt pedig, hogy „pesti polgárrá be nem vették . . . jóhiszeműségében nem bírt arra gondolni, hogy e dolgok egymással összefüggnek, hogy egyik a másikból folyik”.²³ Mégis ez a kudarc kezdi érlelni azt a lázadást, amely néhány év után — hasonló tapasztalatok mennyiségi halmozódása révén — a *Sajtószabadságrul* . . . írott röpiratában fog fellángolni.

A fordulatot — úgy tűnik — 1842 hozza meg. Noha *Népkönyvének* ekkor megjelenő harmadik füzeté még a széchenyiánus Táncsicsot mutatja: a gróf hatásának tulajdonítja, hogy „az országgyűlésen . . . a jobbágyra nézve igen kedvező, s a földművelést előmozdító törvényt hoztak”,²⁴ s úgy ítéli meg, hogy „a földesuraság törvényénél fogva mindent megtett, mi tőle függött” — az ugyancsak 1842-ből származó *Földművelési ipar ébresztésének egyetlen módja* című röpiratában már ezt olvashatjuk:

„Hogy néhány ezer család egy egész nagy hazának földszinét bírja, vagy jobban mondva bitangolja, hogy a több milliónyi családnak abból véres verejétkkel szerzett saját pénzén se legyen szabad egy kis részt tulajdonul szereztetnie, hogy több milliónyi család néhány ezer miatt szüntelen csak szomjazzzék a haszon után, de a hasznot ne érezhesse; nem fér meg a keresztény jogossággal.”²⁵

Az elkeseredett hang a reformpolitikából való kiábrándulást jelzi, de most még nem jelenti az azzal való szembefordulást. Az 1843-ban írott *Sajtószabadságrul nézetei egy rabnak* című röpi-

²¹ T. M.: Kritikai értekezetek.

²² Életpályám. 103.

²³ Uo.

²⁴ T. M.: Népkönyv. 98—101.

²⁵ PÁNDI Pál: Kísértetjárás Magyarországon. I. köt. 279.

iratában elméleti általánosságban viszi tovább azokat a gondolatokat, amelyeket a felvilágosodás társadalmi eszméiből vett át, de sem az aktuális „napi” politikai problémákra nem alkalmazza, sem az eszményi társadalomra vonatkozó utópisztikus tanokkal nem egyeztetiszembesíti azokat. Már a röpirat indítását is ez a „desztillált” radikalizmus jellemzi:

„Ha e mostani emberekből még valaha dicső nemzeteknek kell lenni, az kétféleképp történik: vagy úgy, hogy a kormányok önként lemondanak azon szabadságokról és jogokról, melyeket a népektől elraboltak . . . , vagy pedig a népek magok foglalják vissza. Ehhez nem kellene egyéb, csak akarat, de az a baj, hogy a szabadságától és jogától megfosztott népek oly valamivé fejlődtek, kik akarni nem tudnak.”²⁶

A szabadságukat és jogukat visszafoglaló népek szellemének megidézése után akár egy forradalmi kiáltvány is következhetne. Táncsics gondolatmenetében azonban jóval ártatlanabb funkciója van ennek. Az, hogy a népek jogfosztottságának okát a kormányokra hárítja, éppúgy jelzi a radikális indulat ideológiai fedezetének határozatlanságát, mint az, hogy a puszta akaratot elégséges eszköznek tekinti a kormányok megdöntésére. S jöllehet a cenzúra önkénye elleni tiltakozás a napi politikai harc egyik időszerű formáját is jelenti, a szabad sajtó társadalomformáló szerepének abszolutizálása is politikai realitásérzékének fejletlenségéről vall. A szabad sajtó — úgy véli — nemcsak kinyilvánítaná, de érvényre is juttatná a kormányok megdöntésére hivatott népakaratot. „Ha a sajtó csak húsz esztendeig volna tökéletesen szabad . . . az egész mostani rendet felforgatná; nem maradna kő kövön, vagy jobban mondva nem maradna tisztviselő tisztében . . . ” — írja naiv lelkesedéssel.²⁷

Forradalmi eszmecsírák és békés reformeri következtetések kettőssége jellemzi a *Sajtószabadságról* . . . többi gondolatát is. Érvet a privilégiumok ellen, támadja az egyházat, korlátozni óhajtja a királyság hatalmi és jogkörét, ám mindezek az igények — amelyek egyébként kivétel nélkül a francia felvilágosodás társadalmi eszméit visszahangozzák — csupán teoretikus megfogalmazást nyernek, az óhajtott cél elérésének hogyanjára vonatkozó elképzelések nélkül.

A *Sajtószabadságról* . . . tónusának szokatlan feszültsége mégis arról árulkodik, hogy Táncsics alkotásában már érlelődnek a forradalmiság indulati elemei. „Még nem értek meg az emberek arra, hogy jogokat és szabadságokat adjunk nekik . . . mi csupa atyai gondoskodásból vonjuk meg tőlük a szabadságot, mint gyermektől a kést” — imitálja tőle nem szokatlan ironiával a „népek atyjainak” demagóg szolamát, de nyomban ki is fakad: „. . . én mindig gutaütéstül félek, midőn ilyeneket hallok vagy olvasok, annyira felháborodik egész lényem.”²⁸ — S ez a kifakadás már szokatlan, új jelenség a mindig fegyelmezett modorú Táncsics prózájában. Az indulat zsilipnyítása után most már az ironia szűrőrácsát is leszereli, hogy szabad medret nyisson eszméi áradásának:

„Ha van istenkáromlás, hát ez az, midőn azt mondjátok: a nép nem ért meg arra, hogy szabadságot adjatok neki, hogy jogokat osszatok neki: Ha nem ért meg nem ti akadályoztátok-e cenzúra által? És nem az-e a célotok, nem azért folyamodtok-e cenzúrához, hogy soha meg ne érjen? . . . Ha már bármi úton-módon a nép szabadságát s jogait kezetekre játszottátok, isten néki, csak legalább ne igyekezzetek ennek oly szint adni, hogy még erénynek tartásék . . . ”²⁹

Táncsics indulata nyilvánvalóan azok ellen a nemesi reformpolitikuskok ellen irányul, akik ugyan a legkevésbé vétkesek a nép szabadság- és jogfosztottságában, mégis a legtöbbet tehetnének ezen „istenkáromló” állapot megszüntetéséért. Még nem mondja ki, de már felismerte

²⁶ T. M.: Válogatott Írásai. Bp. 1957. 104.

²⁷ I. m. 117.

²⁸ I. m. 114—115.

²⁹ Uo.

Széchenyi reformprogramjának elégtelenségét. Nem meglepő ezek után, ha egy évvel később a *Hitel* írójának alapelveit kezdi bírálni:

„Vagy képes, és akarja a magyar társadalmi állapotát gyökeresen orvosolni, vagy nem. Ha képes és tud akarni, *nincs szüksége a tőkére*, vagyis hitvány foltozásra: ha pedig nem képes, nemcsak ez, de ennél tízszerre nagyobb tőke sem emeli a hazát; sőt minél nagyobb volna a kölcsöntőke, annál mélyebbre süllyedne, s annál bizonyosabb volna veszte... Ha volnának oly rövidlátó s bohó hitelezők, kik csupán ránk nézve tennének kivételt, s biztos hipotékát nem keresve tőkéjüket nekünk adnák, e százmillió ugyanazon csatornákon (s valószínűleg még néhány eddig ismeretlen csatornácska is támadna) visszaszivárogná, melyeken már több száz millió kiment e hazából, s a magyarnak gyöngé vállaira egy teherrel több nehezu: az adóssági, azaz státusadóssági teher.”³⁰

Táncsics észrevétele már a radikalizmus forradalom felé vezető útját egyengeti. Széchenyi tervének ilyen értelmű bírálata, a tőkebehozatal gazdasági és társadalmi veszélyének felismerése, s ebből következően az importált kapitalizmus perspektívájának határozott elutasítása akkor is forradalmi előrelépést jelentene eszmei fejlődésében, ha megmaradna a pusztá tagadás álláspontján. De többről van itt szó. A Széchenyivel vitázó Táncsicsban politikai *akarat*át érlelődik mindaz, amit korábban „csak” nevelési programként s a „kedvező törvények” iránti bizalma jeleként fogalmazott meg.

„Mik tehát azon eszközök, módok, melyek magunk hatalmában állnak s pénzbe nem kerülnek, és a hazát mégis akármennyi kölcsönpénznel hatalmasabban emelhetik? Csekélységek — adja meg a maga feltette kérdésre a választ —: *akarat* minden magyar ember érdekét ugyanazonítani; *akarat* minden kiváltságot eltörölni [kiem. tőlem — K. F.]... Agitáljon a gróf amellet, hogy ama kiszáradt és részint beiszaposodott források, melyekből anyagi és szellemi élet egyaránt buzog, megnyíljanak; agitáljon a gróf amellet, hogy minden magyar egyenlő jogú és szabadjogú ember legyen... A gróf a szájhazafiakat a tetthazafiaktól elválasztva külön sorba állítaná... én sokkal egyszerűbb és csálhatatlanabb osztályozást javasolnék, tudniillik ezt: álljanak külön sorba mindazok, kik az igaztalanságokat, vagy ami egyre megy, a státus fenéjét, a privilégiumokat gyökerestül kiirtani késznek nyilatkoznak; másik sorba lépjenek azok, kik ezeket fenntartani óhajtják. Ez biztos osztályozás lenne!”³¹

Széchenyiből kiábrándulni — a reformpolitika útjáról való letérés első, de végleges irányt meghatározó lépése 1844-ben. És Széchenyivel így szembefordulni — ez már érzelmi-indulati „átállás” is jelent a „forradalomcsinálók” közé. Most érkezett el Táncsics ahhoz a ponthoz, amelyen túllépni, pontosabban az idáig sodró indulat logikája szerint tovább haladni csak a nyíltan vállalt forradalmiság pozíciójából, a forradalmi cselekvés irányában lehet. Ehhez a lépéshez azonban sem a történelmi, sem az alkati feltételek nem értek még meg. Törvényszerűnek kell tartanunk, hogy a továbblépés egyúttal a konkrét politikai kérdésektől való távolodást is fogja jelenteni, vagyis hogy felerősödik gondolkodásában az újszociális tanok utópisztikus elemeinek a hatása.

Táncsics írói pályáján a *Józanész* című munka jelzi eszmei fejlődésének ezt az újabb állomását. De nemcsak az ő életművében útjelző ez a könyv, hanem a korabeli Magyarország szellemi térképén is. „Az 1843—44-ben írt: ... *Józanész*, a korai újszociális tervek legkövetkezetesebben végiggondolt reformkori dokumentuma” — mondja Fenyő István.³² Ez a következetesség természetesen csak az utópisztikus gondolatrendszerek szerinti következetességet jelenti, s nem azt, hogy Táncsics itt kibontaná a bennük rejlő forradalmi konklúziót. Sőt, éppen az jellemzi, a *Józanész* íróját, hogy végtelenül kapcsolja egymáshoz a

³⁰ Válasz Széchenyi I. gróf két garasára.

³¹ Uo.

³² A magyar irodalom története. III. köt. Bp. 1965. 685.

társadalmi bajok okáról és gyógyításuk módjáról vallott elképzeléseit. „Teljes meggyőződés az, hogy az elkülönözött tulajdon s az abból szükségképp támadó egyenlőtlenség mellett üdv e földön nem virulhat soha, míg közös használat nem váltja föl joggal állapotunkat” — írja Cabet *Voyage en Icarie* című munkáján fellelkesülve,³³ de az egyenlőtlenség okáról még mindig naivan vélekedik. Úgy hiszi, az „csak azért támadhatott, mivel az emberiség teljes tudatlanságban kezdődött, s azért áll még fenn, mivel az általános tudatlanságból csak kevéssé bontakozott ki”.³⁴ Most tehát a diagnózis pontatlan, ám annál meglepőbb annak a gondolatnak a forradalmi radikalizmusa, amelyet a tudatlanság felszámolásának módjáról, a nevelésről fejt ki. Már könyve bevezetőjében felbukkan az eretnek gondolat:

„Ti, kik tőlünk különválva mint népről beszéltek, igen gyakran emlegetitek: *a népet nevelni kell*, csak az a baj, hogy érdeketek ellenkezőt kíván, tudniillik azt, hogy az emberek minél gyávábbak, minél ostobábbak maradjanak, mert úgy könnyebben bánhatni velük baromként...”³⁵

Később pedig, a nevelés politikai szerepéről elmélkedve megfogalmazza a marxizmus nézőpontjából is érvényes tételt:

„... a nevelés elvontan nem egyéb, mint értelmetlen üres hang vagy chimaera, főképp nálunk és körülményeink között. Ugyanis ki akar és mit akar, s kinek megbízásából akar nevelni?”³⁶

1843—44-ben már túl van tehát a korábban rá annyira jellemző naiv pedagógiai optimizmuson, s most megint olyan ponthoz jutott, amelyen túl a polgári átalakulás reformeri és forradalmi útjainak véglegesen el kell válnia egymástól. De mivel az egyiket *már*, a másikat *még* nem tudja választani, egyszerre éli át a távoli cél tudatmelő állapotát s mond le elérésének reális lehetőségéről. Hiszi, „hogy a közhasználatot köztársaságnak kell megelőznie”, de abban reménykedik, hogy „a nép magától alakul át józanész-szerű társasággá”. „A magától való átalakulás pedig — idézhetjük ismét Pándi Pál megállapítását — az igazságraébredés, felvilágosodás utópisztikus, nem forradalmi perspektíváját érti. ... bizik abban, hogy a jó szellem győzedelmeskedni fog”,³⁷ s meg is fogalmazza radikalizmusát még most is fékező naiv érveit. A „győzedelmeskedő szellem” — úgy véli — a következőképpen érvényesül:

„*Először*: az egész nép mindinkább eszesedik; *másodszor*: a kiváltságos osztály emberségesül; *harmadszor*: a fejedelmek kénytelenségéből engednek — e háromból olvad össze a jó szellem.”³⁸

S ha netalán valakiben ezek után is kétséget hagyott volna mindenfajta rebelliót kerülő társadalomjavító szándékáról, szükségét érzi, hogy kijelentse:

„Ha valaki azt hinné, hogy én a közhasználatot most behozni szándékozom, az igen nagyon csalódnék. Én kinek-kinek szabadságát legdrágább kincse gyanánt tekintem, a közhasználatot tehát józanul csak akkorra értem, midőn a szabad emberek minden erőltetés nélkül azt önként kívánandják.”³⁹

Újra és újra felmerül a kérdés: mi magyarázza a folytonosan harcra kész ideológiai fegyvertetben „felálló” Táncsics ismétlődő kapitulációját. A bevezetőben említettük már, nincs okunk azt hinni, hogy taktikai kitérésekről, meghátrálásokról lenne szó. Tegyük hozzá, ha van is

³³ PÁNDI Pál: Kisértetjárás Magyarországon, I. köt. 278—279.

³⁴ Uo.

³⁵ TÁNCSCS Mihály: Józanész. 1844. 5.

³⁶ I. m. 260.

³⁷ PÁNDI Pál: i. m.

³⁸ T. M.: Józanész. 266—267.

³⁹ Uo.

s szerepe magatartásában a taktikának, ez semmiképpen nem meghatározó s főképp nem tudatos önála. Nem fogadhatjuk el azt a magyarázatot sem, amely szerint a kisszámú plebejus értelmiség bázisnékülisége indokolja forradalmi erőinek megtorpanásait. Ennek az érvelésnek csak akkor lenne helye, ha tényként kezelhetnénk azt a feltevést, hogy volt ennek az értelmiségnek olyan rétege — vagy akár egyetlen alakja —, amely, illetve aki már a negyvenes évek közepén forradalmat akart. De ha lett volna is, vajon Táncsics közéjük tartozott-e, vagy éppen ő volt-e az? Hallgassuk meg őt magát — mielőtt elsietnénk a választ —: hogyan vélekedett a forradalomról — három évvel a forradalom előtt! A kérdés súlya indokolja, hogy részletesen idézzük az 1843 és 1846 között írott *Hunnia függetlenségé*-nek ide vágó sorait.

„Hogy vannak köztünk emberek, kik . . . szívből óhajtják, arról tökéletesen meg vagyok győződve, ámbar nem is tudják, mi az a *revolúció*. Kik óhajtják ezt? könnyű kitalálni, azok, kik szeretnék, hogy szétágazó erőnk még széljebb ágazzék, megszakadozzék, aztán végre az ország önmagában meghasonoljék és az önállás tönkre jusson; kívánják pedig ezt azok, kik hazánkból Ausztriát csinálni vágyának.

Nem, *revolúció nem készül nálunk*, hacsak a kormány mély politikájával erőnek erejével nem akarná elővarázsolni.

Ha szavom oly hatályos volna, mily szent és igaz óhajításom, hogy oly valamitől Isten megőrözzön; s ha a sajtó szabad volna: lelkemnek minden erejét arra meríteném, hogy a netalán kitörhető *revolúció*t ránk nézve veszedelmesnek megmutatnám, s elejét venni igyekezném. Nemzeti függetlenségünk örökre elvéreznék, ha most ily valamire vetemedni elég esztelenek volnánk . . .

Az én nézetem röviden a *revolúció*ról ez.

Vagy az egész nemzet indul fel valami újat kivívni, vagy csak egy kis rész. Ha az egész, az nem *revolúció*, hanem határozat; mert ki ellen *revoltál* az egész? képzelné sem lehet; ha pedig egy kis töredék *revoltál* valami visszaélés ellen, az esztelenség. . . világosan látható, mit gondolok én a kis rész által eszközözendő *revolúció* alatt, tudniillik azt, midőn alattomosan összebeszélnek, titkosan terveznek, s végre tervök szerint fegyverrel támadják meg a felsőbbséget, kormányt.

Mindaddig tehát, . . . míg az emberek hatalmában van szóval, ésszel kivívni azt, mit kivívni szándékoznak: *addig* dűrvaságnak, kegyetlenségnek tartom vashoz nyúlni . . . Ha pedig, mint mondám, az egész társaság támad és zendül fel valami igazságtalanság ellen, ezt lehetetlen józanésszel *revolúciónak* nevezni. Azt, ki a társaság ellen ekövette az igaztalanságot, törvény elébe idézi, érdeme szerint megbünteti, és vége van mindennek. Kérdem, ki ellen *revoltálna* így az egész? . . .

. . . De amikor a nép, két majd egyenlő részre oszlik, mikor tehát nem a társaság határoz néhány egyes irányban, hanem a nemzet két pártra oszlik: akkor az nem *revolúció*, hanem meghasonlás, *polgárháború*.⁴⁰

Válasszuk külön Táncsics gondolatmenetében az objektív érveket politikai nézeteinek naiv-idealista elemeitől! *Revolúció*-ellenességének első s legfontosabb okaként a provokációtól való félelmére hivatkozik. Azokkal szembeni éberségre int, „kik szeretnék, hogy szétágazó erőnk még széljelebb ágózzék, . . . kik hazánkból Ausztriát csinálni vágyának”. Hogy mennyire indokolt ez az aggodalma, azt néhány évvel később majd a galíciai példa fogja igazolni! Már nem a „békés és bölcs” alkat, s nem is az erőszak ellen tiltakozó erkölcsi érzékenység szólal fel itt a forradalom ellen, hanem az ügy, a nemzeti függetlenség ügyének feltétele az elhamarkodott, a meggondolatlan cselekvéstől! Annak a fegyelemnek a csirája ez, amelyik a *Dicsőséges nagyurak*-at író Petőfiben is munkálni fog, s amelyet vállal majd a forradalmi események sodrásában is. De figyeljünk Táncsics fogalmazásának rejtett hangsúlyaira is! „Nemzeti függetlenségünk örökre elvéreznék, ha *most* ily valamire vetemedni elég *esztelenek* volnánk.” Hogy itt a *most* időhatározó lényegesen módosítja, korlátozza a forradalom-ellenesség elvi indítékait, az a kontextusból kiragadva belemagyarázásnak tűnhet. Ám ha néhány bekezdéssel lejjebb ezt olvassuk: „. . . *míg* az emberek hatalmában van szóval, ésszel, kivívni azt, amit

⁴⁰ T. M.: *Hunnia függetlensége*.

kivívni szándékoznak: *addig* durvaságnak, kegyetlenségnek tartom vashoz nyúlni” — nem lehet kétségünk afelől, hogy Táncsics látómezején már belül van a jogos és ésszerű revolúció lehetősége is.

Nemcsak a revolúcióról alkotott fogalma különbözik tehát a forradalmi átalakulás minden formáját elutasító reformerekeitől, de a forradalomtól való idegenkedésének is alapvetően más indítékai vannak, mint például Wesselényi, Széchenyi, Kemény vagy Eötvös magatartásában. Táncsics álláspontja megengedi, hogy „az egész társaság támadjon és zendüljön fel valami igazságtalanság ellen” (csak lehetetlennek tartja ezt „józanésszel revolúciónak nevezni”), a nemesi reformpolitika — sajátos hatalmi szerepe miatt — óvakodik a „társaság egészét” mozgósító zendülésektől. A forradalomtól Táncsics is s a reformerek is a polgárháború veszélye miatt rettegnek, de ez a retteges sem állítja egy táborba őket. Táncsics azért fél a meghasonlástól, mert az veszélyezteti a kormánnyal szembefordítandó nemzeti egységet, a konzervatívok és liberálisok viszont azért nem mernek ujjat húzni a kormánnyal — mert félnek a polgárháborútól.

Ám bármennyire is jelen vannak a *Hunnia függetlensége* írójában az eszmei radikalizmus megkülönböztető jegyei, magatartását mégis erősebben motiválják azok az illúziók, amelyek most, a negyvenes évek elején, még egyaránt jellemzik a politikai ellenzékiiség legkülönbözőbb változatait. Nemcsak a „szó, a beszéd és az írás” erejébe vetett töretlen hit táplálja ezt az illúziót, hanem annak az öröklött világnépnak a hatása is, amelyik a politika fölött álló erkölcsi világrendet feltételez s az igazságnak és törvényességnek már-már transzcendens hatalmat tulajdonít. Ahhoz, hogy ki-ki a maga útján közelebb jusson, a forradalom gondolatához, ebben a hitében kell megrendülnie s ennek a világnépnak az érvénytelenségét kell felismernie.

Táncsics 48 előtti eszmei fejlődésében csak az 1845—46-os év hozza meg ezt a változást. A cenzúrával vívott szíjmalomharc — immár egy évtized óta halmozódó keserű tapasztalatok — után most érik elhatározássá régóta dédelgetett terve: külföldre megy, hogy csonkítás nélkül megjelentethesse munkáit. Döntésében fontos szerepe van annak, hogy újabb művei kiadásához az ellenzéki főurak támogatását sem tudja megnyerni. A *Hunnia függetlenségét* Kossuth közvetítésével Batthyány Lajoshoz küldi, a *Polgári katekizmus*-áról pedig Teleki László véleményét kéri, de Batthyány kitér a válasz elől, Teleki pedig a könyv „egész tartalmát még most korainak véli, de egyébiránt nem is ért vele mindenben egyet”.⁴¹ Meg kell arról győződnie, „hogy az arisztokratákkal nem sokra mehet”, s megfogadja, hogy „nagyurakkal nem kíván azért tanácskozni, mit és hogyan kellene tenni a haza sorsát illetőleg, hanem megteszi azt, amit keble istene sugall”.⁴²

Külföldi útján ilyen sugallatokat érlelő impulzusok érik. Franciaországban főleg azon könyvkereskedéseket keresi föl, „ahol a demokrata-féle röpiratok voltak inkább kaphatók”, s ezeket olvasva érzi, hogy „itt valami készülöben van, szóval a 48-iki kitörésnek a jelei már mutatkoznak”.⁴³ Találkozik Cabet-val is, a magyar újszociális eszmélkedést oly döntően befolyásoló *Voyage en Icarie* című könyv híres szerzőjével, de alighanem erősebb hatással van rá az az élmény, amit a Párizsban élő magyar mesterlegények és munkásokkal való találkozással jelent. (Munkásmozgalmi tevékenysége tulajdonképpen ezzel a találkozással kezdődik.) A lelkes közönség az ő „indítványa s buzdítása folytán alakul szabályszerű egységgé”, s ideológiai önképzésüket éppen az ő általa fordított Lamennais-könyv tanulmányozásával kezdik el.⁴⁴ Londonban megdöbbenve veszi tudomásul a fejlett ipar és nyomor kiáltó ellentéteit, de a közélet demokratizmusán fellobbanó lelkesedése felülkerekedik szociális aggályain. Ami rossz, azt a feudális jogrend egyes elemeinek továbbélésével magyarázza, s ami követendő példa, azt

⁴¹ Életpályám. 164.

⁴² Uo.

⁴³ I. m. 186.

⁴⁴ Egy hívő szavai ... Életpályám. 188.

lényegében a fejlődő kapitalizmus számlájára írja.⁴⁵ Az itteni légkör termékenyítően hat írás-kedvére is. „Sajátságos gondolatom támadt Angolhon szabad földén — írja visszaemlékezésében —, az tudniillik, hogyan megy az írás, mikor az ember nem kénytelen amiatt töprenkedni, hogy vajon ezt vagy azt a szót, kitételét meghagyhatni-e, s ha megmarad, nem törli-e azt ki a cenzor?”⁴⁶ A kísérlet eredménye, a „*Magyar munkások külföldön, vagy kié a haza?*” című írása nem maradt fenn, de tudjuk, hogy „a munkások nagy osztályának érdekeit és természetadta jogait emelte ki benne” — s alapszémje az volt, „hogy aki nem dolgozik, ne is egyék; . . . A dologtalan uraskodók, henyék munkások nélkül meg nem élhetnek; de a munkások el lehetnek henyélő urak nélkül.”⁴⁷

A nyugat-európai út tapasztalatai újabb nagy lépést jelentenek tehát Táncsics forradalom felé vezető pályáján. S nem mellékes, hogy ezt a lépést nem a felvilágosodás elvont társadalmi eszméinek az útján, s nem is az újszociális tanok utópisztikus gondolatrendszeréhez igazodva teszi meg, hanem a harmadik úton: a politikai valóság kitapintható terepén! Igaz, nem közvetlenül a hazai valóság terepe ez, de olyan magasztat, viszonyítási pont, ahonnan a hazai viszonyok „bemérésére” kiváló alkalom adódik. Nemcsak azért, mert „itt újra alkalma volt érezni, mily jelentéktelenné süllyedt le magyar nemzete, vagyis, hogy mennyire elmaradt, háttérbe szorult államilag más nemzetek mögött”,⁴⁸ hanem mert most, a cenzúra lidércétől felszabadultan éli át személyesen is a szellemi demokrácia gondolatokat fakasztó és tetteket ihlető állapotát.

S ez az élmény nem marad tiszavirágéletű epizód. Európai útján szerzett legféltettebb kincseként hozza magával haza, ahol már nemcsak eszméit, de személyét is rejtenie kell a *Népkönyv* szerzőjét köröző nyomozók elől. Kezdetét veszi bujdosása, s néhány hónappal később már a budai várbörtön foglyaként várja szabadulása napját. Ennek a rohanó másfél esztendőnek bennünket csak az a néhány hónapja érdekel, amely első elfogatásáig tart. 1846. november utolsó napjaiban érkezik Batthyány Kázmér gróf Zágráb megyei jószágára, Broodba, hogy végszükség esetén külföldre szökhessen. A szökésre nem kerül sor, viszont itt következik be pályájának az a fordulata, amelytől már karnyújtásnyi közelségben a csúcis: 1848-as politikai szerepe. A „sorsdöntő” élményt egy olvasmány adja: Cabet: *Histoire, populaire de la révolution française* című négykötetes munkája, melynek hatására később így emlékezik vissza:

„Robespierre-t mint kegyetlen embert, vérengző szörnyeteget rajzolták azok, kik a francia nagy forradalmi eszméket szerették volna s szeretnék még mindig kiirtani; nálam lévén Cabet . . . munkája, ezt olvasván meggyőződtem arról, hogy Robespierre ritka szilárd jellemű, tiszta lelkű valódi republikánus volt; nem kegyetlenségéből büntetett, hanem mert gyökeresen akarta kiirtani mind azt, mit a nemzet boldogulhatásának akadályául ismert.”⁴⁹

A robespierré-i forradalmár-jellem iránti rokonszenv nem pusztán a „revolutió”-val szembeni morális indítékú tiltakozás elbizonytalanodását jelzi. Táncsics most jut el a forradalmi erőszak jogosságának és szükségességének elfogadásáig! Cabet könyvének erőszakos jelentősége nem abban van, „hogy a francia forradalom eseményeivel, dicső tetteivel és hősi alakjaival ismerette meg” olvasóját, hanem abban — állapítja meg Lukácsy Sándor, hogy a forradalomra vonatkozó számtalan történeti mű közül ez volt az egyetlen, amely annak „jakobinus fel-fogását” és „kommunista kritikáját” is megfogalmazta.⁵⁰ Hogy a „*Nép szava, Isten szava*” című röpiratát miért éppen itt, Broodban, a császár fogdmegjei elől rejtőzve, és éppen most:

⁴⁵T. M.: Életpályám. 191.

⁴⁶I. m. 194.

⁴⁷Uo.

⁴⁸I. m. 193.

⁴⁹I. m. 213.

⁵⁰LUKÁCSY Sándor: Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai. Petőfi tüze. Bp. 1972. 211—12.

Cabet könyvének hatása alatt írta — az nem is igényel bővebb magyarázatot. De hogy Cabet forradalomtörténete — tárgyával és szemléletével egyaránt — mennyire szervesen épül bele Táncsics munkájába, az megkülönböztetett figyelmet érdemel. Nem érdektelen felidézniük a párizsi eseményeket Cabet nyomán ismertető, s azokat „jakobinus szellemben” kommentáló sorokat:

„1789-ik esztendőben . . . a király elküldé szolgáját a gyűlésbe mondatván általa a törvényhozóknak: A ti uratok a király parancsolja nektek, hogy oszoljatok el, a gyűléssel hagyjatok fel. A főpapság, az első rend, erre a gyűléstermet elhagyá, őket a nemesség a második rend követte; a harmadik rend, a nép képviselői a követek, a teremben maradtak, s egyik szónok — Mirabeau — a többiek nevében azt mondá a király szolgájának: »Eredj, mondd meg az uradnak, hogy mi innét nem távozzunk, mi vagyunk, a nemzet, mi törvényt hozunk, s fölöttünk urat nem ismerünk.«

Nem járja át e szavak ereje velőtöket és csontotokat? Ha nem bíztok emlékezőtehetségetekben, égessétek tenyeretekbe, hogy el ne feledjétek . . . nálunk a dolgok sürgetősebbek, mint volt a franciáknál.»⁵¹

Ha az imént azt az alkati-szemléleti változást hangsúlyoztuk, amely a forradalmi erőszak erkölcsi indokoltágának elismerésében jutott kifejezésre, fel kell figyelniük a francia példával figyelmeztető Táncsics szemléletének másik — s nem kevésbé új — elemére is. Arra tudniillik, hogy *forradalomra érettnek ítéli a magyarországi állapotokat*. Egyet érthetünk Bölöni Györggyel, aki kitűnő Táncsics-életrajzában a rohamosan romló gazdasági helyzet, az éhező parasztság elégedetlenkedésének szaporodó jelei alapján magától értetődőnek fogja fel ezt a táncsicsi helyzetértékelést.⁵² De vitatkoznunk kell felfogásával, amennyiben Táncsics magatartásának új vonását az új helyzet ugyancsak magától értetődő következményének tekinti. Az *Histoire populaire* . . . hatása nélkül is tudomásul kellett vennie Táncsicsnak, hogy a parasztság nyomora „iszonyúan borzasztó” dolgokkal fenyeget, ám Cabet Robespierre-portréjának ismerete nem iktatható ki a forradalmi helyzet forradalmi értelmezésének érzelmi-tudati indítékai közül! Különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy a *Nép szava, Isten szava* nemcsak a parlamentáris keretek között zajló revolúció jogosságát hirdeti. Táncsics a „csáktornyai éj” s a galíciai tragédia véres eseményeire is emlékeztet, „hol a paraszt nép felingereltetett a nemesség ellen”, s nyomban meg is fenyegeti a magyar földbirtokos osztályokat egy újabb magyar parasztfelkelés cseppet sem távoli lehetőségével:

„. . . ha még most sem hallgatjátok meg igazságos kiáltásainkat, hogy a közterhet velünk egyenlően viseljétek: mi kénytelenek leszünk a megválthatásnak reményéről is lemondani, s tesszük, mit végső szükség és inség tennünk kényszerít (sic!), mert hiszen tudjátok a nevezetes példabeszédet: *szükség törvényt bont.*”⁵³

És nem hagyja bizonytalanságban olvasóját afelől, hogy mit ért a példabeszéden . . .

Idáig jutott Táncsics alig több mint egy esztendővel a forradalom előtt. Nem több s nem kevesebb ez, mint amit néhány hónappal később — éppen Táncsics börtönbe kerülését követő napokban — Petőfi fogalmaz meg *A nép nevében*-ben. Petőfi a csáktornyai éj s a köztudatban még frissen élő galíciai események helyett a magyar nemesség önértetét és történelmi tudatát mélyebben és érzékenyebben érintő Dózsa szellemével fog fenyegetőzni. De a két magatartás — a Táncsicsé és Petőfié — lényegét ez már nem különbözteti meg. Ha most írná Táncsics népiskolai tankönyvét, az 1514-es parasztháborúról szóló fejezetben már nem másolná kritikátlanul a konzervatív történetfelfogás werbőcziánus Dózsa-portróját.

Összegezőként megállapíthatjuk: Táncsics politikai eszméinek fejlődése mindvégig egy irányban, de több úton haladt. Az egyik az újszociális tanok forrásaitól indult, s a hazai terep-

⁵¹ T. M.: Vál. Ir. 148—149.

⁵² BÖLÖNI György: Hallja kend, Táncsics.

⁵³ T. M.: Nép szava, Isten szava. T. M. Vál. Ir.

viszonyokhoz igazodva is megőrizte utópisztikus jellegét,⁵⁴ a másik út a felvilágosodás társadalmi eszméit vitte tovább elvont teoretikus sikon,⁵⁵ s végül a harmadik a reformkor politikai harcai frontján húzódtott — taktikai kitérőkkel és elágazásokkal (*Népkönyv, Földművelési ipar . . . Széchenyi István gróf két garasára . . . Hunnia függetlensége, Nép szava, Isten szava*). Hangsúlyoznunk kell azt az ellentmondást, hogy jóllehet mindhárom út iránya a *plebejus radikalizmus* felé mutat, külön-külön mindegyik a forradalom-ellenesség polgári érveinek is felvonulási terepe volt. Ez az ellentmondás csak egybeágazásuk pontján s pillanatában szűnhetett meg.

A három út pedig csak 1846-ban találkozik. Nem véletlenül éppen akkor, amikor a kelet-európai feudalizmus válsága (Galícia, éhínség, parasztmozgólódás stb.) s az erre kétségbeesetten reagáló, hadállásait erősítő reakció Táncsics életében is tragikus fordulatot teremt. A bujdosni kényszerülő s csakhamar börtönbe kerülő paraszt-polgár előtt nemcsak a további felemelkedés lehetőségei szűnnek meg, de polgárosuló törekvésének minden eddigi eredménye is megsemmisül. S nemcsak rokonszerve és erkölcsi elvei állítják a paraszti tömegek oldalára — élesen szembe a liberális nemesi politikával, hanem saját helyzete, a jobbágytömegekével azonosult esélyei is.

Nem azt kívánjuk ezzel mondani, hogy Táncsicsot a személyes sorsa fölötti elkeseredettség érlelte lázadóvá, csupán azt, hogy most is, mint pályája korábbi fordulatainál, a „hic et nunc” átélt tapasztalat, a konkrét valóság játszotta különböző eszméi reakciójában a katalizátor szerepét.

A népfelkeléssel, parasztlázadással fenyegető forradalmi helyzet inkarnálja Táncsicsban Dózsa szellemét. Ugyanakkor, amikor Eötvös vízióiban, Arany gondolataiban, s csak hónapokkal korábban, mint ahogy Petőfi lelkében is újjászületik ez a szellem.

Ferenc Kulín

LE PORTRAIT DE DÓZSA D'APRÈS MIHÁLY TÁNCICS

L'étude analyse l'évolution de la conception du monde de Mihály Táncsics, jusqu' la révolution bourgeoise démocratique de 1848, de cet idéologue le plus passionné des aspirations plébiennes-bourgeoises et qui avait l'influence la plus grande dans les décennies d'avant la révolution hongroise. L'analyse part de la contradiction que ce meme politicien qui, partir de la deuxième moitié des années 1840, représente le programme antiféodal le plus radical, dans sa conception historique pourtant — d'après le chapitre de son manuel d'école primaire intitulé *L'Histoire des Hongrois* dans lequel il traite la guerre des paysans menée par György Dózsa — il ne se délimite en rien de la conception historique conservatrice de la noblesse. Est-ce qu'il s'agit ici seulement de ce qu'aupres d'un radicalisme se rapportant au présent, les schémas conservateurs et réactionnaires de la conception historique peuvent vivre bien ensemble, ou bien de ce que les éléments idéologiques et impulsifs d'origine diverse du radicalisme peuvent coexister avec les conceptions politiques réformistes et utopistes? Du tout: comment Mihály Táncsics, ce paysanbourgeois révérent le roi et la puissance dans l'esprit de Széchenyi, est arrivé accepter et solliciter meme la violence révolutionnaire? En cherchant la réponse ces questions, l'auteur de cette étude examine les déclarations politiques, l'oeuvre d'homme de lettres et les préceptes pédagogiques de Táncsics dans la corrélation des faits biographiques et historiques. D'après sa conclusion, ce n'est qu'en 1846 que Táncsics est devenu un révolutionnaire sans équivoque, c'est-à-dire après la date quand la dualité caractéristique de paysan et de bourgeois de sa situation sociologique a cessé, quand — s'instruisant de son sort personnel — il a pu reconnaître que les réformes servent seulement l'embourgeoisement de la noblesse moyenne et non celui de la paysannerie. Le fait que cette révolution de conception ne peut pas être démontrée dans les éditions de 1846 et d'après 1846 de ses manuels écrits plus tot, s'explique par son emprisonnement et, plus tard, par ses devoirs politiques quotidiens qui ont absorbé toute son énergie, mais cela ne signifie pas du tout tout la coexistence pacifique d'une conception historique réactionnaire-conservatrice et d'une pratique révolutionnaire.

⁵⁴ Budapesti levelek, Pazardi, Józánész.

⁵⁵ Sajtószabadságrul nézetei egy rabnak, Hunnia függetlensége, Nép szava, Isten szava.

A LÍRA TÁRGYIAS FORDULÓJA ÉS A NYUGAT MÁSODIK NEMZEDÉKE

„A líra meghal [. . .] Őnző a világ: / csak közös inség, közös láz közös / zavar dadog, — a többi csönd s magány” — hangzott Babits Mihály verse, a *Régen elzengtek Sappho napjai* 1922-ben egy korszak beköszöntője gyanánt. Ez a korszak valóban nem biztatta visszhanggal a költészetet, mintha megtört volna az évezredek varázsa. A világot nem érdekelte a vers, nálunk meg kivált képtelennek tetszett a költészet helyzete. Az elveszített háború, a történelmi ország felbomlása, a leverett forradalom után egy ismeretlen világ rideg gazdasági és politikai kényszere fogadta a fiatalokat. A régi rend helyreállítását a válság új tünetei kísérték; erkölcsi zűllés, hatalmi erőszak, nacionalista demagógia. A szétesett magyar társadalom süketnek mutatkozott a költők szava előtt, elemi gondok terhe alatt, a nyers erő bűvöletében élt. „Talán igaz — tűnődött 1923 márciusában Babits —, hogy a költők csoportokban jönnek, mint a madarak, s mint Arany után, úgy Ady után is csöndnek kell lenni, míg majd az új csapat fölveri a magyar Parnasszust. Talán a priori hiábavaló évente várni az új tehetséget — s kivált ezekben az években, mikor a Cél hámba fogta az ifjak leikét, a szabadságot mumusnak festik elénk, s kultúránk tornyát inkább azért mutogatják nekik, hogy lerombolják, mint hogy továbbépítsék. A »tekintélyek tisztelete« helyeselt jelszavá lett ma, akár a középkorban, de sohasem nőtt még fel nemzedék, mely távolabb lett volna a Szellem tekintélyének tiszteletétől, mint ez a mai magyar. Ők nem a Szellem, hanem a nyers erő tiszteletében és fegyelmében nőttek.”¹

Babits kiábrándult vélekedését igazolták a fiatal nemzedék kritikusi. „Újból találkoztunk a valósággal — írta Komlós Aladár —, s ez kioperálta belőlünk az idegrendszerünkben támadt lírai daganatot. [. . .] egészében semmivel sem határozhatjuk meg mélyebben a legújabb költőnemzedéket, mint azzal, hogy az idealizmus országában született és életét a cinizmus földjén kell tengetnie.”² Németh László hasonlóképpen ítélte meg a költészet helyzetét. „Az irodalom külső feltételei az utolsó évtizedben teljesen megváltoztak — hangoztatta. — Nemcsak az a jólét párolgott el, amelynek a művészet mégiscsak fényűzése volt, hanem elveszett a szellemi szabadságnak a reménye is, elfordult az érdeklődés, megapadt az olvasótábor, mely az írók társadalmi hatalomná tette. [. . .] Elképzelhető-e, hogy a mai ég alatt egy olyanféle paradás egyéniség, mint Ady, egyáltalán kibontakozhasson? Türelmetlenebb s ugyanakkor közönyösebb világban élünk, a levegő élesebb, mostohább. Azzal a tüdővel, mellyel Ady és társai első légvételüket vették, ma csak megfulladni lehet.”³

Igen, a költészet feltételei, körülményei érezhetően romlottak a forradalom bukása után. A fiatalok magas eszmények vonzásában, a társadalmi átalakulás lázában töltötték ifjúságukat. Ady költészetétől kaptak hitet, a *Nyugattól* igényességet, a *Huszedik Század* haladó társadalomtudományától közéleti célokat. A két forradalom nyitott előttük történelmi távlatot.

¹ BABITS Mihály: Egy új költő. Könyvről könyvre. Bp. 1973. 31.

² KOMLÓS Aladár: Az új magyar líra. Bp. é.n. [1928]. 234—235.

³ NÉMETH László: Új nemzedék 1931. Két nemzedék. Bp. 1970. 348.

Egy szabad és szociális Magyarország képe lebegett a szemük előtt. A forradalmi vállalkozás bukása után látniok kellett, hogy a valóság mint csúfolja meg terveiket és álmaikat. Túl fiatalon és túl hirtelenül kényszerültek rádöbbsenni valódi helyzetükre; arra, hogy nemcsak az ország jövő sorsa csúszott ki kezük közül, hanem talán a személyes sorsuk is. Cselekvésre és szabadságra készültek, és napi gondok között kellett őrlődniök, magányosan és visszhangtalanul. A válságba merült magyar társadalom, a hatalom nyomása alá került szellemi élet nem kedvezett a költészetnek, különösen annak a független alkotó szellemnek, amelyet a Nyugat nagy nemzedéke képviselt.

A magyar költészet szabad lendületét, amelyet az irodalmi forradalom hozott, béklyóba verte a kor. De nemcsak a külső körülmények okozták a líra válságát. A költészet belső fejlődése, történeti állapota is megnehezítette a vers és a társadalom találkozását. Az avantgarde átütő erejű mozgalma, amely a forradalmak előtt és alatt a magyar szellemi élet erős tényezője volt, az új korszakban szinte teljesen elveszítette szerepét. Kassák és köre emigrációba vonult, a bécsi mozgalom egymással vitázó pártokra szakadt, az avantgarde költők mind szélsőségszebb kísérletekbe kezdtek, nyelvi kalandokba menekültek a száműzetés sivár valósága elől. A hazai avantgarde próbálkozások túl erőtlenek voltak ahhoz, hogy újjászervezhessék a mozgalmat, betölthessék azt az űrt, amit az aktivisták távozása hagyott. Az avantgarde költészet hazai gyengesége és szervezetlensége nem adott okot bizalomra. Babits, aki különben is gyanakvással tekintett az izmusok újtóira,⁴ kezdetben magát az avantgarde-t is a hanyatlás jelének ítélte. Az egymást követő izmusokat, a klasszikus forma lerombolását a vers válságának fogta fel, az általános vakság és zavar bizonyítékának látta.

A költészet szociális szerepének csökkenését később is azzal magyarázta, hogy megszűnt az alakítás fegyelme, a vers és a zene hagyományos kapcsolata. „Az a folyamat — érvelt —, amelyben a Versírás megszűnt nagy, eleven, szociális művészet lenni s mindjobban elvesztette régi fontosságát az emberiség lelkiéletében, azonos avval a folyamattal, amelyben a Vers mindjobban különvált a Zenétől: azaz a valódi Énekből, az énekelt versből lassanként skandált vers, recitált vers s végre már csak könyvből olvasott vers lett, a hangos versből néma. Ennek a fejlődésnek pedig utolsó állomása a modern szabad vers, mely a Zenével már az utolsó kapcsolatot is felmondja. Így észleljük itt azt a különös tünetet, hogy a Költészet mennél jobban leszáll szárnyaló magasságaiból, mennél inkább akar az Élet, a Nép, a Próza nyelvén szólni, annál távolabb jut attól, amit szociális és eleven művészetnek nevezhetünk; annál inkább egy kis céhnek hatástalan játéka lesz.”⁵ És a *Régen elzengtek Sappho napjaiban* megszólaltatott válsághangulatot is részben az a gyanakvás és elutasítás indokolta, amelyet Babits érzett az avantgarde költészet iránt. „A líra meghal — írta. — [. . .] Nincs ütem / jajában többé, nincs se szó, se tag: / az értő agy s zenés szív nem beszél, / csak a tudó liheg, csak a torok / kiált, s a szédült gyomor álmodik. / A líra elhal, néma ez a kor.”

A líra mégsem némult el, ha hangjának erejét és tisztaságát időnként zavarta is a részvétlen külvilág és a fejlődés belső bizonytalansága. Minden esztendőben fellépett néhány tehetséges fiatal, versekkel, verseskönyvekkel cáfolva a líra halálát ígérő komor jóslatot. Csak éppen mások voltak ezek a versek, más volt bennük a szenvedély, a hang. Mindenki érezte, hogy egy nagy-szerű korszak végleg lezárult az ország és a művészet történetében. Mindenki tudta, hogy a háború előtt felvirágzó költészetet nem lehet folytatni úgy, mintha nem történt volna közben összeomlás, forradalom és restauráció. Legjobban maga Babits Mihály tudta, akire Ady halála után a nemzeti költő szerepe várt. 1924 februárjában a következőket állapította meg: „Bizonyos, hogy például a mai líra érzésében, attitűdjében nem lehet ugyanaz, mint a háború előtti.

⁴ Erre vonatkozólag l. a Babits Mihály—Kassák Lajos vitát: BABITS Mihály: Ma, holnap és irodalom. Nyug 1916. II. 328—340., KASSÁK Lajos: A rettenetes nagy hamu alól Babits Mihályhoz. Nyug 1916. II. 420—424., BABITS Mihály: Felelet. Nyug 1916. II. 424—425.

⁵ BABITS Mihály: A vers jövődjéje. Élet és Irodalom. Bp., é.n. 181.

A fiatalok közül sokan érzik ezt, mélyen átélve a nagy nemzeti és emberi katasztrófát.⁶ Ennek a másfajta, érzésben és attitűdben új lírának a megteremtését vállalták azok a költők, akiket általában a modern magyar költészet „második nemzedékének” nevez a kritikai irodalom.

A „második nemzedék” indulását a forradalom leverését követő évekre szokás tenni. Az viszont egyre nyilvánvalóbb, hogy a *Nyugat* lírai forradalmát felváltó új költői látás és kifejezés nem 1919-ben, hanem még a háború idején keletkezett. A *Nyugat* nagy nemzedékének költői vívmánya a személyiség következetes érvényesítése volt, az a sodró erejű művészi forradalom, amely felszabadította az alkotó személyiséget a nép-nemzeti epigonizmus konzervatív esztétikai normái alól, és megnyitotta az utat a modern magyar líra nagy egyéniségei: Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula és Füst Milán előtt. Ennek a művészi forradalomnak a társadalmi hátterét a „második reformkorszak” belső erjedése teremtetten meg, amely végső következményeiben a két forradalomhoz vezetett. Eszmetörténeti hátterét pedig az a szubjektivista és vitalista filozófia, amely a századvégtől az első világháborúig szinte az egész európai művészetet vonzásában tartotta. Schopenhauer, Nietzsche és Bergson voltak sorra ennek a filozófiának és a filozófiából születő egyetemes életérzésnek az apostolai. Mellettük hatott a „neokantiánus” iskola, Windelband és Rickert ismeretelmélete, a szellemtörténeti irányzat, Dilthey, Spranger és Simmel művészetbölcselete és a Freud-féle pszichológia. Ezek a filozófiák határozták meg a *Nyugat* kezdeti törekvéseinek és esztétikájának individualista természetét.

Erősen személyes, szubjektív művészet született, amely természetes módon öltötte magára a szimbolizmus és impresszionizmus stílusát. Ez a kifejezőmód visszatekintve egységes korstílusnak tetszett, talán utóljára a klasszikus stílusok egész művészettörténeti korszakokat meghatározó egysége után és a modern stílusok egymással versengő, egymást átszövő áramlatai előtt. Szerb Antal, a stílusok születésén, küzdelmén és halálán merengve, nosztalgikus érzéssel gondolt erre a korszakra, amely még az egység színében tündökölt. „Ma már tudom — írta —, hogy ami akkor véget ért, csakugyan nagy és nevezetes stílus egység volt. Nietzsche és Rilke, Ady és Van Gogh, Rodin és Reinhardt csodálatos kora, a XIX. század emberének színjátzó, káprázatos alkonya.”⁷ Vajon volt-e tárgyi igazsága ennek a nosztalgikus képnek, vagy pusztán a kegyetlen világ elől való menekülés adott neki személyes hitelt? Németh László éppen ellenkező értelemben nyilatkozott, midőn azt hangoztatta, hogy „a korizlés őszertartó ereje” nálunk kisebb volt, mint másutt, és hogy a látszólagos stílus egység mögött egymással ellentétes esztétikák küzdelme folyt. „Az írók nemcsak új műveket írnak — állapította meg —, mindenik új esztétikát hoz: felfogásuk irodalomról, az alkotás céljáról, értelméről mindmáig összebékíthetetlen maradt. Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz (Kassákról, Szabó Dezsőről nem is szólva) nemcsak távoleső egyéniségek, de egymás számára lefordíthatatlan esztétikai rendszerek is.” Az egységet nem az ízlés vagy a stílus hozta létre közöttük, hanem az a félrevezető tény, hogy a liberális kritika nem volt képes meglátni a különbségeket, minthogy szerinte „minden alkotás fölött saját törvénye ítélt”. Németh élesen fordult szembe a *Nyugat* individualista művészet szemléletével. A harcban álló nemzedéki kritikusi indulatos módján fogalmazott, úgy tetszik, túlságosan szigorú ítéletet: „Az eredetiség tombol, a szellem azonban agonizál.”⁸

Szerb Antal nosztalgiaja és Németh László polémikus modora következtében valójában az az irodalomtörténeti fejlemény homályosodott el, ami a *Nyugat* nagy nemzedékének sorsában igazán problémát jelentett. Az ugyanis, hogy az individualista és szubjektív líra, amit ez a nemzedék hozott, mind erőteljesebben átadta helyét egy olyan költészetnek, amely már közösségi élményekből, a valóság erősebb vonzásában született, következképp tárgyiasabb stílust hozott. A *Nyugat* költészetét valóban nem hatotta át a stílus egység, amelyre Szerb Antal oly nosztalgikus érzéssel gondolt, de nem volt ez a költészet az esztétikáknak és a stílusoknak

⁶ BABITS Mihály: *Fiatalok. Könyvről könyvre.* 60.

⁷ SZERB Antal: *Könyvek és ifjúság elégiája. Gondolatok a könyvtárban.* Bp. 1971. 658.

⁸ NÉMETH László: i. m. 307–308.

az a harca sem, amelyre Németh László polémikus szenvedélye utalt. A *Nyugat* művészi forradalmába és költői nyelvébe valóban sok minden belefért: Ady szimbolizmusa, a fiatal Babits tárgyias költészete, Kosztolányi vagy Tóth Árpád nosztalgikus impresszionizmusa, Juhász Gyula hagyományosabb költői realizmusa. Am mindezt összekötötte az a valami, amit pontosabb fogalom híján „Nyugat-stílusnak” nevezhetünk, és ami a századforduló európai szimbolizmusának és impresszionizmusának sajátos magyar változata volt. A *Nyugat* nagy nemzedékének költészetét nem a személyes esztétikák küzdelme tagolta stílusirányzatokra, hanem egy időbeli folyamat, amely a tízes évek elején indult, az első világháború éveiben, 1915–1917 körül vált észrevehetővé, és néhány év leforgása alatt létrehozta a maga irodalomtörténeti eredményeit.

A modern magyar költészetben ezek az évek jelentik azt a korszakhatárt, amely elválasztja egymástól a két nagy líratörténeti korszakot.⁹ Előtte az alkotó személyiség feltétlen primátusa jellemezte a költészetet, szubjektivizmus, vitalizmus, esetenként irracionizmus hatotta át a művész gondolkodását, tudatát. Utána a művész maga kissé háttérbe került, és a műalkotás, a műben alakot öltő eszme és esztétikum lett az irányadó. Németh László szellemesen jegyezte fel, hogy az első korszak művészi normáit az „egyeniség-esztétika” határozta meg, a másodikat a „műesztétika”.¹⁰ Az erejének teljében alkotó Ady még „cifra szolgáló”-nak tekintette a verset, a háborús kataklimzát megtapasztalt költők viszont maguk lesznek a mű szolgálói, mérnökei, esetleg szerzetesei. Az első korszak költészeté befelé forduló világban született, erősen személyes jellegű volt, érdeklődése az alanyra irányult, az érzés és a szenvedély húrjain játszott. A második korszaké kifelé fordult, a társadalom, az emberiség, a nemzet, a nép vagy a történelem kérdéseire akart válaszolni, érdeklődése tárgyias lett, a vizsgáló és ítélő értelmet képviselte. Már annak a kritikának a módszertani változása is a korszakfordulóról árulkodott, amely ezt a költészetet gondozásba vette. Az első korszak kritikája általában szubjektivistá és liberális, az egyeniség jogára szavazott, mesterei Ignóus és Kosztolányi. A második korszak kritikája objektivistá és normatív, törvényeket keresett és alkalmazott, mesterei az érett Babits, Komlós Aladár, Halász Gábor, Németh László, az „esszéirő nemzedék”.

A meghatározó fordulat a háború éveiben történt, 1915–1917 körül, midőn nyilvánvalóvá vált, hogy a háború nem hozta el a felgyülemlett nemzetközi és nemzeti kérdések megoldását, ellenkezőleg: minden addiginál mélyebb válságot, egyetemes szenvedést és pusztulást okozott, amely a kultúra és a civilizáció teljes lerombolásával fenyeget. És nyilvánvalóvá vált az is, hogy a háborúért nemcsak a tábornokokat és minisztereket terheli felelősség, hanem az eszméket is. A filozófiát, amely vitalizmusával, értelemellenességével történelmi kalandokba kergette az emberiséget, illetve nem figyelmeztette e kalandok kockázatára és veszélyeire. Babits 1917-ben *A veszedelmes világnézet*ben számolt le ennek az életfilozófiának a következményeivel. „Magában a világnézetben kell itt valami oknak rejlenie — kutatta a világméretű pusztítás ideológiai hátterét —; ebben az egész mai hangulatban valami erőnek vagy gyengeségnek, ami lehetővé vagy kényszerítvé tette a mai világnak a minden borzasztóságokba való szótlan belenyugvást. Mégis beszélhetünk hát a »háború világnézeti alapjairól.« ”És töprengésében a „veszedelmes

⁹ Az 1919-es korszakhatár helyett javasolt 1915–1917-es korszakhatárnak ma már jelentősebb irodalma van. A magyar irodalom története c. kézikönyv VI. kötete (szerk. SZABOLCSI Miklós. Bp., 1966.) még 1919-ben látta a korszakfordulót. A kézikönyv vitája során Tamás Attila, Koczás Sándor, Komlós Aladár és Nagy Péter is felvetette a korszakhatár pontosabb, illetve az irodalmi fejlődésnek megfelelő kijelölésének igényét: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a Kézikönyv ötödik és hatodik kötetéről. ItK 1966. 608–616. Azóta KOMLÓS Aladár: A „második nemzedék” útja (Vereckétől Dévényig. Bp. 1972.) c. tanulmánya 1917-re, KENYERES Zoltán: Korszakok és korszakfordulók (Gondolkodó irodalom. Bp., 1975.) c. tanulmánya 1915-re, BODNÁR György: A XX. századi magyar irodalom történeti rendszerezésének problémái (Literatura 1974. 1. sz. 15–19.) c. tanulmánya 1916–1917-re teszi a korszakhatárt.

¹⁰ NÉMETH László: i. m. 350.

világnézet" felismeréséhez, megnevezéséhez is eljutott: „Az ellenség neve: antiintellektualizmus. Vagy antinacionalizmus. Csakis ez lehet. Az értelmetlen iszonyokba való belenyugvás csak olyan korban képzelhető, mely elvesztette hitét az Ész, a Ráció erejében, mely gyógyíthatatlanul vaknak és értelmetlenné látja a világot. Mikor az emberek hinni, kívánni nem merik már az ész szerint való életet.”¹¹ Az irracionális bölcseszettek határozott elutasítása nyitotta meg az utat az értelmes fegyelem, a tárgyyszerű vizsgálat, általában a racionális gondolkodás igénye előtt.

A *Nyugat* irodalmi forradalmat keltve, a magyar társadalom átalakítására vállalkozva az életfilozófiák indításait és tanácsait követte, holott tulajdonképpen a közelében zajlott az a hatalmas tudományos átalakulás, amely lényegében mai világképtünk eredendően racionalista jellegét szabta meg. A „második nemzedék”, például Szabó Lőrinc gondolkodását már ez az átalakulás tájolta be. Elsősorban nem a természettudomány korszakalkotó felfedezéseire, Planck kvantumelméletére és Einstein általános relativitáselméletére gondolok, hiszen ezek az elméletek, szélesebb körben terjedve, eredeti racionális töltésükkel ellentétes értelmezést is nyerhettek. Hanem a kor polgári filozófiájának mind szigorúbb racionalizmussal és rendszerépítő fegyelemmel fellépő irányzataira, amelyek például Bertrand Russell matematikai logikájában, Edmund Husserl fenomenológiájában, Ernst Cassirer neokantiánus nyelvfilozófiájában, végül Ludwig Wittgenstein logikai pozitivizmusában öltöttek alakot (ez utóbbi három műve, az 1921-ben közreadott *Tractatus logico-philosophicus* már lezárta a filozófiatörténeti folyamatot, egyszermind további távlatokat nyitott). A racionalista és pozitivisták fordulat a magyar filozófiai gondolkodásban is végbement. A fiatal Lukács György, Hauser Arnold, Zalai Béla és Mannheim Károly nézetei az európai fejlődéssel párhuzamosan, időnként azt megelőzve és előkészítve fordultak lassanként az irracionálisból a racionalista bölcseszethez. Az 1910-ben megjelent *Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára* mintegy összefoglaló módon igazolta a hazai filozófiai gondolkodás korszerűségét, mutatta be ennek változatait. A *Nyugat* nagy nemzedékének köréből Babits Mihály állt közelebbi kapcsolatban a magyar bölcsészeti gondolkodásnak eme megújítóival, különösen Zalai Bélával; sőt Babits esetében e nézeteknek kimutatható poétikai hatása is volt.¹²

A modern magyar irodalom azonban még ennél is többet és gazdagabban meríthetett volna abból a nacionalizmusból, ha tetszik, rendszeralkotó fegyelemből, amit a század elején kibontakozó új társadalomtudomány képviselt. Ami szubjektivisták és individualisták korok számára a pszichológia, az tárgyias és társadalmi érdeklődésű korok számára a szociológia. Nem véletlen, hogy a *Nyugat* nagy nemzedékét elsősorban a lélektan, illetve a vitalista filozófiák lélektani vonatkozása érdekelte, és általában (talán Ady kivételével) kevés érdeklődést mutatott a kor szociológiája iránt. Ez az érdeklődés is egy már idejét múlt, XIX. századi társadalomtudománynak, Spencer és Comte pozitivizmusának szólt. Időközben viszont a színre léptek olyan korszerűbb szociológiai irányzatok, mint Émile Durkheim, Max Weber, Benjamin Kidd és Henry Giddings neopozitivisták irányzatai. E szociológiai iskolák néhány alapvető műve magyarul is megjelent,¹³ és a *Huszádik Század*, valamint a *Társadalomtudományi Társaság* körében sem voltak ismeretlenek a neopozitivisták szociológia eredményei. A korabeli magyar szociológia azonban nem vált olyan elméleti tudománnyá, amely elérte volna a nyugat-európai és amerikai iskolák színvonalát. Vagy beérte a leíró módszer lehetőségeivel, megmaradt a tények feltárásánál és csoportosításánál, mint a különben eredményes munkát végző Braun Róbert és Bosnyák Béla. Vagy elméleti munka helyett a politikai reformmozgalmak szolgálatába

¹¹ BABITS Mihály: A veszedelmes világnézet. Gondolat és írás. Bp. 1922. 233–235.

¹² Vö.: Zalai Béla levelei kortársaihoz. Közzétette BEÓTHY Ottó. Kritika 1975. 8. sz. 5–10. Zalai és Babits kapcsolatáról újabb: RÁBA György: Egy költői modell kifejtése, mint irodalomtörténeti módszer. (Kézirat.)

¹³ Például B. KIDD: A társadalmi fejlődés. Bp. 1905., H. GIDDINGS: A szociológia elvei. Bp., 1908. E. DURKHEIM: A szociológia módszere. Bp. 1917.

állt, és publicisztikai, esetleg történetírói munkával foglalkozott, mint Jászi Oszkár és Szabó Ervin, a polgári radikalizmus vagy a szociáldemokrácia legtöbb teoretikusa.¹⁴ A fiatal marxisták: Lukács György és Varga Jenő már később, az emigrációban fejtették ki szociológiai munkásságukat. Ugyancsak később vált jelentős polgári szociológussá az általában német tudósként ismert Mannheim Károly is.

A tárgyiasabb és fegyelmezettebb gondolkodás, sőt művészet szemlélet feltételei mindenestre már adva voltak a háború előtt, a tizes évek első felében. És midőn a háborús kiábrándulás hatására a művészeti életben végbement az az általános szemlélet- és ízlésváltozás, amely az alkotó személyiség királyi fölényét tárgyyszerűbb és fegyelmezettebb esztétikai igénynyel váltotta fel, a magyar költészet szinte készen kapta az új eszményeket és tájékozódási pontokat. Az 1915–1917-re tehető líratörténeti fordulat egyaránt áthatotta a nyugatosok költészetét. Ady költészetében már korábban: 1912 körül végbement a szemléleti változás. Verseinek személyes erejű szimbolizmusa egyszerűsödött és tárgyiasabbá vált; *A magunk szerelme*, a *Ki látott engem* és különösen *A halottak élén* költői mitológiája a felfokozott művészi én helyett a történelmi kényszer hálójában vergődő nemzeti közösségre utalt.¹⁵ Babits háborús költészetében, a *Béke és háború között*, valamint a *Nyugtalanság völgye* verseiben az emberiség sorsa iránt érzett felelősség és a való élet nyomában járó érdeklődés nyert kifejezést. Kosztolányi nosztalgikus költői szemlélete a *Mákban* és a *Kenyér és borban* változott meg a köznapi valóság ígérete nyomán. Tóth Árpád a *Lomha gályán* költészetében fordult, a debreceni hagyományok szellemében, a békés élet természetes örömeihez. Végül Juhász Gyula a *Késő szüret* utolsó verseiben igazolta, hogy mélyen és valóságosan élte át a háborús ország szenvedéseit. A történelmi valóság iránt támadt érdeklődés és érzékenység, valamint a külső világgal való közvetlenebb kapcsolat valamennyiük költészetét elhatározó módon fordította ahhoz a poétikához, amely a tárgyias és közösségi költészet feltétele volt.

A *Nyugat* költőinek gondolkodásában és poétikájában végbement fordulat mellett új líratörténeti korszakot ígért a magyar avantgarde színre lépése is. A magyar avantgarde költészet, mint ismeretes, Kassák Lajos első, 1915-ben kiadott *Eposz Wagner maszkjában* című verseskötetében született, a mozgalom pedig ugyancsak 1915-ben *A Tett*, majd 1916-ban a *Ma* indulásával jött létre. Az avantgarde mozgalom fellépésében döntő szerepe volt a háború elleni tiltakozásnak, a szocializmus eszméinek. Az avantgarde új eszmei tájékozódást és művészi igényt képviselt, midőn egyformán szembefordult a konzervatív nacionalizmussal és a *Nyugat* individualizmusával. Eszmei karakterét a lázadásban és kísérletezésben találta meg, amely egyaránt áthatotta a költészet világnézeti és szemléleti, formai és nyelvi aspektusait. A *Nyugat* költői fordulata tárgyyszerűbb és fegyelmezettebb stílust hozott, az avantgarde fellépése ellenkezőleg személyességet és lázadást. Az a stílusegység, amely az úgynevezett „Nyugat-stílusban”, a nagy nemzedék szimbolista-impresszionista költői nyelvében egy korszak jellegét határozta meg (és amelyre, láttuk, Szerb Antal oly érzékeny nosztalgiával, Németh László oly erős kritikai indulattal gondolt vissza), valóban felbomlott a *Nyugat* költői fordulata és az avantgarde megjelenése után. Ettől kezdve, egy jó évtizeden át, egymást váltják és egymást keresztezik a lázító és fegyelmező programok, a törvényromboló és törvénykereső poétikák, az eruptív és konstruktív költői stílusok.¹⁶ Az 1915–1917 körül kibontako-

¹⁴ Vö. KULCSÁR Kálmán: *A társadalom és a szociológia*. Bp., 1972. 168–170.

¹⁵ RÉVAI József egyenesen a következőket állapította meg: „a világ titokzatos kísértetiesége mind jobban kitisztul, a valóság egyre jobban elveszti elvarázsolt jellegét, és egyre jobban egyszerűen szörnyűvé, elviselhetetlenné lesz”. Ady szimbolizmusa. *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp. 1968. 111. Ezt a minősítést vitatta SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben*. Bp. 1969. 183–184. Ady kései költészetének tárgyias és kollektív jellegéről: PÓR Péter: *A szimbolista fordulat Ady költészetében*. *Valóság* 1974. 12. sz. 42–55.

¹⁶ Ezt a gondolatot BODNÁR György vetette fel: „Véleményem szerint ugyanis a századfordulótól kezdve az egész világirodalomban két törekvés fut egymás mellett vagy váltogatja egymást: az eruptív erők mellett mindvégig megfigyelhető a konstruktív szándék, amely amazokhoz mérve klasszikusnak tetszik, vagy más szóval, egy új realizmust teremt.” I. m. 19.

zott új magyar költészet ennek a két erőnek, irányzatnak és stílusnak a küzdelméből, sokszor egymást átható kölcsönösségből született.

A magyar avantgarde lázadó erőt képviselt, a költészet hagyományos formáinak rombolására vállalkozott, fellépése mégsem mond szögesen ellent azoknak az eszmetörténeti fejleményeknek, amelyeket az 1915—1917-es líratörténeti fordulat háttérében vázoltunk fel az előbb. A magyar avantgarde, legalábbis a forradalom leverése előtt, nem az értelem ellen lázadt, hanem éppen a józan ész nevében lépett fel a kihívó értelmetlenség: a háború ellen; és nem fordított hátat a valóságnak, hanem éppen a kialakult társadalmi valóság forradalmi megváltoztatására törekedett. Az avantgarde-ot sokan úgy látták, úgy ítélték meg, mint a szubjektivista életfilozófia végső állomását és következményét, amely teljes mértékben le kívánta rombolni a költészet értelmes rendjét, kommunikatív szerepét.¹⁷ Holott a magyar aktivizmus, a hazai avantgarde 1915 és 1919 között kifejlődött irányzata élénk érdeklődést mutatott a valóság és a társadalom iránt, a józan ész és a közösségi morál nevében hirdetett lázadást a háború és a polgári rend, a polgári kultúra ellen. Az individualizmus, a szubjektivizmus és az esztétizmus elutasítása szinte valamennyi avantgarde kiáltványban és programban megjelent. Az aktivisták kollektív, tárgyilagos és konstruktív művészek, nem is művészek: a társadalmi tudat munkásának tudták magukat.¹⁸ Az avantgarde első szakaszának kollektív és konstruktív művészeti ideológiája valójában beillt az 1915—1917-es líratörténeti fordulat általánosabb eszmei keretei közé. A magyar avantgarde szubjektivista és individualista irányzata majd csak később, a forradalom leverése után és az emigrációs szétszóródás idején bontakozott ki a különben sem hosszú életű dadaizmus és részben a szürrealizmus körülményei között. Ám ezzel az irányzattal párhuzamosan, illetve ezt felváltva ismét megjelent a kollektív és építő szándék, a valóság iránti érdeklődés Kassák és körének konstruktivista mozgalmaiban.

A lírai fordulat, amely az első világháborús évek eszmei átrendeződése során végbement, lényegében meghatározta az induló fiatalok, a „második nemzedék” vonzalmait és törekvéseit. A nemzedék első csoportja, olyan költők, mint Nadányi Zoltán, Sinkó Ervin, Déry Tibor, Szentimrei Jenő, Komját Aladár, Márai Sándor, Reményik Sándor és Barta Sándor, még a forradalom előtt jelentkezett.¹⁹ A nemzedék zöme (ki megkésve, mint a háború lövészárkában sínylő Erdélyi József és Fodor József, ki korán, mint a gimnazistaként feltűnt József Attila)

¹⁷ Sok hasonló vélemény közül idézzük KOMLÓS Aladár 1928-ban megfogalmazott álláspontját: „Mi az avantgarde? Utolsó állomása a szubjektivizmus és az azzal járó egyéni eredetiség termékenyítő felszabadulásának; de az az állomás, ahol már csak akkor elég a szubjektívizmus, ha a tébolyt utánozza, az eredetiség csak akkor, ha kiugrik a fejlődés folyamából, és fittyet hány az emberi lélek törvényeinek, amint azok a ránk hagyott alkotásokban megmutatkoznak; utolsó állomás — ahova a legtöbb ember nem jutott el, és nem is fog eljutni soha. Mit tagadunk meg, mikor elfordulunk az avantgarde-tól? A társadalomtól való leválást, a magunk örvényeibe sűpedést.” Az avantgarde esteje. Vereckétől Dévényig. Bp. 1972. 327.

¹⁸ Szabó Dezső például a Tett beköszöntőjében a következőket hirdette: „Meghalt a művészeti és irodalmi esztétizmus, most nem először, de talán a leghosszabb időre. A szép túláradja a művészetet s az élet szélesebb szépség, mint a szép. Olyan égető jogok születtek, olyan nagy éhségek lettek szent tartozással, hogy a l'art pour l'art boci-boci tarkája egy időre érdektelenné lesz. A jövőt alakító, forrongó, nagyszerű humanumoknak ebben az új, izzó kaoszában minden splendid isolation, tour d'ivoire, éneskedés, szópecérség hiábavaló mőkává szegényül. A művész, az író megint munkás lesz a munkások, a harcos a harcosok közt.” Keresztelőre. A Tett 1915. 1. sz. 2. — Kassák Lajos programja is a szubjektivizmust utasítja el: „Az irodalom nem elégedhetik meg többé dekadens magára dicsőüléssel: tudatos akarattal, mint a haladás legfanatikusabb szószólójának szerepet kell kierőszakolnia az alapozó és irányító fórumokon...” Program. A Tett 1916. 10. sz. 153—154. — Hasonló individualizmus- és szubjektivizmus-ellenes állásfoglalások olvashatók a következő írásukban is: KASSÁK Lajos: A plakát és az új festészet. Ma 1916. 1. sz. 2—4., KASSÁK Lajos: Szintetikus irodalom. Ma 1916. 2. sz. 18—21., RÉVAI József: Ibsen és a monumentális irodalom. Ma 1917. 8. sz. 126—129.

¹⁹ Igaza van KOMLÓS Aladárnak abban, hogy a „második nemzedék” tagjainak azokat tekintik, akik általában 1895 és 1905 között születtek. A „második nemzedék” útja. I.m. 300.

viszont az ellenforradalmi restauráció után indult el pályáján. A háborús évektől a húszas évek második feléig, másfél évtized alatt, egész sor tehetséges ifjú költő lépett az irodalmi nyilvánosság elé.²⁰ Természetesnek tetszett, hogy a költészet általánosabb megoszlását követve részben a Nyugat hagyományait, részben az avantgarde forradalmát követik. Sőt a *Nyugat* tanítványai között is megoszlást hozott az, hogy Ady költői szimbolizmusához vagy Babits tárgyiasabb költészetéhez vonzódik-e az induló fiatal költő. Ady követése nehezebbnek bizonyult, már csak költői nyelvének erősen személyes karaktere következtében is; az ő követőit inkább fenyegette az epigonizmus csapdája, mint Babits tanítványait. S valóban, szinte a tehetség próbája lett, hogy valaki Ady költészetének hatalmas erőterében megtalálja-e a maga útját, a maga alkotó egyéniségét és stílusát. József Attila, Szabó Lőrinc és Fodor József sikerrel bírkózott meg ezzel a próbával, a húszas években igen népszerű Rozványi Vilmos viszont belebukott. Ugyancsak Ady vonzásában kereste önmagát, egyelőre sikertelenül, Gulyás Pál is, és az Ady-utánzás hajlította többé vagy kevésbé epigonizmusba Mécs László vagy Győry Dezső költészetét, illetve a fiatal Kodolányi János lírai kísérleteit.

Valójában Szabó Lőrinc volt az első fiatal költő, aki Ady örökségét megtagadva, kihívó módon Babitsra szavazott. „Babits — írta a *Nyugtalan-ság völgyét* üdvözölve — megteremtette az új költői nyelvet. Ez az érdem már múltja érdeme, bár eredménye a jelené, mert mindenütt megérzik hatása. (Meggyőződésem, hogy a Babits-hatás a magyar irodalmat mélyebben és tartósabban fogja érinteni, mint az Adyé.) Új kötete azonban már a jövőnek szól, talán nem is a mai, hanem a következő generáció fiataljainak.”²¹ Szabó Lőrinc költészetét valóban mélyen és tartósan érintette Babits hatása, még akkor is, midőn fellázadt ellene és szándékosan tépte el a verseit hozzáfűző szálakat. Mellette Komjáthy Aladár, Sárközi György, Zsolt Béla, Török Sophie, részben a fiatal József Attila bizonyult többé-kevésbé Babits tanítványának.

Az új költői nemzedék hatalmas formai és nyelvi kultúrát örökölt a *Nyugat* nagyjaiból, nemcsak Adytól és Babitstól, hanem Kosztolányitól, Tóth Árpádtól és Juhász Gyulától is, akiknek szintén volt hatásuk, szintén voltak tanítványaik. (József Attila például Juhász Gyulától, Sárközi György Tóth Árpádtól is tanult.) Maga Babits utalt arra, hogy ennek az örökségnek milyen nagy szerep jutott abban, hogy felszabadítsa, illetve lenyűgözze a fiatalokat tehetségük és önállóságuk mértéke szerint. „Könnyű nekik teljes fegyverzetben jelentkezniök — hangoztatta —: hisz kőszén kaptak egy nagyszerűen megújított nyelvet, örökölték egy kiművelt modern irodalom pompás és rafinált eszközeit: nem kellett nekik mindent újra teremteni a semmiből vagy a régiből, mint nekünk. A gazdagság csak a gyengének gyengítő:

²⁰ A korszak (Magyarországon, emigrációban, Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában) induló költői a következő rendben léptek első verseskötetükkel a nyilvánosság elé: 1914-ben Nadányi Zoltán, Raith Tivadar, Salamon László, 1915-ben Zsolt Béla, 1916-ban Sinkó Ervin, Szentimrei Jenő, 1917-ben Komját Aladár, 1918-ban Márai Sándor, Reményik Sándor, 1919-ben Barta Sándor, 1920-ban Bányai Kornél, Csuka Zoltán, Marconnay Tibor, Nagy Emma, Rozványi Vilmos, 1921-ben Áprily Lajos, Győry Dezső, Hernádi (Hercz) György, Kodolányi János, Komlós Aladár, Mihályi Ödön, Simon Andor, Tamkó Sirató Károly, Tompa László, 1922-ben Déry Tibor, Endre Károly, Erdélyi József, Fenyő László, Forbáth Imre, Földes Sándor, Gál László, József Attila, Szabó Lőrinc, Vozári Dezső, 1923-ban Becsky Andor, Gulyás Pál, Juhász Géza, Komor András, Lengyel József, Mécs László, Nádass József, Olosz Lajos, Tamás Aladár, 1924-ben Bárd Oszkár, Palasovszky Ödön, Szemes Erzs, 1925-ben Debreczeni József, Gereblyés László, Hidas Antal, Kádár Imre, Komjáthy Aladár, 1926-ban Bárdosi Németh János, Bartalis János, Berczeli A. Károly, Fekete Lajos, Sárközi György, 1927-ben Féja Géza, Fodor József, Maksay Albert, Pákozdy Ferenc, Sipos Domokos, 1928-ban Berda József, Hollós Korvin Lajos, Illyés Gyula, 1929-ben Berde Mária, Török Sophie. Ugyancsak ebben a korszakban lépett fel Németh Andor és Lakatos Péter Pál, nekik azonban nem jelent meg önálló verseskötetük, csupán folyóiratokban közölték költeményeiket.

²¹ SZABÓ Lőrinc: *Nyugtalan-ság völgye*. Nyug 1921. 47—51.

az erősnek erő. S ha tudjuk is méltányolni helyzetük nehézségét, ha érezzük is, mily csüggesztő feladat lehet kitűnni, újat hozni még az Ady hatalmas korszaka után: számba kell venni előnyét és erejét is annak, akinek ily eszközök állnak rendelkezésére, hogy új mondanivalóját, ha van neki, mennél tökéletesebben elmondhassa.”²²

A „második nemzedék” ifjú költőinek valóban meg kellett küzdenie ezzel a művészi örökséggel, s ha nem akartak egyszerűen epigonokká válni, meg kellett keresniök a saját útjukat és költői stílusukat. Nem érhatték be azzal, hogy pusztán a felhalmozott formai és nyelvi értékekkel gazdálkodjanak. Részben el kellett szakadniok a *Nyugat* örökségétől, s valóban a nemzedék legjobbjai: József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Sárközi György vagy Erdélyi József meg is vívták a maguk szabadságharcát. (Még akkor is, ha ez a szabadságharc a mesterekben csalódást okozott, mint például Szabó Lőrinc művészi lázadása Babitsban.²³) El kellett szakadniok a *Nyugat* örökségétől, ám ezt az elszakadást úgy kellett végrehajtaniok, hogy ne rekesszék ki magukat a hagyományból, fel tudják használni a hagyomány megkötő erejét és vívmányait. A feladat nem a teljes szakítás kellett hogy legyen, hanem a „megszűntetve megőrzés”, az, hogy egyszerre tudják vállalni és átalakítani, illetve elutasítani a közvetlen hagyományokat. A „megszűntetve-megőrzés”, mint időszzerű líratörténeti feladat, vezetett oda, hogy a „második nemzedék” egyik része (majd később az egész generáció) a *Nyugat* nagy nemzedékének azt a kezdeményezését folytassa és teljesítse ki, amely különben is a soron következő költői korszakot készítette elő. Vagyis a háború folyamán bekövetkezett lírai forduló tájékozódását és születő eredményeit: a személyességgel szemben a tárgyiaságot, az indulatos szabadsággal szemben az értelmi fegyelmet, az individualizmussal szemben a közösségi érzületet.

A szabadverses forma vagy a saját törvényét kereső, látszólag kötetlen verselés nem számított teljes szakításnak a *Nyugat* örökségével, mint ahogy nem számított az avantgarde kizárólagos tulajdonának sem. A nagy elődök nyomába lépő fiatal nemzedék — mint Komlós Aladár rámutatott — „szívesen használta a szabad verset, mely ekkor nemcsak versforma volt a szemünkben, hanem a hagyományok zsarnoki uralmától való megszabadulás jelképe is (a reakció szemében pedig bolsevizmusra gyanús). De nem sokáig tetszett merésznek és kötelezőnek, s akkor felváltva használtuk a kötött formával. Tovább azonban nem mentünk a lazításban: a versszerűségről [. . .] nem mondtunk le.”²⁴ Valóban, a *Nyugat* hagyományait „megszűntetve-megőrző” fiatal költők, mint Szabó Lőrinc, Illyés Gyula (már az avantgarde elhagyása után), Berda József, Komlós Aladár és Török Sophie, illetve néhány erdélyi költő: Bartalis János, Szentimrei Jenő és Olosz Lajos általánosan éltek a szabadvers, sőt az expreszszív hangolás lehetőségeivel. Sőt, maguk a nagy nemzedék tagjai is; Füst Milán, aki mindvégig a maga alkotta kötetlenebb formában (voltaképpen nem igazi szabadversben) alkotott, vagy pályája egy-egy szakaszán, Kaffka Margit az *Utólszor a lírán*, illetve Kosztolányi Dezső a *Meztelenül* verseiben.

Az induló fiatalok egy másik csoportja az avantgarde felé tájékozódott, Kassák és a *Ma* vonzásába került. Elsősorban azok, akiket az 1919–1920-as emigrációs hullám magával sodort, és Bécsben, a magyar avantgarde mozgalom választott székhelyén, esetleg Pozsonyban, Prágában, Kolozsvárott, Újvidéken, Párizsban és Berlinben kerestek maguknak otthont, ideiglenes (vagy végleges) hazát. Németh Andor, Nádass József, Lengyel József, Sinkó Ervin és

²² BABITS Mihály: *Fiatalok. Könyvről könyvre*. 60. A formai örökség szerepére utal BÓKA László is: *A magyar irodalom története a két világháború között. Válogatott tanulmányok*. Bp. 1966. 1119.

²³ Lásd a Babits és Szabó Lőrinc közötti 1924-es vitát. BASCH Lóránt: *Mester és tanítvány*. *Kortárs* 1966. 293–304., KABDEBŐ Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp. 1970. 182–194.

²⁴ KOMLÓS Aladár: *A „második nemzedék” útja*. I. m. 308.

Hernádi György Bécsben, Illyés Gyula Párizsban, Déry Tibor Bécsben, Párizsban és Itáliában, örökös vándorlásban, Márai Sándor a weimári Németországban, Forbáth Imre Prágában, Hidas Antal Kassán, Kádár Imre és Becsky Andor Kolozsvárott, Csuka Zoltán Újvidéken lett avantgarde költő, általában a *Ma*, illetve a Kassák-kör kommunista ellenzékét jelentő emigráns folyóiratok (*Akasztott Ember*, *Ék*, *Egység*) munkatársa. Rajtuk kívül itthon is indult néhány avantgarde hajlamú költő, általában Raith Tivadar *Magyar Írás* című folyóirata körül, mint Fenyő László, Komor András, Tamás Aladár és Lakatos Péter Pál. Fenyő hamarosan a Nyugat körében talált végleges otthonra, és a költői realizmus, a hagyományos forma képviselője lett, Komor pedig prózára cserélte az expresszionista verseket. Szerepet kapott Hevesy Iván és Palasovszky Ödön néhány avantgarde kísérlete is, noha a kortársak inkább kihívó tréfának vagy ártalmatlan tébolynak tekintették őket, mint igazi költészetnek.²⁵ Tamkó Sirtó Károly magányban szövegezte meg 1928-ban kiadott „glogoista” manifesztumát, amely voltaképpen a „képvers” elméletének avantgarde hangszerelésű változata volt. Bányai Kornél expresszív erejű, látomásos szabadversei pedig egyenesen a Nyugatban találták meg fórumukat.

A *Nyugat* követői és az avantgarde neveltjei gyakran kerültek vitába egymással, ezek a viták azonban jobbra megmaradtak a szellemi élet méltó keretei között, és nem fajultak el úgy, mint a későbbi „népi-urbánus” vita.²⁶ Paraszti és polgári származású írók ekkor még művészi hajlamaik és ízlésük szerint csatlakoztak egyik vagy másik csoportosuláshoz; Sárközi György és Erdélyi József például a nyugatosokhoz, Déry Tibor és Illyés Gyula az avantgarde-istákhoz. Az irodalmi viták különben is mindennaposak voltak, és a viták frontja sem volt egyértelmű és egyszerű. A *Nyugat* mesterei és tanítványai éppúgy harcban álltak a hivatalos irodalommal, mint az avantgarde, és az avantgarde hívei egyszerre támadták a *Nyugat* mindkét nemzedékét. Emellett a *Nyugat* idősebb és fiatalabb írói között is fellángolt időnként a nemzedéki polémia, mint 1924-ben Babits és Sárközi György között, vagy 1926-ban a *Pandora* alapítása körül. És persze általánosak voltak a viták az avantgarde mozgalmon belül, amely erősen megoszlott, egymással harcban álló csoportokra, szektaszzerű képződményekre esett szét az emigráns lét bomlasztó viszonyai között.

Az irodalomtörténet mérlegén a *Nyugat* és az avantgarde mozgalmi, esztétikai között kialakult vitának kell a legtöbbit nyomnia. A két mozgalomnak, különösen fiataljaik vonatkozásában, voltak egyezései; leginkább abban, hogy mindkét áramlat elítélte az ellenforradalmi restaurációt és lázadást hirdetett ellene. Művészetszemléletüket azonban meglehetősen nagy ellentétek választották el, és ennek révén gyanakvással tekintettek egymás világnézetére, sőt politikai szerepére. Két egymással ellentétes esztétika, írói magatartás és mozgalom versengett, mindkettőnek voltak bizonyos esélyei. Habár a nyugatos irányzatnak egyre több esélye volt, minthogy a magyar avantgarde valódi fejlődése elé eleve korlátot szabott az, hogy emigrációban dolgozott, s így nem vállalhatta az irodalmi élet motorjának szerepét. Vitájukat és versengésüket mindenesetre az oldotta meg, hogy a magyar avantgarde lassan kifulladt egy másik versenyben, amelyet a változó történelemmel és a kérielhetetlen hatalommal folytatott. A magyar avantgarde, költői teljesítményeit tekintve, szinte felvirágzott az emigrációban, mozgalmi ereje azonban csökkent. Különösen 1925 után, midőn a Bethlen-kormány lehetővé tette az emigrációs írók hazatérését, és Kassák, Déry, Illyés, Németh Andor, Nádass József sorra hazaérkezett. Az 1926-os *Dokumentum* című folyóirat, a magyar szürrealisták bizonyára legfontosabb mozgalmi teljesítménye, már visszhangtalan maradt.

²⁵ Az avantgarde hazai szerepéről 1919 után SZABOLCSI Miklós ad jó összefoglalást: *Fiatal életék indulója*. Bp. 1963. 552–560.

²⁶ KOMLÓS Aladár úgy látja, hogy e vitákat a kulturális ellentét, a későbbiek a politikai határozta meg. I. m. 319.

A magyar avantgarde hanyatlását azonban már jóval előbb észrevették a kritikusok, Hevesy Iván, noha maga is az avantgarde teoretikusai és propagandistái közé tartozott, az új művészetek bomlását állapította meg, és szinte Spengler büvöletében rajzolt képet az európai civilizáció alkonyáról.²⁷ Mások az értelem vagy a társadalmi szükséglet nevében vetették el az izmusokat. Lukács György, Gaál Gábor, Halász Gábor és Komlós Aladár különböző oldalról, különböző érveléssel egyaránt arra hívták fel a figyelmet, hogy az avantgarde felett eljárt az idő és új, korszerű realizmusnak kell következnie.²⁸ Az avantgarde kritikusai éppen azokat a törekvéseket kérték számon az izmusok eredményein, amelyekkel az új művészet indult egy jó évtizede: a közösségi gondolkodást és a cselekvő morált. „Mit állítunk? — búcsúztatta az avantgarde-ot Komlós Aladár. — Azt, hogy a valóság több, mint hallucináció; s hogy nem lehet kiugranunk a szemléletnek, a gondolkodásnak és a művészi formáknak abból a vonalából, amelyet a hagyományból ismerünk. Mint minden nagy stílusváltozáskor, voltaképpen most is a valóságfogalomban megy végbe a változás: az a valóság, amelyet, mint élni érdemest, kiválasztunk, nem a magányos ember élménye lesz ezentúl, hanem újból a közösség garantálta valóság.”²⁹ Maga Kassák Lajos fenntartotta és őrizte az avantgarde eredményeit, azt azonban ő is érezte, hogy új művészi korszak közeleg. „Ma már túl vagyunk az avantgardizmuson — jelentette ki —, aki hozni akar valamit, annak nem meglepően érdekeset, hanem erőben és tisztaságban jelentőset kell hoznia.”³⁰ A *Nyugat* vitájában (*Vita az izmusokról és az új művészetekről*) ő is védelmébe vette a lezárult irodalmi korszakot: „Általánosságban igaz, hogy az izmusok megbuktak és nem tudtak továbbfejlődni, de az izmusokból az új művészet sokat profitált.”³¹ Egyszersmind arra figyelmeztetett, hogy az izmusok poétikai és technikai vívmányait a realista művészetnek is meg kell őriznie: „az izmusok — mondotta — átváltak eszközzé, illetve a nagy egész részletévé”. Kassák újabb költői fordulatának, amely a harmincas években következett be, ez a felismerés volt az alapja és feltétele.

A magyar avantgarde felbomlása 1927: a *Dokumentum* megszűnése és 1932: a *Nyugat* vitája között ment végbe. A felbomlásnak ez a folyamata megelőzte az avantgarde mozgalmak nyugat- s kelet-közép-európai hanyatlását, amely csak a harmincas évek közepén következett be, a terjeszkedő fasizmus hatására, az európai költészet általánosabb realista fordulatának jeleként. A magyar avantgarde nem futhatta ki lehetőségét annyira, mint társai, akár a szomszédos irodalmakban szerepet kapott újjító mozgalmak. A hatalom nyomása és a társadalom értetlensége következtében korábban kellett elnémuínia. Az izmusok eltűntek a magyar szellemi életből, és mozgalmi körülmények között csak a felszabadulás után éledtek fel ismét egy rövid időre.

De nemcsak az avantgarde bomlása jelezte, hogy az irodalmi fejlődés változóban van, és hogy az 1915—1917-es korforduló után újabb fordulat következik. A fordulat társadalmi hátterében a Bethlen-féle konszolidáció megingása, ábrándjainak szertefoszlása szabta meg az események menetét. A konszolidációs politikával nem sikerült orvosolni az ország égető gondjait. A dolgozó osztályok helyzete nem javult számottevően, a gazdasági élet beharangozott fejlődése elmaradt, a revíziós külpolitika semmiféle eredményt sem hozott azon kívül, hogy fokozta az ország elszigeteltségét szomszédai között és felszította a kisantant államok ellenséges gyanakvását. Ilyen körülmények között a politikai válság továbbra is fennmaradt, s az évtized fordulóján kibontakozó gazdasági krízis erejét nem lehetett átgondolt politikával

²⁷ HEVESY Iván: A művészet agóniája. *Nyug* 1921. II. 1513—1520.

²⁸ LUKÁCS György: Az expresszionizmus nagysága és bukása (1934). Német realisták. Bp. 1955., GAÁL Gábor: Az új magyar líra arcvonaláról. *Korunk* 1928. 476—477., NÉMETH Andor—HALÁSZ Gábor: Új irányok a világirodalomban. *Nyug* 1932. II. 524—528., KOMLÓS Aladár: Az avantgarde estéje. I.m.

²⁹ KOMLÓS Aladár i. m. 328.

³⁰ KASSÁK Lajos: Két fiatal festő. *Nyugat* 1928. I. 397—398.

³¹ *Nyug* 1932. II. 551.

csökkenteni. A szellemi életnek szembe kellett néznie a valósággal, a gazdasági és társadalmi válság tényeivel. Az avantgarde erre már nem volt alkalmas, minthogy mozgalmilag felbomlott, kísérleteiben, például a hazai szürrealizmusban, nem volt elég hatékonyság, szervező és cselekvő erő. A soron következő újabb líratörténeti fordulat a költői realizmus helyzetét erősítette, általános igénnyé emelte a tárgyias poétikát és a közösségi elhelyezkedést. A költő valamely közösség, társadalmi osztály, kulturális réteg nevében lépett fel és a valóságról beszélt.

Az újabb fordulatot általában 1928–1931-re teszi az irodalomtörténetírás, a „második nemzedék” tájékozódásának és világméretű végleges kialakulása nyomán.³² A fordulat előzményei vagy jelzői között tartják számon a *Nyugat* szerkesztésében bekövetkezett személyi és irodalompolitikai változásokat, valamint az 1929-es Ady-vitát. Amelynek értelme nem pusztán abban rejlett, hogy fellázadva Ady uralkodó tekintélye ellen, le kívánt számolni költészetének forradalmi örökségével, hanem abban is, hogy az általánosabb ízlésváltozás nyert kifejezést általa. A felfokozott személyesség után a tárgyiasabb költői szemlélet és a mitologikus szimbolizmustól elszakadó stílus, amely a „második nemzedék” egyöntetű igénye volt.³³ A fordulat előkészítése azonban már korábban megtörtént, valószínűleg 1926–1927 körül. „1926–27-től — mondja Németh László — lassan megindul a zűrzavar tisztulása. [. . .] Aki ír, nem állítja, hogy vele kezdődik a világirodalom, s társai elképesztésénél többre becsül egy épkezláb mondatot. Írók lépnek fel, akiket a literátori iparkodásnál mélyebb erők nyomnak az irodalomba. Életérdekük a kifejezés s öntisztulásukkal maguk körül is tisztáznak és tisztítanak.”³⁴

1926 körül találunk hangjukra a „második nemzedék” legjelentősebb költői. 1926-ban jelenik meg Szabó Lőrinc verseskötete. *A Sátán műremekei*, 1932-ben a *Te meg a világ*, 1929-ben József Attiláé, a *Nincsen apám se anyám*, 1931-ben a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz*, 1932-ben a *Külvárosi éj*, 1928-ben Illyés Gyula adja ki a *Nehéz földet*, 1930-ban a *Sarjürendeket*, 1931-ben a *Három öreg*et. Valamennyien a költői realizmus poétikáját választják az avantgarde kísérletek, a lázadás szenvedélye után. És mellettük Sárközi György *Váltott lélekkel* (1927), Fodor József *Lihégő erdők* (1927), Fenyő László *Elvesztett ének* (1926), Bányai Kornél *Közelebb a földhöz* (1930) című kötetei, valamint Erdélyi József nagyobb figyelmet keltő válogatása, *Az utolsó királyság* (1928) is azt igazolták, hogy a nemzedék elhatározóbb realista fordulata valóban bekövetkezett a húszas évek közepén. Az avantgarde neveltei a *Nyugat* köréhez csatlakoztak, mint Illyés vagy Fenyő László, illetve prózára cserélték a szertelen költői ihletet, mint Déry vagy Komor András. Nemcsak a tárgyias és közösségi költészet átütő győzelmét hozta meg a költői ízlés és látás átalakulása, hanem a magyar líra újabb stílusegységét is, amely szinte egy évtizeden át tartott. Egészen a harmincas évek második feléig, midőn a „harmadik nemzedék” mitologikus költői fordulata, a tárgyias szemlélettel szakító filozófikus tájékozódása ismét átalakította a költészetet, és megbontotta azt a stílusegységet, amely 1926–1931 között megszületett.

Az 1932-ben megjelent *Új anthológia* már a „második nemzedék” seregszemléjét végezhette el. Babits Mihály előszava a líratörténeti fordulat eredményét rögzítette, midőn rámutatott azokra a különbségekre, amelyek mintegy eszmétörténetileg választották el az idősebbektől a fiatalokat. „Semmi sincs messzebb ezektől az új költőktől — hangoztatta —, mint az előző

³² Vö. A magyar irodalom története c. kézikönyv VI. kötete 1929-re, BÓKA László 1928 és 1932 közé teszi a fordulatot: A magyar irodalom története a két világháború között. I.m. 1113.

³³ Vö. NÉMETH László: Új nemzedék 1931. I.m. 352., KOMLÓS Aladár: Ady-revizió? (1929). Táguló irodalom. Bp. 1967. 366–373.

³⁴ NÉMETH László: Visszatekintés. Két nemzedék. Bp. 1970. 517. Hasonlóan vélekedik KOMLÓS Aladár: A „második nemzedék” útja. I.m. 303., RÁBA György: Szabó Lőrinc. Bp. 1972. 64.

nemzedék egyéniség-kultusza, a komplikált és túlfinomult egyéni élet kergetése.”³⁵ A fiatal költők heves lázadással kezdték pályájukat még a forradalom leverése után, szertelen tiltakozással, amely a kifosztott és szabadságában korlátozott alkotó személyiség közvetlen válasza volt az ellenforradalmi berendezkedés kihívásaira. Azután, anélkül, persze, hogy megbékültek volna az adott társadalmi valósággal, hiszen a húszas évek végén még nem történtek kiegyezési kísérletek, nem születtek „különbékek”, a tiltakozást az elemző vizsgálat váltotta fel. Szemügyre vették azt a társadalmat, amelyben élniök kellett, s amelynek törvényei bilincsbe verték vágyaikat és törekvéseiket. Komlós Aladár, aki a húszas években a nemzedék általánosan elismert kritikusa volt, jól látta a korszak irodalmának meghatározó élményét: „A háború utáni művészet a Társadalmi Valósággal való találkozásból született.”³⁶ A társadalmi valóság elkerülhetetlen hatása, nyomasztó terhe szabta meg az új költészet vállalkozásait és indulatait. Ha panaszkodott, ha tiltakozott, egyaránt ennek a valóságnak a kihívásaira válaszolt. A magyar társadalom állapota és nyomorúsága kényszerítette a lírát, hogy a valóságot figyelje, kutassa és értelmezze, s felvesse a valóság átalakításának történelmi igényét, megtervezze vagy megálmodja az átalakulás módozatait, távlatait.

A társadalmi valóság kényszerítő ereje növelte meg a költők közösségi tudatát. A *Nyugat* nagy nemzedéke, éppen világképének individuális természete következtében, kevésbé élte át ezt a tudatot. Ha szóltak, az autonóm és szuverén emberi személyiség nevében tették, amely külön és teljes világot alkot, önálló entitás módjára létezik. „Vagyok, mint minden ember: fenség / Észak-fok, titok, idegenség, / Lidérces, messze fény” — vallotta Ady (*Szeretném ha szeretnénk*); „Csak én bírok versemnek hőse lenni, / első s utolsó mindenik dalomban: / a mindenséget vágyom versbe venni, / de magamnál tovább nem jutottam” — írta Babits (*A lírikus epilógja*). És csak a háború idején, már a líra fordulója után, nőtt meg a közösségi képviselő, a magyarság vagy az emberiség nevében felhangzó költői beszéd szerepe. A „második nemzedék” költői egy közösség szószólójának, egy társadalmi osztály követének tudták magukat. József Attila a munkásságot, Illyés és Erdélyi a parasztságot érezte a háta mögött, hangjuknak ez adott biztonságot, különös erőt. Illyés Dózsa György vértanúságára hivatkozott, erőt keresve lázadó indulatához: „A kémény füstjében Dózsa György sercegő bőrére emlékezik orrom, / Mintha haraptam volna belőle, gyomrom felkavarog. / Köpésem vitriol, ha isten segít, megláthatjátok még fekete marását” (*Énekelj, költő*). Erdélyi József a parasztságban látta táborát, és ez a tábor adott biztonságot szavainak: „Érzem őket mindig, lépten-nyomon; / ők az én igém súlya, ereje; / segítenek, ha olykor csüggedek” (*Rokonok*). József Attila pedig az osztályharcban adott szerepet költeményeinek: „Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt majd felszálksz! . . .” (*Szocialisták*). A költő eleven közösséget látott maga körül, hozzá fordult szavaival, az ő megbízásából szólt és cselekedett.³⁷

A valóság iránt megnyilvánult érdeklődés és a közösségi elkötelcetztség egyszersmind stílusformáló erőnek bizonyult. Az individualista költészet feltétlen szabadsága, az avantgarde formaromboló és formaépítő kísérletei után a költői hagyományok nyertek szerepet. A ritka és váratlan invenciók után a tisztán alakított arányos képek, a természetes metaforák és hasonlatok, a grammatikailag szabályos versmondatok. És a kötött forma, amely persze nem hívja fel magára különösebben a figyelmet azzal a virtuozitással, amelyről a *Nyugat* nagy nemzedékének klasszikus formái tanúskodtak. A ritmus kötött, de nem zenél, általában az időmértékes és a hangsúlyos verselésnek azt a közös alakját követi, amelyet Ady verselése újított fel.

³⁵ BABITS Mihály: *Előszó. Új anthológia*. Bp. 1932. 7.

³⁶ KOMLÓS Aladár: *Az új magyar líra*. 233.

³⁷ Azt, hogy a „második nemzedék” költőivel a „proletár külvárosok zaja” került az irodalomba, Babits is felismerte, sőt üdvözölte. Ilyen értelemben nyilatkozott a fiatal írók 1928. december 14-én tartott előadójának bevezetőjében is. Bevezető. *Nyugat* 1929. I. 67–68. Az *Új anthológia* előszavában hasonló módon nyilatkozott.

Esetleg az ősi, egyszersmind modern, mert a szabadvers által is használt, tagoló ütemezéssel él. A műves tiszta rímek helyett hanyagabb rímek, gyakrabban asszonáncok fűzik össze a sorokat. „A szabadvers és a különböző izmusok harcai lezajlottak — olvassuk Babits idézett előszavát. — [...] Az új nemzedék inkább kezd visszatérni már a kötöttebb és konzervatív, sőt egészen ősi formákhoz.”

A kötött forma, a hagyományos versszerűség visszatérése, sőt diadala és a költészet valóság iránti érdeklődése, közösségi elhelyezkedése között természetes összefüggésnek kell lennie. A húszas években végbement és az évtized közepén általánossá vált folyamat a versszerűség hagyományát újította fel. Ismét érvényesek lettek a megtagadott ősi konvenciók, a világos, áttekinthető versalak, a hagyományos strófa- és sorszerkezetek, az arányosság, amely megszabta a költői képek alakítását, az egész verskompozíciót. Használatba jöttek a korábban felszámolt vagy fellazított műfajok is; a lírai dal, az életkép, sőt az elbeszélő költemény. Elsősorban Erdélyi József és Illyés Gyula műhelyében, akik minden feszélyezettség nélkül nyúltak a XIX. század költői realizmusának hagyatékához, és öntöttek friss vért azokba a poétikai fogalmakba, amelyeket a Nyugat költői forradalma és még inkább az avantgarde megtagadott.

A húszas évek második felétől, midőn a versszerűség elve hosszú időre ismét érvényre jutott, a költők szervezett rendre és fegyelmezett kifejezésre törekedtek. Az eredetiséget, amely a szubjektivisták korszak vezető esztétikai elve volt, a józan fegyelem, a klasszikus minták alkotó felhasználása, továbbfejlesztése váltotta fel. A modern magyar költészet a személyes vallomások látványos tűzijátékában született, most a tárgyyszerűbb kifejezés és a hagyományosabb ízlés vezérelte az alkotást. Az 1915–1917-es líratörténeti fordulóban megindult fejlődés egy évtized alatt, miután vonzásába került az egész fiatal költőnemzedék, általánosan átalakította a magyar költészet poétikai normáit és alkotó módszereit. Németh László már, a nemzedék kritikusaként, öntudatos fogalmazásban jelenthette be a magyar líra új korszakát: „A régi kor embere, aki, mint ifjan, ma is az eredetiségre esküszik, megütközhetik egy ilyen ars poetica ígérétén. Mi szüksége az irodalomnak írott vagy íratlan ízléskódexekre, a tehetség úgyszólván a törvényeken! Csakhogy nem mindig lép át. Vannak korok, mint a Malherbe, Kazinczy, Gyulai kora, amikor kiváló írók fognak össze, hogy a bizonytalan ízlést megszorítsák. A tehetség nem föltétlenül lázadó, lehet fegyelmező is. Választani: van annyira a szellem emberéhez méltó, mint korlátokat dönteni. Egy ízlésrobbantó irodalmi kor fényesebb egyéniségekkel parádézhat, de a nemzedék, amely megvetésen és lemondáson edzette magát s nem több, de napról napra kevesebb akar lenni, kevesebb szelleme kiolvadt salakjával, nemcsak műveket ír, de szorosabb szellemi közösséget: egy-hangolási kultúrát készít elő.”⁹⁸ Az „egy-hangolási kultúra” előkészítésében vett részt Erdélyi József és Illyés Gyula költészete is, amely a fiatal költőnemzedék teljesítményei közül elsőnek fordult, még a húszas évek elején, a tárgyias stílusú a versszerűség és a közösségi irodalom eszményeihez.

Béla Pomogáts

LE TOURNANT DE LA POÉSIE LYRIQUE VERS LA RÉALITÉ ET LA DEUXIÈME GÉNÉRATION DE LA REVUE „NYUGAT” (OCCIDENT)

La poésie hongroise moderne a débuté par la révolution lyrique de la première génération de la revue „Nyugat” (Occident) (Endre Ady, Mihály Babits, Dezső Kosztolányi, Árpád Tóth, Gyula Juhász et Milán Füst) qui proclamaient, en face de la littérature conservatrice, la libération de l'individu et qui amenaient la création des esthétiques et des poétiques personnelles.

⁹⁸ NÉMETH László: Új nemzedék 1931. I. m. 310.

Les „philosophies vitales”, celle de Schopenhauer, de Nietzsche, de Dilthey, de Bergson et de Croce ont exercé une influence considérable sur cette révolution lyrique. Mais, durant la première guerre mondiale, vers 1915—1916, une nouvelle orientation poétique apparaît qui, déçue par l'individualisme et les „philosophies vitales” s'efforce de créer une poésie lyrique plus réelle et ayant un caractère commun. Cette tendance nouvelle s'est fait chemin en deux directions: vers le mouvement de l'avant-garde hongroise d'une part, qui proclamait, dans la poésie de Kassák et de ses adhérents, une transformation complète de la société et de la culture, et de l'autre vers les disciples de Nyugat qui cherchaient dans le ravivement des traditions classiques la possibilité de la rencontre du poète et de la société. Le mouvement de l'avant-garde s'est dissout au milieu des années vingt et par le camp des jeunes poètes s'est unifié. Le tournant nouveau de l'histoire de la poésie lyrique est arrivé vers 1926—1929, quand les membres de la deuxième génération de la poésie hongroise moderne (Attila József, Lőrinc Szabó, Gyula Illyés, József Erdélyi, György Sárközi et d'autres) se sont tournés d'une manière décisive vers la poésie réaliste et de caractère commun, et vers les traditions de la prosodie classique.

A FALUSI KRÓNKA

Dél-Amerikában élő falubelijének — Kordás Ferencnek — írja 1938-ban Veres Péter, hogy ezután főleg szépirodalomra s legfeljebb magas rendű publicisztikára tör. Valóban, a következő esztendőkből kötetek következnek. 1939-ben a *Szocializmus, nacionalizmus*, 1940-ben a *Gyepsor*, 1941-ben a *Falusi krónika*, 1942-ben a *Szűk esztendő* jelent meg. Igaz, hogy a novel-lák korábban íródtak, de a többi közvetlenül a megjelenés előtt. A *Szocializmus, nacionalizmust* 1938 őszén írta. De a *Falusi krónika* is gyorsan készülhetett. Utószava alatt ez a dátum áll: Balmazújváros, 1941 decemberében. A belső címlap verzőján meg ezt olvashatjuk: „Ez a könyv megjelent 1941 őszén . . .” Az utószó dátuma szerint, mert mégis ez a mérvadó, bizonyosan csak télen, biztosan karácsony előtt. Gyorsan nyomták a *Falusi krónikát*, a kiadó még ezt is lassúnak érezhette, azért antedatált.

Nagy iramban írhatta a *Falusi krónikát* is. Csakis két évet számíthatunk a kiadás előtt, hiszen 1940-ben jelent meg a *Mit ér az ember, ha magyar?* terjedelmes leveleivel. Minthogy a tavaszi nyári, koraőszi munkaidőben nemigen foghatott terjedelmesebb munkába, legkorábban a negyvenes—negyvenegyes téllal számolhatunk, mert negyvenegy decemberében már az utószó végére is pontot tesz.

Miért tér vissza ismét a szociográfiához, arról nemigen nyilatkozott, de a *Szülőházam*, „Hortobágy mellyéke” című kései munkáját visszaköti a Falusi krónikához: „Majdnem három évtizede, hogy a *Falusi krónikát*, szülőfalum történetét vagy inkább csak kései — század-végi és századeleji — társadalomrajzát megírtam.” Feltehető, hogy *Az Alföld parasztságával* nem látta elintézettnek saját munkásságában a szociográfiát. Abban sokat akart markolni, de keveset fogott. Novella-próbálkozásaiiban sokkal gazdagabb és elevenebb a szülőháza története. S a szociográfiának se járt le még az ideje.

Három fázisra tagolható a harmincas—negyvenes évek szociográfiai mozgalma. S ha a fiatalok — a *Sarló* és a *Bartha Miklós Társaság* — szociográfiai mozgalmát nem is tekintjük, akkor is külön kell számolnunk a harmincas évek első felében írott nagy művekkél, a *Kiskunhalommal*, a *Puszták népével*, *Az Alföld parasztságával* és Szabó Zoltán *Tardi helyzetével*. Csak ezek után számolhatunk a Sárközi tervezte *Magyarország felfedezésével*, mely sorozat első két kötetének megjelenése — *Féja Viharsarokja*, *Erdei Futóhomokja* — olyan vihart támasztott, hogy az Athenaeum a tervezett tízkötetes sorozatot le is állította; a sorozat más darabjai aztán a Cserépfalvinál jelentek meg, mint *A néma forradalom*, Kovács Imre munkája, vagy Szabó Zoltán újabb szociográfiája, a *Cifra nyomorúság*. Darvas *A legnagyobb magyar faluját* a Gondolat adta ki 1937-ben, Németh László *Medveutcai polgáriját*, amely nem is tartozott a Magyarország felfedezése sorozatba, Kecskeméten jelent meg, mint a többi Németh László-mű, a *Tanú*, mint a *Válasz* is. A szociográfia ekkorra lesz divat-műfajjá. Németh László drámája — a *Pusztuló magyarok* — 1936-ban már a szatiráját is megírja a falu iránti középosztályi érdeklődésnek. Mert a szociográfia a középosztály büntudata is, önnyugtatója is. Paraszt-kultúra és polgári érdeklődés címmel jelenik meg Veres Péter idevágó gondolatsora a *Korunk* 1937-es évfolyamában.

Mégis, a szociográfia sokkal elevebb, semmint a divatosság lehetetlenné tehetné. A negyvenes évek elején ismét föltarajló hullámát látni. Erdei Ferenc, Kodolányi mellé maga Veres Péter is fölzárkózik a *Falusi krónikával*. 1938-ban a Népszavában méltatja a Táj- és Népkutató kiállítását. E cikk bevezetője így foglalja össze a falukutatás addigi történetét: „A baloldali Sarlósok, a felvidéki ifjúság élcsapata adta ki először a jelszót: meg kell ismerni az országot és a népet. Pár év múlva itthon Németh László indította el a hungarológiát, a teljes magyar valóság megismerésének a tudományos megfogalmazását. Azután jöttek a magános, majd a tervszerű falukutatók, végül pedig, már az egységes cselekvés idejének a hirdetésével, a Márciusi Front.” A negyvenes évek elején azonban már túl van a népi mozgalom e virágzáson, maga Veres Péter is a sok gyanúsításon. A *Szocializmus, nacionalizmus és a Mit ér az ember, ha magyar* című műveiért, Oláh György *Egyedül vagyunkjába* írott két cikkéért a jobboldaliság gyanújába is keveredett. A *Gyepsor* és a *Szűk esztendő* ugyan eloszlatathatná ezt a gyanakvást, de a népi-urbánus ellentéttel megszaggatott magyar szellemi életben nem könnyen alusznak ki a gyanakvások tüzei.

A szociográfia mögött a földkérdés feszül. A magyar valóság megismerése elsősorban a paraszti megismerését jelenti, s e megismerésben a felismerés az, hogy az ország sürgetően legnagyobb kérdése a földreform.

Veres Péter a válság éveiben, a harmincas évek elején még úgy ítéli, hogy nem is a földkérdés a fontos, mert a földmunkás szegénységének már a hatalom a problémája. A földdel ugyanis nem érne semmit; a földhöz tőkebefektetés is kellene, tehát a kapitalista tőke kiszajátítása. A válság évei után viszonylagos konjunktúra következik: a forradalmi lehetőség ismét a messzibe tűnik; a földreform megint kívánatos programnak látszik, ahogyan ezt a *Márciusi Fronton* belül Veres Péter is igenli. A Front széthullása után ismét az idők kezdetén érzi magát Veres Péter, a küzdelem a földért indul, s megint a magányos küzdők módján kell cselekedni, mert elmúlt minden reménye a közös cselekvésnek, de a nagy, mindent megváltoztató időt közelegni érzi, miként erre az *Utószó* céloz is: „Megvallom, ezt a könyvet abban a reményben hagyom félbe, hogy a másikhán már az ezeréves per végét jelenthetem: meghódították a miénk a földet és a több falvak parasztjaival, meg a városba szorult dolgozókkal együtt az országot is.”

A *Falusi krónika* éppúgy a századfordulót idézi föl, mint a *Kiskunhalom* vagy a *Puszták népe*. S ha nem is önéletrajz, mert azt jól érzékeli Németh László a *Krónika* méltatásában, de az önéletrajzzal szoros kapcsolatban van: „A Falusi krónika a Számadás társadalmi háttere. Abban azt mondta el, hogyan jutott fel ő, a hányódó szerelemgyerek magateremtette írói posztjára. Új könyve szülőföldje, Balmazújváros földmives proletárjairól szól... A Számadásban magát mutatta be, ebben birodalmát.” Amit a *Számadásban* megírt, most fordítja epikai nyelvre, a *Számadás* lírája itt tárgyasul, s épp olyan tárgyaság jellemzi a *Krónikát*, mint az elbeszéléseket. De erre a tárgyaságra táguló szemhatára segíti leginkább.

Falusi elszigeteltségéből először a baloldali szellemi világ ragadta ki. Aztán az irodalom fel lépő nemzedékét ismerheti meg. Csak végül, a *Márciusi Front* mozgalmasságában, még inkább a negyvenes évek népi ifjúsági szervezeteiben eszmél rá saját világa, a falusi életforma és kultúra sokszínűségére. Ahogy *Az Alföldi parasztsága* kapcsán rámutathattunk a Németh László-féle sorstudomány, a hungarológia inspirációjára, a *Falusi krónika* kompozíciójának felépítésén nyoma van a paraszti múlt, e múlt kultúrája felfedezésének. „Néprajz, népélet, népköltészet, népművészet. Azelőtt ezeket én is úgy néztem, mint a többi paraszt, ócskaságnak, és úgy, mint némely szektáns szocialisták: mellékes területre való menekülésnek a mindennél fontosabb osztályharc és forradalmi elkötelezettség elől.” (Szárszó, 128. l.) „Majd csak a negyvenes évek elején, amikor már mint író meghívtak a különböző népi ifjúsági szervezetek a nyári táborozásaikra... akkor értettem meg... hogy mi a zenei anyanyelv...” (Uo., 129. l.)

És a szociográfia nagy áradásával párhuzamosan a néprajz is megelevenült. Ortutay

Magyarságtudománya mellett hatással lehetett Veres Péterre Kiss Lajos: *A szegény ember élete* című munkája is, mely 1939-ben jelent meg. Kiss Lajos ugyan már 1934-ben befejezte munkáját, de éveket kellett várnia a megjelentetésével. A *Falusi krónika* szerkezeti felépítésének hasonlóságai mindenesetre arról tanúskodnak, hogy Kiss Lajos munkája biztató hatással lett Veres Péterre. Olyasmi történt, hogy a gazdagodó szemlélet kihívja az életanyagot ismét, mert az új nézőpontok az anyag új oldalaira figyelmeztetnek.

De az alapkérdés most is a földkérdés. Két nagy részre oszlik a Falusi krónika, az első részben a szegénység életét festi a szerző, a másodikban politikai mozgalmait. S ami a Kiss Lajos-féle inspirációt illeti, az első részben találjuk erős nyomát. „Ez a könyv elejétől végig valóság. Az emberek élők vagy már holtak, de egytől egyig valódiak, a leírt élet igazi élet és az események megtörténtek. Mégsem történetírás, mert nem okmányokból, hanem a saját emlékezetemből és a ma is élő öreg emberek elbeszéléseiből próbáltam felidézni az elmerült múltat.” Ugyanezt a módszertani problémát Kiss Lajos is értelmezi a saját könyve bevezetésében. „Írásomban mindenekelőtt a feledéshemenő múltat igyekeztem megőriztetni, de csak annyiban, amennyiben az az élő színhagyomány által lehetséges volt. A technikai eszközök okozta gyors haladás ma részben vagy egészben megváltoztatta azokat a tényeket, amelyeket itt ismertetek. Régen a haladás aránytalanul lassúbb volt, mint ma. Amikor tehát a felszázaddal ezelőtti állapotok rajzát adom, egy olyan népi kultúrát ismertetek, amely századokon keresztül lényegében ugyanaz volt.” (Kiss Lajos: *A szegény ember élete*, 6. l.) Ezt veszi tekintetbe Veres Péter is, midőn majdnem kizárólagosan az öregek emlékezetére támaszkodik a saját élettapasztalata és emlékei mellett. Ő azonban még ezt az emlékezetet és tapasztalatot is megfontolja. Főként az emlékezettel bánik kritikusan. Az élettapasztalat mégis megbízhatóbb az emlékezethöz, mert az utóbbi könnyen összezavarja a vágyakat a valósággal. Ez azonban mégsem baj, mert „ha valami mint tény nem igaz, akkor mint vágyalom igaz. A népi emlékezet akkor is valóság, ha nemcsak tényeket, hanem vágyalmokat őriz . . . Ami hát nem igaz történetileg, az igaz lehet lélektani és szociológiai oldaláról . . . Megelégszem a szociológiai és lélektani igazsággal is. Én nem bíró vagyok, hanem író.” Ugyancsak módszeri szigorúsággal számol azzal is, hogy meddig lehet visszagondolni az elsüllyedt múlt után. Az ősmúlt: „. . . szálásainkon éhínség, fegyver, vakhít és kolera dúlt” (József Attila). Ezt okmányok nélkül is tudjuk, de okmányok is bizonyítják. A mi történetünk, a munkássá lett szegényparasztok története 48 után kezdődik.” De ami 48 után kezdődött, az már eleven hallomás, az öregek emlékezte megőrizte.

Ugyanaz nyilvánul meg itt is, mint *Az Alföld parasztságában*, a *Gyepsor* novelláiban, a *Szűk esztendőben*; csak a szegénység történetéről van szó. Az a rideg parasztság világa, az a történelem alatti élet krónikája, azé a küzdelem a földért, s ha övé lesz a föld, övé a jövődő is. S ez a nemes elfogódottság, az elkötelezettség diktálta szubjektivizmus teszi összehasonlíthatatlanul mássá a *Falusi krónikát* Kiss Lajos kiváló etnográfiai teljesítményéhez képest. Kiss Lajos a keresztmetszetet rögzíti, a *Falusi krónika* viszont a keresztmetszetek dinamikája. Nemcsak leírás, hanem megjelenítés is. Egyik levelében azt írja Veres Péter: „Nemcsak tudni kell, hanem látni is.”

Keresztmetszet és történeti folyamat egysége abból következik, hogy a *Falusi krónika* a földért való harc története. Előzménye annak a világnak, amit a *Gyepsor* és a *Szűk esztendő* epikájából a szegénység jelenének ismerhettünk meg. A *Falusi krónika* tehát a *Számadás* és *Az Alföld parasztsága* körébe vág a benne kifejezett időminőség szempontjából. A szociográfia és az önéletrajz, akár Illyésnél vagy Nagy Lajosnál, itt is a múltra korlátozódik. Nagyjában-egészében a forradalmakig tart ez a múlt, a jelen viszont a húszas-harmincas évek húsz esztendeje, s tengelyében a válságot pillanthatjuk meg, s ez a mélypont minden előzményhez képest is. Veres Péter nagyepikája tehát az önéletrajzban és a szociográfiában pillantható meg, és sokáig ott is marad, szépirodalomná, kisépikává csak a válság évei — a jelen idő — változnak át. A nagyepikának ezt az önéletírásba és szociográfiába ragadását többen fölismerték, maga

Veres Péter a Szárszóban imígyen: „Akkor még nem, majd csak öregkoromban gondoltam arra, hogy a magyarságnak megint elpazarlódott bennem valakije.” (152. l.)

Ha azt mondjuk, a *Falusi krónika* a földért való harc története, nem mondtuk meg pontosan, hogy miről is van szó. Mert a földért való harc még a XIX. században eldőlt, már hatvanhét körül véglegesnek mondható az állapot, ami aztán tartóssá is válik, s a jelenig — a harmincas évekig és tovább — kitart. Az elveszített birtokper után már csak az a kérdés a reális, és gyakran kérdezi is Veres Péter: „Hogyan élt, miből élt, itt most csak a világos példa érdekében a mi falunkról szólva, ez a 735 zsellércsalád? Igaz, sok községben mások voltak az arányok, de mégis ebből lett a három millió koldus mellett a szocialista munkásság is, majd az új népi értelmiség is. Ebben a népi tenyészetben növekedett, majd forrt (lásd a forradalom szó értelmét!) az a feszítő, majd robbantó társadalmi erő, amely az új rendet létrehozta.” (Szárszó, 60. l.) Veres Péter tehát megtalálta azt a fogalmat, amit a kérdéssel szemben, mintegy az egyenlet másik oldalaként állíthat. Hogyan tudott fennmaradni a földnélküli parasztság? Mert tenyészet volt és maradt.

Hiszen a földtelen zsellér, akinek legfőbb egy paskomja és egy bánomkertje volt, már a negyedtelkes jobbágyot is maga fölött látja. „A zsellérsorsú ember világszemlélete már az anyaöltől és az agyonrágott sovány emléktől kezdődik: a rossz élmények és a teljesületlen kis vágyak beleégetődnek a lélekbe és a test sejtjeibe, szöveteibe. A túl sokszor mérges vagy szenvedő anyaac nem mindig válaszol, vagy nem jól válaszol a beszélni kívánó gyermekeknek . . . így lesz rideg paraszt.” Ezt a kategóriát *Az Alföld parasztsága* vezette be és definiálta. Ott még túlzott szerepet kap a kategória, tartalma bizonytalan, a Szárszó azonban már helyénvaló szociálpszichológiai tartalmát méltányolja, miként a tenyészet fogalmával való összeköttetése is korrekt. A mostoha, kitett életviszony kemény és durván munkált minőséget terem; szívósat is.

De a tenyészet fogalmában az eleven, igenlő burjánzás is benne van. „Egy kicsi boldogság, vágyalom és teljesülés, pillanatnyi jó közérzet, aztán újabb vágyak, újabb erőfeszítések, mindez valami öntudatlan tenyészetdinamizmus, mint a mezei, erdei és vízi állatoké.” (Szárszó, 58. l.) A történelem alatt a társadalmi törvények öntudatlanok, a sors képében adóttak, ezért az egység és a különbözős egyaránt a tenyészetben mutatkozik meg. „Mire felnőnek, 16—18 évesek lesznek, központi élményük, vágyuk a szerelem, de a házassággal, a lakodalommal, a páros étellel együtt, mert ez a törvény.” Ebben az állapotban mit se számít a „jaj, miből élünk meg!”, mert a tapasztalat arra utal, hogy „majd dolgozunk, napszámba megyünk, aratni-csépelni járunk, meglesz az újig való kenyérünk, harmadában tengerit kapálunk, abból meglesz a hízőnak való. Még az »apróléknak« is jut. Ősszel répát ásunk, télen nádat vágunk — és így tovább, ennyi az életterv.” (Szárszó, 63. l.) Aztán megint kiderül, hogy semmi nem olyan, ahogy ígérkezett, mert minden tavasz éhtavasz, de mégis csak jön a nyár . . . jönnek a gyerekek is, és egyre nehezebb lesz. „Az egymást-unást nem engedhetik magukra, mert valósággal a madarak és a családok állatok szorgosság és gondosság törvényei uralkodnak rajtuk. A tenyészet törvényei társadalmi törvénné válnak. Mindennél elébbvaló a család.” — Így alakul ki az a körbeforgás, ami csak a történelem előtti társadalomra jellemző, s e körbeforgás leszorítottság, de a körön belül a család bensősége, a mikroklíma enyhe teszi elviselhetővé, kibírhatóvá az életet. Ez a tenyészet-szemlélet jellemzi a *Falusi krónika* előadás-módját, miként jellemezte a kispikát is. De a kispikában az időnek volt elhatározó szerepe, a tenyészet csak ellensúlynak kellett, a *Falusi krónikában* megfordítva, a tenyészeté az elhatározó szerep.

Vajon arról volna szó, hogy a novellát az etnográfikus realizmusból, a zsánerformából kibontó Veres Péter most visszalép? Ellenkezőleg! Ami kívülről statikus, belülről roppant változékony. A pásztori rend életformája külsőleg teljesen statikus, ősisége vitathatatlan, de közelről-belülről ez is merő dinamizmus. A bojtár számadó szeretne lenni, a számadó elveszti pozícióját, könnyen cselédsorba csúszik. Miközben az életforma keretei állandóak, az élet napi

menetére a mozgalmasság jellemző, s az előadásmód pedig úgy igazítja, hogy a baj legyen a szem előtt. S ebben semmi célzatosság nincs, mert a szemléletből következik. A pásztoréletnek kívülről nézve vannak idillikus, zsánerei vonásai, az életforma még a természeti lét szabadságából veszi ki magát; heroikus vonásai messziről még megpillanthatók. Dz hétköznapija már csak a bajt mutatja. Az életforma tudása, bensőséges rajza hitelesíti a szót, de a szó már nem tud gyönyörködni, mindig és igen iramosan csak a bajra jár. „Sok bajuk van hát a pásztoroknak a gazdákkal, az emberekkel és az egész szegény étellel, sok bajuk van a jószágokkal is, de legtöbb bajuk van az idővel. A gazdák és az urak erősek, okosak, ravaszok, a jószágok bitangok, huncutok, oktalanok, valahogy mindegyiken ki lehet fogni, de az idő az aztán az igazi legyőzhetetlen ellenség, amellyel szemben gyenge az emberi erő, gyenge az ész és hiába a furfang is. Az idő a legyőzhetetlen, szeszélyes, bolondos úr a pásztorok felett.” (Falusi krónika, 38. l.) De akármilyen nagyról ez a természet, a pásztor tudományának nagy része vele kapcsolatos, kultúrája az időjárás ismeretével átszőtt. És akármilyen kegyetlen is, az ellenkezője is tud lenni.

Szerzőnk kedve magasan jár, ha az időre vonatkozó pásztori tudást fejezi ki. Önkéntelen és roppant tárgyi ismeret elevenedik meg a tolla nyomán, a mondat is szárnyakat kap, numerozitása természetesen simul az előhívott hangulathoz, ami a kiveréstől az Erzsébet-nap utáni betakarodásig hiven követi az időjárás és az évszakováltás menetét. Ha a természetről, az időjárásról van szó, elemében van az epikus. Már a bajt is azzal az emelkedett és distanciás artikulációval mondja, mint Homérosz a trójai csatát.

De a pusztát, ahol a jószág legel, megművelt szántók fenyegetik. Ott más világ van. Urak, bérlők, tanyák, cselédek más világa. A pásztori rend nemigen gondolhat a földre; csak a művelt földek láttán kerül szóba ismét a földért való harc, amit az előzményekben már úgy ismertünk meg, mint veszített csatát. A földesúri birtok mégis más kézbe került, csak nem a parasztba. De hogyan a bérlők kezére? Az árutermelő mezőgazdálkodás a Hortobágy mellyékén búza és takarmány kiterjesztett termelése lett. Több földön többet, ez volt a kezdetleges szisztéma, az aratást és a betakarítást növekedett volumene ellenére gyorsabban kellett végezni, mint előbb. Az árutermelés a földmunkásságnak a versenymunkát jelentette. E versenymunka ösztönzésére kellett a pálinka. „A gyors aratáshoz versengés, a versengéshez ital kellett. És nem bor, ami drága és álmosít, hanem pálinka, ami éget és vesztetté teszi az embert. A kommencióban inkább kevesebb hús volt, de pálinkának vagy pálinkapénznek lennie kellett. Volt olyan bérlő, aki hordóval állította a dülő végére a pálinkát, hogy jobban haladjon a munka.” (Falusi krónika, 54. l.)

Nem volt erős ez a pálinka. Kis mérges szesz és sok víz. Bundapálinka volt, rozsból készült, előállítására igen olcsó volt, s eladásával is sokra lehetett menni, hiszen csak a vizet kellett kicsit megszorítani, s máris növelhető lett a haszon. S akié a pálinkamérés joga lett, az tudott a sok kicsiből nagyot összehozni, s végül bérletbe vehette az urasági földet. Az árutermelés kezdetlegessége idézte föl az embertelen versenyt, ezt használta ki a pálinkamérés tulajdonosa, így lett igazi üzlet a bundapálinkából, s ez fiaalta a lehetőséget a földbérletre.

Változott az uraság, nem változott az uradalmi tanyákon az élet. Itt azonban már semmi szó nem esik a természetről. A tanyasi cseléd családi világa mintha nem is a természet közelében volna. Minthogy a természet itt már csak látszata az életformának. A létért, a megélhetésért való küzdelem a családi élet jellemzője. A családi élet ábrázolását nem lehet kiterjeszteni a munkára. A cseléd ugyanis már az árutermelés rabságában dolgozik, s amikor teszi a dolgát, e működés közvetlenül nem érinti a családot. A család a tanya szűk és zsúfolt világában él, csak a bátrabb gyerek mer túlhaladni a tanya körén, mert ott az már a megművelt urasági föld, abban már kárt is lehet tenni, onnan már el lehet valamit lopni; lopja is a cseléd asszonya vagy szemesebb, bátrabb gyereke, de jobbára csak éjszaka, amikor megint csak természetellenes a határt járni.

Szó sincs itt a négyökrös fogatok vonulásáról: semmiről, ami a távolról látható idilliumot

idézhetné; annál több a benne élők szemszögéből legföltűnőbb mindennapról, a családok összezárt és kiüldelmes világáról; a tenyészetről, ami itt a leginkább sorvadó. Közös konyhán főzik az asszonyok a sovány ételt; a cselédház előtt és mögött a gyerekhad éli a maga igazán tenyészetit; ebbe is folyton beleártja magát a különbözés, ami mindig rossz vért szül: s az egymásba gabalyodó gyerekek fölött az anyák gyűlölete hol egymás, hol a saját gyereke ellen kifakadva a veszekedés, a verésig föllobog. A pásztorember családi élete is kemény, de az inkább a természet szorításában olyan, ám a cseléd családi életét az áruterelésben temett szükség és idegenség szorongatja.

Legpoétikusabb része következik most a *Falusi krónikának*. A hortobágyi pásztorkodás gyerekkori emléknymai, a legerősebbek, a pusztá határán, az esti horizonton lobogó vagy pislogó tüzek, távoli dalfoszlányok, a pusztai pásztormagányosság kellemes ellenpontjai, a gyerekkori emlékezetben gyönyörű világ, amit a felnőtt tapasztalata helyreigazíthat, de eredeti benyomás-mivoltát az emlékezetből ki nem szakíthatja.

Biztosan nincs meggondolás benne, azért zseniális, ahogyan erre a gyermekkori benyomás-fürtre a szikfűszedők, a szikfűszedés életképe következik. A szikfű szedése, gyűjtése ugyanis visszautal az életforma ősi mozzanatára, a gyűjtögetésre, amelynek ebben a történelem alatti világban más nyoma is van. A szedegető asszonyok a tarlón; a szárazzanélyt tüzelőnek gyűjtők a pusztai térségen; a téli hidegben gallyat gyűjteni induló családfő a Gyepsoron; vagy a téli hajnalon az urasági földön maradt kazalból fűtetnyi szalmát lopó faluszei napszámos sejtelmes látványa; mind azt idézi, az ősi formát. A szikfű azonban látványosabb, mert vadon-nőtt növényről van szó. Ezt nem az uradalmi gazdálkodás neveli, ezt a természet adja, s ott, ahol nem él meg a kultúrnövény, a pusztá sziken találja a szegényt. A szikfű istenadta növény. Ez hát azoké, akiknek talpalatnyi se jutott a földből.

Darabig nem szól érte senki; aztán megtiltják, de nem sok haszonnal. Végül az uraság ezt is elveszi a szegénytől azzal, hogy feliben szedeti, s maga értékesíti. Szépen meg lehet mutatni a természeti életforma két állapotát, a patriarkális paraszt—uraság kapcsolat eltűnését, s az áruterelő viszony föltűnését ebben a gyűjtögető életformát kifejező mozzanatban.

Itt a legnyilvánvalóbb, hogy Veres Péter nem állandóságot, hanem átmenetet ábrázol a *Falusi krónikában*. Mert a harmincas évek eleji válság a paraszti társadalom mélypontja, de amiben ekkor találja magát a szegénység, az a századfordulón kezdődött. A *Falusi krónika* a naturálgazdálkodás és az áruterelés közti váltás állapotát mutatja meg, s ez az átmenet a szegényparaszti társadalom végső próbája. Meddig lehet ezt bírni, hogyan tudja kibírni, ez a kérdés, amire félig már érthető a válasz. Ha tartósan bírta a szegényt, a tenyészet az oka, de immár a tenyészet energiája is elfogyóban van.

Mert a tüzek csak az emlékezetben gyönyörűségek. A valóságban nyomorult summás-csapat vacsoratüzei. Ez a summáscsapat nappal húzza a kapát; répát sarabol, tengerit egyesít; vagy éppen magot válogat, mert olyan olcsó az emberi munkaerő, hogy ezt is érdemes napszámmal végeztetni. A napszámos nem olyan viszonyban van a természettel, mint a pásztor. Őneki már csak ritkán jön eszébe, hogy az égre is föl kéne nézni. Tekintete folyton a földön kalamol, s csak akkor hagyja abba a munkát, ha szólnak. A napszámos már teljesen kiszolgáltatottja az áruterelésből következő munkamegosztásnak.

Ebben a kiszolgáltatottságban is van olyan munka, s nem is a könnyebb, ami a maga összetettségével mégis elragadja Veres Pétert. Az aratás részes munka; végeredménye kiszámíthatatlan. S itt is azt a módszert alkalmazza a szerző, mint a pásztorélet bemutatásánál. Nem az aratás menetét, bonyolult munkafolyamatát, az aratásban élők életmenetét írja le, hanem a folytonos bajt. Mert az aratás a kapálással kezdődik; a részes arató ugyanis harmados tengerit is, cukorrépa-földet is kap, s az aratók egyben az uradalom kaszálnivalóját is megkapják az osztásnál. S már itt, a szétporciózásnál elkezdődik a baj. Kinek milyen földön és milyen állapotban jut a kapálnivaló. Közben pedig ott a kaszálás, de még napszáma is jó volna menni, egy kis sóra, paprikára valót szerezni. Aztán jön a kommenciósztás. Kinek milyen szalonna

jut, s mennyi a java, mit kell belőle máris elvetni. Előbb azonban még a repcét is levágják. Kommenciósztás után kezdődik az aratás. „Most aztán megkezdődött a nagy harc. Az idővel, a gazzal, a bandagazdával, a bérlővel és — egymással is.” (Falusi krónika, 105. l.) De akár mennyi a baj, mégis csak elmúlik minden aratás. Az ember megszokja, a fiatalja pedig itt is megtalálja élete értelmét. A marokszedő nagylányok és az arató legények közt szerelem szövődik. Ha eső jön, tartósan esik, hamar táncra perdül a hodályba húzódó aratónép fiatalja. S mire vége a nagy munkának, hazaindulnak a marokszedő lányok, máris arról folyik a szó, milyen szerelmek szövődtek a nyáron, kik házasodnak össze az őszön.

Csak a férfiak maradnak vissza, kezdik a hordás és cséplés koraőszig tartó munkáját. S alig fejezik be a cséplést, kezdhetik a tengeri törését, aztán répát ásnak december elejéig. A részes munkája tehát májustól november végéig tart; ez nyolc hónapos munka. Két hónappal több a summásénál. De a téli négy hónapon át sem lehet nyugodni. Mert a kereset nem elég mindenre, mert a ritkán kínálkozó munkaalkalmat nem lehet elszalasztani. A részes nem-cseléd, nem annyira kiszolgáltatott, de nyugalma sokkal kevesebb.

Még kevesebb a „félcsipejűeké”, a „lovaskódusoké”. Ismerjük életüket a *Szűk esztendő* lapjairól. De a *Szűk esztendő* utóbb jelenik meg. Kőzelebb kerül itt a paraszt a szabad élethez jobbára csak ígéretéhez. Mert az egyik fölkapaszkodik, meggazdagodik, a másik visszacsúszik, de e két végtel mégis a kisebbség; azért beszélhetünk a félcsipejűek és lovaskódusok rétegéről, mert a nagy többség se meg nem gazdagodik, se el nem pusztul, csak szalad a dolga után. A hajszás élet megkeményíti. A kapaszkodó embernek felesége van. Az asszonyt is megszállja a szerzés vágya. Fukar lesz, kupori. Magától még az ételt is megvonja; a gyerek szája előre eladja a húst, a tejterméket; nem számol a betegséggel sem, mert az orvos is elvinné a hasznot. A beteg gyerek akár el is pusztulhat, mert ott a többi. Aztán a fukar asszony is halálra hajszolja magát. A halál viszont felborítja az életet. Az árvákkal visszamaradt férfi már semmire se tud menni. Ha újra asszonyt akar a házhoz, az új asszonynak möring kell, kényelem, az árvák a lába alatt vannak. A félcsipejű vagy lovaskódus özvegyen, árvákkal se té, se tova, csak kínlódik, mignem aztán visszatér oda, ahonnan indult, a napszámos életbe. A halál ezt a kapaszkodó réteget látogatja a legsűrűbben, bár a legtöbbje erős és nyúhíthatlan.

„Így élt, így szaporodott itt a nép a más földjén.” Mert az uradalmat, azt nem tudta kezelni, meghódítani. Amit eddig megismertünk életében, az nem a földért való küzdelem volt, csak maga megtartása, s ez önfenntartásban változatlanul megmaradt annak tudata, hogy a földet el kell perelni az uraktól. „Amikor pedig így sok ember apró egyéni boldogulásvágyai zsákcucába jutnak, akkor ebből a sok apró egyéni bajból — ha az a nép még életrel való — közös izgalom lesz. A közös izgalom vagy hirtelen lázadásban robban ki, vagy valóságos osztálymozgalomban vezetődik le. Nálunk mindegyik megtörtént. A lázadás is kitört, a mozgalom is megszületett.” (Falusi krónika, 169. l.)

Csendőrsortűz fékezi meg az első lázadást, aratósztrájk teszi emlékezetessé a másodikat. De a sztrájkot is letörlik. Így következik el a pártszervezés, a pártoskodás, bontakozik ki a politikai élet. E politikai életnek a legemlékezetesebbek a vezeterei. Amiben az is benne van, hogy az újavárosi mozgalom nemigen tud kiemelkedni a helyi viszonyok erőteréből. Ennek a provincializmusnak a vezérek is okai, akik nem hajlandók exterritoriális érdekek engedni. Igaz, hogy az országos parasztpolitika sem tudja áthatni a helyi politika szellemét. A század első tizedének derekán lobban legmagasabbra a mozgalom, aratósztrájk, cselédsztrájk, küld döttség-járás a fővárosba, de aztán ismét megreked a mozgalom, s megmarad territoriális viszonyai közt. A stagnálás eredményezi a mozgalom „oldalhajtasait”, a szektákat. Újavároson a tolsztojánusok testvérisége még a vagyonszétosztást is létrehozta. A testvéri munkaközösség aztán felbomlott; de új hullám jött; a lélekidőzés még az asztaltáncoltatást is elterjesztette. A krízis nemcsak a megoldást hívta ki, a válságtudatot, a krizeológiát is meghonosította az újavárosi paraszti mélyvilágban. Különösen a feminizmus gyökéresztése mutatja, hogy milyen érett az alföldi — újavárosi — parasztmozgalom. S ha ezt a szellemi elevenséget szemügyre

vesszük, már nem tekintjük csodának Veres Péter újvárosi megjelenését. A századelőn olyan volt itt a léghő, annyi mindenről szó esett e politikai mozgalom körén, hogy egy fogékony gyerek többet sejtethetett meg itt a nagyvilágból, mint azt a paraszti életforma zártsága, a tenyészetű öntudatlanság tételezi. S helyi érdekű mozgalom, a tolsztojánusok és feministák eszmélmékedése mellett külön emlékezik meg Veres Péter a Húszadik Század újvárosi kapcsolatáról. Hogyan született ez a kapcsolat, nem tudhatni, de 1911-ben Fényes Samu szociográfiai felmérést csinált Újvárosban, s eredményeit tanulmányban összegezte.

„A folyóirat nem járt ide rendszeresen, mert én a könyvtárban már csak néhány példányt találtam. Az is főleg abból a számból való volt, amelyik az újvárosiak inségével foglalkozott. Ellenben a Húszadik Század íróinak a könyvei megvoltak, s aztán még látogatást és előadást is rendeztek Újvárosban.” (Falusi krónika, 244. l.) Amikor a *Századunk* Veres Pétert felfedezte, elődjének a tradícióját folytatta. Az Egylet könyvtárában megtalálta később Veres Péter Jászi Oszkár, Szende Pál, Láncki Jenő, Fényes Samu, Kunfi Zsigmond munkáit. „A társadalomtudomány fogalomvilágával és reális szemléletével ezekből ismerkedtem meg.” (Uo., 246. l.) Járt a könyvtárba a radikális *Világ* is. Ebből tanulta Veres Péter a magas irodalmat, az európai kultúrát. Rajta kívül nemigen érdekelték senkit ezek a könyvek, de Fényes Samut szerették az újvárosiak.

Mire a háború kitört, a parasztmozgalom dinamikája teljesen elcsendesült, a politikai energiát fölemésztette a tehetetlenség. „... az asszonyok vették át a politikát és a mozgalom irányítását. A férfiak szerepe 1918 őszén kezdődött újra.” (Falusi krónika, 264. l.) S a krónika itt megszakad; az utószó azonban a folytatást ígéri. „A krónikának itt nincs vége, aminthogy a krónikának soha sincs vége. Csak ezt a könyvet zárjuk le. Az a korszak, amelyik az első világháborúval kezdődött, nem záródott le, hanem tovább folytatódik ebben a második világháborúban, amelyeknek a végét még nem is látjuk.” (Falusi krónika, Utószó, 265. l.)

Amikor — 1942 elején — az akkori olvasó kézbe vette a *Falusi krónikát*, ismerte már a *Számadást*, az elbeszéléseket, még nem ismerte a *Szűk esztendő*t; de ismerte a *Szocializmus*, *nacionalizmust* és a *Mit ér az ember, ha magyar* is. Ha a többi mű és cikk el is kerülte a figyelmét, e néhány munka ismeretét feltételezhetni róla. Hol áll Veres Péter — kérdezhetné, különösen a jobboldalnak imponáló Szocializmus, nacionalizmus után. A *Falusi krónika* azonban kétségtelenné tette, hogy Veres Péter az újvárosi földnélküli parasztság mellett áll, s hogy a jövőt nem is tudja másként elképzelni, csak a földreform jegyében. A jobboldalon pedig most láthatták be végleg: Veres Pétert nem tudják maguk mellé állítani. Pedig ekkorra már — ma is látja — nagymenő. A szellemi életben, az országos irodalmi világban! Mert Újvárosban még mindig az a félcépejű gazda, akivé a harmincas évek derekára lett, akit a csendőrök akár-mikor végigkísérhetnek a falun; a faluheli jobb módúak pedig most is tizenkilences vörösnék nézik, aki ki akarta alóluk húzni a földet, nincsen számára hát bocsánat. A *Falusi krónikáról* semmit nem tudtak; így arról sem, hogy kimaradtak belőle. De nem tudtak a krónikáról azok sem, akiről íródott. Mert nem nekik, hanem értük született meg ez a könyv is, mint szinte minden alkotása a népi irodalomnak az egyetlen Mit ér az ember, ha magyar? kivételével, mert ez egy parasztfiatalhoz írott levelezés lett. Különböen Veres Péter is, mint a többi népi író, a középosztálynak írt, annak a lelkiismeretét akarta ébreszteni, felelősséget támasztani írta a *Falusi krónikát* is, s azzal a reménnyel, hogy a folytatást már akkor írhatja, ha a föld a parasztokhoz kerül vissza, ha eldől az ezeréves per.

Ki kell egészítenünk a krónikát kései folytatásával. A *Szülőházam*, „Hortobágy mellyéke” harminc esztendővel később íródott, Veres Péter élete alkonyán. Első benyomásunk a szerkezetre vonatkozik. Bár a *Falusi krónikát* folytatja Veres Péter, mégis *Az Alföld parasztsága* szerkezeti rendjét mintázza. S ez összefügg azzal, amit az Ajánlás utolsó bekezdésében ír: „Egy dolog bizonyos: ebben az írásban, ámbár csak egy faluról szól, elég sok általános igényű meglátás, gondolat és vélemény van.” (Szülőházam, „Hortobágy mellyéke”, 209. l.)

Emlékezhettünk, *Az Alföld parasztságát* is az az általános igény hatotta át, hogy a rideg

paraszti tenyészet, az alföldi parasztsága az a törzs, amiből a leendő nemzet megszülethetik. A *Falusi krónika* már nem ilyen általános igénnyel szemléli az alföldi földmunkásságot. Sokkal tényszerűbb; a balmazújvárosi szegénység élete és politikai mozgalmainak története inkább azt az aggodalmat juttatja szóhoz, hogy ha idejében nem jön a földreform, a tenyészeti dinamizmus elfárad, s nem lesz, aki a történelemhozta lehetőségekkel igazán éljen. Lesz-e népnemzet a szegényparasztságból? — ez a *Falusi krónika* igazi kérdése. De hitt benne, hogy a forradalomnak jönnie kell. „Jött is. És hozott is sok mindent, változást és új dolgokat: földosztást, majd termelőszövetkezetet és új társadalmat, amelyet szocialistának szeretnénk nemcsak nevezni, de formálni-nevelni is. Nehezebben megy, mint hittük.” (Uo. Ajánlás, 209. l.)

Hogy a hatvanas években Veres Péter mivel volt elégedett és mivel elégedetlen, később lesz alkalmunk megbeszélni. Itt csak annyit, hogy kételyei támadtak a hirtelen civilizálódás, az emocionalizmus, az anyagiasság tapasztaltán. De a *Szülőhazám* . . . az öregség lirájával is áthatott, mint ahogy *Az Alföld parasztságának* is megállapíthattuk líraiságát. Midőn a mező és a feketeföldi tanyavilág romlását tapasztalja, rezignációja is kifejeződik. Mint aki már nem tudja megfordítani az időt; a falu—városról szóló történeti összefoglalás pedig így fejeződik be: „Igen: Balmazújvárosban hamar halnak a házak, hamar haltak a menyecskék, és hamar haltak a gyerekek is, meg az öregek is. És igen: Balmazújváros ezzel a sok fióktelepével az egész élni akaró, de folyton fulladozó Magyarország jelképe volt.” (Uo. 224. l.) S a népről szólva is ugyanaz a kérdés jut eszébe, mint mindig, ha szerelmetes fajtájáról beszél, mint már *Az Alföld parasztságában* is: Miért nem mentek el innen a nagy nyomorúságok idején sem; „se kivándorlásra, se eltelepülésre nem került sor 1914-ig, inkább vándormunkások lettünk.” (Uo., 232. l.)

Kételyei támadtak a hajdani földmunkásságnak az ötvenes évek elején. 1949 és 1955 közt, a „kutyából nem lesz szalonna” jelszavas parasztpolitika, a felülről akart osztályharc idején a volt szegénység megbékélt a gazdákkal. Maga Veres Péter is a jóvátétel jegyében szól most róluk. A *Falusi krónika* egyszerűen kihagyta őket, s nemcsak a basaparasztot, a középgazdát is elhallgatta. De most „ezek a mi gazdáink nagyon hallgatagok, magukba zárkóztak; megvertnek és megalázottnak érzik magukat. Nincs sem egyéni, sem osztálybüntudatuk, hiszen ők éppúgy bitorlónak tekintették a grófot, nagybérliőket, de még a szomszédos káptalant is, mint a szegényebb parasztok. Nem értik hát, »miért kellett velük ezt csinálni.«” (Uo., 237. l.) M indjárt föl is jegyez néhány pregnáns történetet azokból az időkben.

Amivel nincs vitája, az a szövetkezet. Igaz, hogy Újvárosban még nem a legjobban megy, de már annyira, hogy a paraszti belenyugvásnak biztató bázisa van. A művelődés és a népesedés kérdéseit is sorra véve arra jut, hogy a művelődésben a helyes kiválasztással van a baj, a népesedés dolgában meg most is ugyanaz a véleménye, mint a harmincas években. Az egyke okát akkor is bonyolultabbnak látta, semmint pusztán a földreformmal megoldását vélte volna. Az egyikét ő a beltenyészetet következményének tartotta, s már csak azért sem elég földet adni, mert szinte nincs is kinek. Akkor a telepítésben vélte a megoldást. Az alföldi parasztság tenyészet i dinamizmusát elég erőteljesnek hozzá, hogy a beltenyészetek tehetetlenségét a telepítési program ellensúlyozhatja. A *Szülőhazám* . . . viszont már itt is körültekintőbb. Bár Balmazújváros a két háború falunyi vesztesége után is két falut szült, Nagyhegyest és Hortobágyot, de több itt is csökkent a születések száma. S amiről a népesedéssel kapcsolatban szól, már általánosított. A nők helyzetéről beszél, az anyahivatás megbecsüléséről, a hatvanas évek derekán jelentkező népesedéssel kapcsolatos kérdésekről, amiknek megoldása azóta az országos politikai gyakorlatává lett.

Nem a *Falusi krónika* folytatódik itt, nem a változott népi élet, hanem a változás problematikus vonásai kerülnek előtérbe. Nem epikus, hanem lírai foganású mű a *Szülőhazám* . . . Ennek megfelelően nem is krónika, nem szociológiusan interpretált történelem, hanem szociálpszichológiai értelmezése az adott helyzetnek, a líraiságából eredően itt is fölbukkan a ki-

mondatlan kérdés, aggodalom alakjában: Lesz-e ebből a népből igazi közösség, népnemzet? Ez az aggodalom azonban csak általánosítva jut szóhoz, imígyen: „Az egétől, Istenétől megfosztott emberi nemnek — az egésznek! — új diszciplína kell, s ez mi más lehetne, mint az igazság, ami a kollektivizmusban és a demokratizmusban valósulhat meg. Legalábbis addig a határig ameddig a lét ellentmondásai ezt megengedik, és ameddig az emberi természet eljuthat benne.” (Uo., 284. l.)

Imre Bata

LA CHRONIQUE DE VILLAGE DE PÉTER VERES

C'est en 1942 que Péter Veres, cet écrivain autodidacte d'origine paysanne, a fait paraître la *Chronique de village*. Dans ce volume sociographique, il s'occupe de Balmazújváros, son village natal et du monde des gens pauvres de celui-là. La sociographie hongroise est très à la mode aux années trente et ses sommets sont des créations d'une valeur complète appartenant aux belles lettres. Elle arrive en trois grandes vagues, et la *Chronique de village* appartient la troisième. L'histoire du village moderne, la pauvreté des prolétaires agrariens y sont peintes par des couleurs resplendissantes. La nouveauté de cet ouvrage de Péter Veres consiste en ce qu'il a découvert: Ce qui est une unité sociologique de loin, a une variété et une richesse de couleurs, vu de dedans. C'est cette manière de voir intime qui assure les motifs épiques — belletristes — de l'ouvrage; et cette variété intérieure ne dépasse pourtant pas les cadres sociologiques. Cette sociographie de Péter Veres prouve aussi que la sociographie est en même temps une oeuvre de belles lettres et une sociologie aussi.

SÖTÉR ISTVÁN

VÖRÖSMARTY MIHÁLY*

A kor, melynek Vörösmarty Mihály a gyermeke volt, a magyar történelem legszebb, legtöbbet ígérő korszakainak egyike: a reformkor — Kossuth és Széchenyi kora, és Eötvös József, majd Petőfié, a fiatal Aranyé és Jókaié is, akinek regényei mindig ezekhez az évtizedekhez térnek vissza, mintha mindaz, amit Világos után és a kiegyezéssel élt meg a nemzet, már nem ennek a hazának igazi arcát mutatná, mert ez az arc növekvő fényvel, az 1820-as évektől, a forradalom és a szabadságharc éveigi világított, s akkor utolsó lobbanással borult sötétbe. Történelmünk e folyamatos, növekvő kifényesedésének, majd elsötétülésének drámáját híven mondja el Vörösmarty egész költészete, a *Zalán* csataképeitől és hősidilljeitől, a *Szózat* életet és halált egyforma eltökéltséggel választó véghelyzetén át, a *Vén cigány* tragikus látomás-sorozatának összegezéséig.

Összegező költészet a Vörösmartyé, s ezért válhatott az egész nemzet költészetéé is: újból és újból összefoglalja kortársainak hitét és reményeit, megrendültségeit és tragédiáit. Aki majd igazán újat kezd, s a szintézis helyett a forradalmat választja: Petőfi lesz az — de Petőfi sem lehetett volna nagy költővé Vörösmarty nélkül.

Az életben is, a művészetben is, csak a nagyság válthatja ki a még nagyobbat, poshadásból, tévelygésből, törpeségből nagyság nem születhetik. Rosszul tesszük, ha költészetünk olyan titánjai körül, amin Petőfi, Ady, József Attila, valamiféle irodalomtörténeti sivatagot hozunk létre mesterségesen. Ők mindhárman nagy, sőt, nagyságban velük versengő kortársak közül emelkedtek ki, egészen nagyok közül váltak még nagyobbakká. Petőfi nagyságához Vörösmartyé és Aranyé járult hozzá, Adyéhoz Babitsé, Kosztolányié, József Attiláéhoz pedig több kortársi nemzedéke is. A három legnagyobbat nem nagyítjuk meg azzal, ha társaikat kisebbítjük.

Az ember és a nemzet élete azonban nemcsak költészetből áll, s a reformkor nagyságát sem csupán Katona József, Berzsenyi, Kőlcsey rendkívüli költői jelentősége adja meg. Az elmaradott országok mindig a nagy ellentétek országai is. Az 1848 előtti évtizedek Magyarországon olyan vállalkozások valósulnak meg, melyek diszükre válnának a legműveltebb országoknak is. Lánchíd épül, Akadémia születik, Vásárhelyi Pál az Aldunát szabályozza, s megteremti a Tisza-völgy szabályozási tervét; Jedlik Ányos dinamója, Reguly Antal finn-ugor kutatásai, a régészet kezdetei, a Nemzeti Színház és a Nemzeti Múzeum felépítése: mindez a politikai hatalom segítségével nélkül, sőt, annak ellenére valósul meg. Ennek a hatalomnak érdeke, hogy az ország bőségesen és olcsón kiszolgáló éléskamra maradjon, Metternich annál biztosabbnak érezheti rendszerét, minél műveletlenebb az ország. És Magyarország gazdaságilag, műveltségileg valóban Európa legelmaradottabb területei közé tartozik: egy régebbi hasonlatommal élve: nem a Lánchíd kő- és vasszerkezete, hanem a Pestet Budával összekötő hajóhid fapallója illik hozzá. Ami akkor létrejött, azt nem az állam hozta létre — nem is volt akkor magyar állam, a szó modern értelmében — hanem a közönség, helyesebben: egy maroknyi zseniális és önzetlen, a haladásért és hazajáért rajongó férfi. Ezek közé tartozik Vörösmarty is, aki nemcsak költő, hanem a magyar nyelv érdekében az akadémiai nagyszótár, a helyesírás, a mesterségi szavak gyűjtésének munkása is, a nemzeti színjátszás érdekében pedig dramaturg, a színjátszási elmélet kidolgozója, fordító, s az előadandó művek válogatója. Az épülő Lánchíd és a megnyíló Vaskapu korát kell Vörösmarty mögött látnunk ahhoz, hogy szerepét és helyét jól láthassuk.

Vörösmartynak nem a tehetségével fölérő, de az emberi és a társadalmi habitusával rokon emberek változtatták át az akkori országot elmaradottból korszerűvé, barbárból művelté,

* Elhangzott Székesfehérvárott 1975. december 1-én a Vörösmarty Mihály születésének 175. évfordulója alkalmából tartott emlékünnepeken.

feudálisból polgárvá, falusiasból városiasá. Hyen, Vörösmartyhoz hasonló, nemesből lett értelmiségiek, akik nem a földjükből, hanem a tollukból, a szakmájukból éltek, intézők, ügyvédek, papok, tanárok, tanítók, orvosok, mérnökök. Amit ma elkötelezettségnek nevezünk, azt valamikor honszeretetnek hívták, s hány ilyen honszerető életpálya indult el Fejér megyében is, az olyan szerény, gazdatiszti otthonokból, vályogfalú kúriákból, amilyenben Vörösmarty megszületett, s élete egy részét töltötte, nevelésködéssel, jogyakornoki, majd már Pesten szerkesztői munkával, Világos után pedig megyéjébe visszahúzódtan haláláig, mely a pesti Váci utca nemrég elbontott bérházában érte. Szűkösség és rajongás: Vörösmarty korának magyar társadalmát mindkettő jellemezte. Grófnék hullottak előtte térdre a balatonfüredi sétány porában — árvaít azonban csak országos adakozásból lehetett felneveltetni, és Deák Ferenc felhívása nyomán ez a gyűjtés politikai tüntetéssé is bontakozott ki, az osztrák császári abszolutizmus ellen.

Vörösmarty nem csupán magyar jelenség volt, hanem egy egész Európán végighullámzó nagy irodalmi mozgalomnak, a romantikának is részese. A költészet, az egész művészet megújításának ez a nagy vállalkozása — a romantika — a régi világ letűnt életérzése helyébe hozta az újnak kifejezését, új esztétikát és bölcséletet, a nemzet fogalmának magasba emelését, történelem kultuszát, a tájak sokat mondó lelkének megszólaltatását, a regényességet, és egy ismeretlen világnak, a népköltészetnek felfedezését is. Vannak, akik elítélik a romantikát a múltba, az álmokba menekülés miatt. Igen, ha az álom a cselekvés pótléka, úgy a romantika méreg, s nem orvosság. De ha a múlt és az álom elvesztett önmagunkat szerzi vissza: úgy a romantika hatékony orvosság, nem pedig méreg. A magyar romantika a múlt és az álom segítségével szerezte vissza az elvesztett jelent, s bizonyos, hogy Vörösmarty messzire merészkedett egy színes, keleties álomvilág tájaira. A magyar történelem elképzelt tájai voltak ezek, délszigeti égbolt alatt, tündérvölgyi szivárványok színeiben, és — kortársi kritikusanak, Toldy Ferencnek szavaival — „napkeleti hévtől keresztül hatva, a boldog Arábiának minden fűszer illatit” lehelőn. Az éjszaka zenéje ez a költészet, mintegy előlegezven Bartók éjszakai zenéit, különösen a Csongor és Tünde záróstrófájában: „Éjjel van, az éj rideg és szomorú, Gyászosra hanyatlik az égi ború, Jőj, kedves, örülni az éjbe velem, Ébren maga van csak az egy szerelem”.

Az álom igazi feloldása, megmentése azonban mégis: az ébredés. Ébredve tudjuk csak, hogy álmotunk, s az álom megjutalmazott. Így ébredett Vörösmarty is, keleties, fűszeres álmaiból, hisz körülötte ébredezett lassan az egész ország. Ennek az ébredésnek köszönhetjük *A merengőhöz* legszebb sorait, a zöld ágára visszatérő madár képét, a „holt fény s ködvárak” közül kibontakozó magyar élet vállalását.

Mielőtt azonban ennek az ébredésnek és vállalásnak következményeit számba vennők, vissza kell még tekintenünk mindarra, ami megelőzte. Vörösmarty az 1840-es években jutott el költészetének csúcspontjára, a Liszt Ferenchez szóló ódával, és még inkább a *Gondolatok a könyvtárban* dilemmák közt megoldást kereső töprengésével. A *Szózat* — 1836-ból — megelőzi és előlegezi ezeket a teljesítményeket — az *Előszó* és a *Vén cigány* pedig, már az 1850-es években, a szintet megtartva, az utolsó mondanivaló telítettségével, a végső üzenet némi talányosságával és zaklatottságával hangzik el. Hiszen a költők hatyudalai mindig a legteljesebbet, a legtöbbet összefoglalók — és ugyanakkor azt is érezni rajtuk, hogy nem lesz folytatásuk.

Ha az 1840-es évek magaslatáról, a *Gondolatok a könyvtárban* eszméi és művészi szintjéről tekintünk alá, úgy a fiatal Vörösmarty álmokköltészetét olyan szakasznak tekinthetjük, mely a *Zalán*nal kezdődik, s mintegy a *Csongor és Tündével*, tehát 1830 körül ér véget. Ezt követi a romantika szenvedélyes kibontakozásának szakasza, a *Két szomszédvár* búcsúja az epikától, s a drámák: a *Vérnász*, a *Marót bán*, a *Czillei és a Hunyadiak*, majd a Shakespeare-fordítások — és ebből a korszakból való s *Szép Ilonka*, a *Szózat*, *Az árvi hajós* és a *Gutenberg albumba* is.

A *Szózat*, melynek költőjeként Vörösmartyt a közvélemény elsősorban számon tartja, szinte önként kínálkoznak a pálya csúcsául. Ez a még oly fontos, össznemzeti érvényű költemény azonban Vörösmarty legjobb szakaszának mégis inkább a nyitánya, semmint a betetőzése. Kőlcsey *Himnuszától*, a *Szózat*on át, Petőfi *Nemzeti daláig*: ez a három vers, hármas hangzatként fogja össze a reformoktól a forradalomig vezető utat, s szólaltatja meg egy olyan kor lelkét, melyben a nemzet és a haladás eszméi a legszorosabban összetartoznak.

1825-től, a *Zalán* megjelenésétől és az Akadémia alapításától szokták számitani a reformkornak, helyesebben, a 48-as forradalom nyitányának alig negyedszázadát. A történelem néha egyesíti a megtartást és a szakítást: Petőfi forradalma szakít mindazzal, ami megelőzte, és meg is tartja mindannak legjavát, amivel szakított. Petőfi, 1848-ban politikai vitában kerül szembe Vörösmartyval, aki pedig valamikor az ő költői útját egyengette, s olyankor hitt benne, amikor még barátai közül is kevesen mertek benne hinni. Ez a vita nem jelentett gyűlölséget, sem torzsalkodást: Vörösmarty már a kezdő Petőfinél is fölismerte, hogy más utakon jár, mint ő, Petőfi pedig akkor lett volna hűtlen Vörösmartyhoz, ha nem a maga útját járja. Viszonyuk sem alá- vagy fölrendelt, hanem egymást föltételező. És ugyanígy a forradalom és a meg-

előző, előkészítő évtizedek viszonya is. A kortársak nem érzik — s talán érezniök nem szabad — egymást akár barátként, akár ellenségként feltételező, történelmi szerepüket — de ez talán az egyetlen viszonylat, melyben az utókor világosabban lát, mint a kortársak.

A *Zalán* csataképei, monumentális, néha megemészthetetlenül egymásra halmozott tömegjelenetei, s az ellentpontjaikként feltűnő idillek — mint pl. Hajna fűrdése, Bors vadász-epizódja a megsebzett ünövel, a délszaki tündér jelenései, az erdő költészete stb. — hogyan illeszkednek ezek össze Széchenyi felajánlásával az Akadémia megalapítására? Széchenyi cselekedete túlzott, de nem teljességgel alaptalan aggodalomból fakadt: a magyar nyelv elsorvadása a nép elsorvadását hozná magával, az Akadémiának tehát a magyar nyelv őrzőjévé kell válnia. A Széchenyiről ekkor még mit sem tudó Vörösmarty pedig úgy gondolkodott, hogy a magyar történelem feledésbe merülése a nemzet megszűnését jelentené, tehát felolvasását Metternich és a Habsburgok őrbirodalmában. Nyelv és történelem: íme, a forradalmat előkészítő korszak alapkérdései — és nemzeti tudatunk legfőbb kérdései is, mindmáig. Vörösmarty mindkettőt egysítette a *Zalánban*: Csokonai és Berzsenyi óta a magyar költői nyelv olyan teljesítményeit vívta ki, mint kevesen azóta. Ha ezt a zsúfolt, vulkánikus művet valamihez hasonlítani próbáljuk, úgy legmodernebb költészetünk sajátos, epikai alkotásaira gondolhatunk, melyek akár Weöres Sándornál, akár Juhász Ferencnél, és akár tudatosan, akár öntudatlanul, a *Zalánban* megtestesült költészeti elvet teremtik újjá. De kínálkozik egy másik, eléggé távoli, ám kortársi rokonság is: Vörösmarty évtizedeinek összeurópai történelmi festészete, s elsősorban Delacroix-é. A múlt század első évtizedei teremtek meg az epikus csataképfestészetnek azt a műfaját, melyben a romantika történelmi nosztalgiai kielégülhetnek. Ha Delacroix ilyen festményeire gondolunk, úgy bennük a kompozíció obligát pátoszán túl, elsősorban a részletek bensősége ragad meg bennünket, az áhitatos, gyengéd — más szóval: idillien festői — részletek, melyekben előzményeire ismer majd az eljövendő festészeti impresszionizmus. Ilyen intim és festői részletekben a *Zalán* ugyancsak bővelkedik: a monumentális történelmi festészet nagyméretű vásznai helyett a magyar kultúra a *Zalán* epikájával felelt a romantika kihívására. Van azonban még valami, ami a *Zalánt*, ezt a csaknem elfeledett és oly kevesek olvasta művet a modern költészettel összekapcsolja. Brillians tanulmányában Babits már csodálattal jellemezte Vörösmarty antik versformáinak, hexamétereinek hasonlíthatatlan zeneiségét, képlékeny lágyságát és idomuló rugalmasságát. Hol találkoztunk nemrég e klasszikus versforma, hasonlóan bravúros felhasználásával? Radnóti Miklósnál — mégpedig nem csupán korai, klasszicizáló verseiben, de eklogáinak érett korszakában is. Radnóti klasszikus formáinak Vörösmarty az igazi forrása. A fasizmus nyomása alatt tehát — nem ok nélkül — ugyanaz a formai ízlés vált időszerűvé, mely a Szentszövetség nyomása alatt alakult ki.

A történelem nem válhatik dekorációvá, s nem maradhat meg álomnak. A *Zalánban* felidézett történelem: álombeli, Vörösmarty pedig, miután a romantika álmainak erdejébe már túl mélyen is behatolt, azt a történelmi hőst keresi, aki a multat a jelenben is időszerű magatartással egyesítené; Zrínyiben találja meg, eposzának egyik ihletőjében, aki ezentúl a reformkori költő eszményévé válik. A honfoglalás ossziáni, tündérvilági festményétől azonban még hosszú út vezet a jelenbe: Vörösmarty a történelmet egyideig a szélsőséges szenvedélyek korlátlan terepének látja — így látták ezt a francia romantikusok, de gyakran így látta Petőfi is. A két szomszédvárban megjelenik a magyar romantika tragikus hőse, akit Eötvös és Madách műveiben még oly sok meghasonlott, világfájdalmas rokona fog követni. Ha azonban elébb álomnak, majd pedig a szenvedélyek önkívületének látszott is a történelem, annak mielőbb gondolattá kellett átalakulnia. Legnagyobb költőinknél a történelem ábrázolása szükségszerűen történelembőlcselgetbe torkollik: a magyar filozófiai gondolkodást nem a katedrákon, hanem a költészetben találjuk meg. Vörösmarty útja az álomtól a szenvedélyen át a gondolatig vezet, mely egyszersmind cselekvés is — annyira az, hogy a Liszt Ferenc-óda nagy összegezése a „bús idők homályát” idéző ossziáni fuvalahangtól és a riadozó diadalénektől egyenest a „tisza szenvedély” ébresztésébe csap át, mely a „nagy fiakban” születő tettek értelője is. Ezeknek a tetteknek azonban előzménye és feltétele a gondolat, melynek mesejátékba öltöztetett drámáját, a *Csongor és Tünde* mondja el. Az egykorú bécsi színpad bájos és naiv műfaja Vörösmarty tolla alatt filozófiai drámává alakul, s ez a mű így *Az ember tragédiájának* előzményévé is válik. Csongor az álom és a cselekvés dilemmái közt dönt, s ez a döntés nemcsak Vörösmartyra érvényes, hanem az egész magyar költészetnek is szól, mely az 1830-as években máris megkezdí mindazt, amit Petőfi fog következetesen, tehát politikailag és költőileg egyaránt forradalmian, végigvinni. Népmesei alakjaival a *Csongor és Tünde* nemcsak Madách műve, hanem a *János vitéz* felé is mutat: a népköltészetet a felvilágosodás fedezte fel, a romantika aknázza ki, és azt, amit mi népiességgnek nevezünk, nem is lehet mindenestől levalasztani a romantikáról.

A *Szózat* majd csak a jelenre alkalmazza Csongor döntését: „ész, erő, És oly szent akarat” jogán követeli mindazt, amit Széchenyi és Kossuth tűzött ki célul. Ha valamit összefoglal ez a költemény, úgy igen mértéktartó és egyszerű hangon, a reformkor egész eszmeiségét, s annál ugyan nem többet, tehát mit sem előlegez 1848 forradalmi szemléletéből, nemzet és haladás

egységét azonban még oly szilárdan őrzi, mintha azok többé el nem szakadhatnának egymástól.

Vörösmarty költészetének legnagyobb teljesítményei mintegy két csoportba foghatók: az egyiknek a *Gondolatok a könyvtárban*, a másiknak a *Szép Ilonka* a legjellemzőbb darabja. Az előbbi őrzi valamit a klasszikus odából, de csak azért, hogy áttörje, s az antik templom megnyílt falán át a régi látomások új változataira tekintheessen ki. A másik, a *Szép Ilonka* románca, egyszerűbben és konkrétábban ismétli meg a régi tündérajátékokat, de ez az egyszerűség még annyira sem közelíti meg a népköltészetet, mint a *Csongor* némely részletei. Vörösmarty éppannyira érintkezik csak a népköltéssel, mint a romantika általában, s romantikája is megőrzi valamit a klasszicizmusból, s leginkább a formáit, melyeket pedig a francia kortársak oly türelmetlenül vetettek el, az olaszok azonban hűséggel megőriztek. Vörösmarty tudva-nem tudva, az olasz romantika típusához áll közel.

A *Gondolatok a könyvtárban* is kételyt fejez ki, dilemmát állít fel, akárcsak a *Csongor*, a gondolattá átminősült történelem-élmény dilemmáját, s talán a legfontosabbat, mely Eötvös-fől Madáchig, Aranyig, Keményig még annyiszor tér vissza a kor magyar gondolkodójánál: lehetséges-e a haladás — s a harc, melyet az új, a polgári viszonyok, melyekért oly kitartó harcot vívunk, nem a régi nyomort hozzá-e vissza, új arculattal? A történelmi pesszimizmus kérdéseit a *Gondolatok a könyvtárban* szinte ugyanúgy fogalmazza meg, mint *Az ember tragédiája*. A polgári átalakulás áhító nálunk nem utópista álmódózók, s gondolkodásukban a jövő bal-sejtelmei elvegyülnek a nyugati civilizáció nyugtalanító tényeivel. Madách a küzdés és a bizás elvével vágja ki magát a történelmi pesszimizmus szorításából — Vörösmarty pedig a konkrét, nemzeti sors elemi feladatainak vállalásával, melyek minél elemibbek, annál súlyosabbak is. A lélek drámai magánbeszéde, melyet Vörösmarty versbe öltött a könyvtári *Gondolatokban*, ugyanúgy távolodik el a romantikától, mint az 1840-es évek költészete, általában, franciáknál, németeknél és oroszoknál, mert ez az évtized már annak a realista művészetnek korszaka, melynek kialakulását a romantikusok akarva-akaratlan segítették elő.

A *Szép Ilonka* azonban még utoljára megfürdik a romantika minden gyengédségében és bájában, s ez a kis remekmű, melyet a magyar romantikus költészet legnagyobb teljesítményének is tekinthetünk, a *Zulán* „dárdaerdejébe” fullasztott hősidillt ezegyszer könnyed érintéssel teremti újjá, egyetlen említéssel is érzékletesen idézi fel a Vértes erdőit, a hús forrásoknál megbúvó özekeit, s pillangó rőptének csapongásával viszi a cselekményt ősz Peterdi házának külsőségtől a nagy, történelmi szintérre, Buda várába, Mátyás udvarába, a romantika operai külsőségei közé, melyek a múlt nagyságának érzékeltetése végett mégsem nélkülözhetők, mert a történelem nemcsak erdő, hús forrás, csapongó pillangó, hanem a hadvész-ülte képpel felrobogó Garák és Újlakiak szemléje is, fenséges, de tragikus szemle, melynek végeztével indokoltan hangzik a tanács: „Jobb nekünk a Vértes erdejében, Kis tanyánk ott nyugodalmat ad.” S ez a csodálatos költemény Liszt Ferenc némelyik zeneművére — talán egy a h-moll szonátára — emlékeztetőn, az elmúlás hangzatával, liliomhullás és ártatlanság egyesített képzetével zárul, pátosz és érzelmesség nélkül, bensőségesen, a gyengédség és a történelmi nagyság kontrasztjait a hervadás melábulójában feloldva, egy olyan honvágy hangjaként, mely a magyar költészetben mindmáig el nem csitult. Ezt a formai és tartalmi tökélyt, ezt a hiánytalan kerekdedséget és zártságot, ezt a sejtetést és felidézést a magyar költészetnek egyetlen költőnél sikerült csak megismételnie: Petőfi legtökéletesebb népdalaiban. És még Jókainak legjobb lapjain, ahol a próza a *Szép Ilonka* költőiségébe olvad át, s megszólal a nosztalgia gondolkaszojama, melyeknek utolsó hangzatai majd Krúdy-nál enyésznek el.

Vörösmarty érett költészete a gondolatiság jegyében áll — gondolat és cselekvés egységét valószínűleg meg. Ez a tettekhez kapcsolódó gondolatiság nemcsak az ő költészetében jelent kibontakozást, hanem a reformkor tudatának változásai menetét is tükrözi. Ahogyan Vörösmarty jutott el a múlt álomképeitől Kossuth és Széchenyi ügyének vállalásáig, úgy jutott el az akkori magyar társadalom is a régi dicsőségen borongástól egy olyan új akaratához, mely az eszméket épületekben, hajózható folyókban, hidakban, Akadémiában, Nemzeti Színházban — majd pedig forradalomban és szabadságharcban testesítette meg. Költő és kora így találkoztak egymással, s ennek a találkozásnak még évszázadnál nagyobb távolságból is érdemes a részeseivé válnunk, mert a mi korunk tudata is gazdagodik, mélyül a részeseülésben.

Észrevételek a „P. dictus magister” értelmezéséhez

(Anonymus hovatarozása)

Félszázada annak, hogy Jakubovich Emil megjelentette „P. mester”-ről készített nagy jelentőségű tanulmányát, melyben ismertette, hogy az előző másfél század alatt milyen értelmezései voltak a „P. dictus magister”-nek. Ennek során említette, hogy a bécsi udvari könyvtár magyar származású öre, Kollár Ádám már 1766-ban kijelentette, hogy Anonymus „studio modestiae magistrum se magis dici, quam esse scripsit” — azaz szerénységéből írta, hogy őt inkább csak mondják mesternek, minthogy valójában az volna. 140 évvel később Erdélyi László jelentette, hogy két magyar bencés apátot talált, aki a 13. század elején magát „dictus abbas”-nak nevezte. Jakubovich ebben az irányban folytatta kutatásait és bebizonyította, hogy Anonymus kora stílusának szerénykedő kifejezését használta, mikor nevét P. siglával jelölve mint „dictus magister”, mint mesternek mondott P. mutatkozott be.¹

Három évtizeddel később a vonatkozó irodalom alapján Horváth János ismertette azt az ókortól a középkoron át figyelemmel kísérhető tipikus jelenséget, hogy az írók alkotásaik élen történő bemutatkozásukkor milyen szerényen nyilatkoztak személyükről, szellemi és stílári képességeikről. Rámutatott arra, hogy ez a kötelező írói szerénység a 11. század közepe után új tápot kapott, amikor a montecassinói bencés Alberik 1075 körül megírta a magánlevelek, az oklevelek és egyéb irodalmi alkotások szerkesztéséről és stílusáról szóló „Breviarium de dictamine” című művét, melyet aztán 1120 táján tanítványa, a bolognai kanonok, Hugó „Rationes dictandi prosaice” címen kiadott munkája követett. S akkortájt, a XII. század elején ugyancsak Bolognában vagy tán Faenzában keletkezett az azonos tárgyú „Rationes dictandi” című könyv is. Ezek a művek aztán csakhamar ismertté váltak Nyugaton s hatásukra a XII. század közepe felé már Toursban is megjelent egy „Ars dictaminis”, az 1180-as években pedig Orléansban egy „Ars dictandi” című tankönyv. Természetes, hogy ezeknek a műveknek a szerzői nemcsak szabályokat közöltek, hanem azok megvilágítását szolgáló példákat, mintákat is. Hangsúlyozta Horváth, hogy bár ezen módszertani munkák ismerete igen fontos mind az oklevelek, mind a magánlevelek a más irodalmi alkotások helyes értelmezése szempontjából — annak ellenére még ma sem ismerjük őket eléggé.²

A következőkben néhány ide tartozó kifejezésbeli és tartalmi mozzanatra szeretnénk felhívni a figyelmet abban a reményben, hogy ezek által s Jakubovich néhány téves állításának helyesbítésével közelebb juthatunk a „P. dictus magister” rejtélyes személyének, kulturális és társadalmi hovatarozásának megállapításához.

A „dictus” jelző forrása, tartalma és alkalmazása

Igen jónak, egészen helyesnek találjuk Kollár Ádám idézett megállapítását Anonymusról: „auctor . . . magistrum se magis dici, quam esse scripsit”. Tudunkkal azonban eddig még senki sem mutatott rá ennek a mentalitásnak, illetőleg kifejezésnek a forrására, mely meggyőződésünk szerint nem más, mint Szt. Benedek rendszabálya, a bencés regula.³ Bár H. Quirin nyomán már máskor is szóvá tettük, most is hangsúlyozzuk, hogy a középkori latin nyelvű irodalom sikeres tanulmányozásának egyik legfontosabb előfeltétele a Regula ismerete.⁴

¹ Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 169—213.

² Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, Bp. 1954. 34—47.

³ Szent Benedek regulája. (Ed. Söveges Dávid) Pannonhalma, 1948. A szövegeket a fejezet sorai szerint idézzük.

⁴ CSÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Budapest, 1967. H. QUIRIN írta: „Wer die Unterlagen des Mittelaltens kennenlernen will, sollte deshalb mit der Lektüre der Vulgata oder der Regula S. Benedicti beginnen.” Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte. Braunschweig, 1964. 153.

Ott, az apátról szóló II. fejezetben olvassuk: „Abbas, qui praeesse dignus est monasterio, semper meminere debet, quod dicitur et nomen maioris factis implere” (1—3), azaz az apát, hogy méltón álljon a monostor élén, mindig gondoljon arra, hogy minek nevezik s az előjáró nevét tettékké váltsa volóra. Ezt az erkölcsi feladatot aztán így részletezte: „Cum aliquis suscipit nomen abbatis, duplici debet doctrina suis praeesse discipulis, id est omnia bona et sancta factis amplius, quam verbis ostendat” (29—32), vagyis aki az apát nevét viseli, az két úton irányítsa tanítványait, szerzetesit a jóra: szavaival s még inkább tetteivel. Később újra visszatért ezekhez a gondolatokhoz és intelmekhez: „Meminere debet semper abbas, quod est, meminere, quod dicitur” (83—84.) — gondoljon arra, hogy mi ő és minek (apátnak, atyának) mondják. Nevelői, tanítói működése során a körülményekhez alkalmazkodva mutassa a mester szigorú, illetőleg az atya szelíd érzületét szerzeteseivel szemben: „Abbas . . . dirum magistrum, pium patris ostendat affectum” (62, 66—67.), a szerzetesek viszont jó lélekkel fogadják atyjuk figyelemzetését: „Ausculto, o fili, praecepta magistri . . . et admonitionem pii patris libenter excipe” (Prologus, 1—3).

A Regulának ezek az apátra, annak nem annyira szellemi, kulturális, mint inkább erkölcsi kvalitásaira vonatkozó kívánságai főleg akkor kerültek a figyelem előterébe, illetőleg jutottak irodalmi megfogalmazásra, mikor a XI—XII. században a clunyi, majd a ciszterci reformmozgalom hatására a Regula lelkesége új virágzásra jutott és találkozott a XII. század irodalmi reneszánszának törekvéseivel, melyek irányítói nagyrészt a régi retorikai képzés helyébe lépő „Ars dictaminis”, annak főntebb említett művei voltak.⁵ Ennek a folyamatnak a kibontakozását és megnyilatkozási formáit a következőkben vizsgálhatjuk.

Tudjuk, hogy az Egyház vezetői, a pápák és a püspökök már korábban is, szinte a középkor kezdete óta használták nevük és méltóságuk jelzése mellett szerénykedő kifejezéseket, mint pl. a *servus servorum Dei*, a *provisor* vagy *minister ecclesiae* s jelzőket, mint *peccator*, *humilis*, *licet indignus*.⁶

Ezt a hagyományt karolták fel és fejlesztették tovább a 12. századi apátok. Hogy csak a legkiválóbbakat említsük közülük: az élete végén több, mint 1000 monostor fölött rendelkező Szt. Hugó clunyi apát (1049—1109) gyakran írta neve után a *peccator* szót, ami Abaelardnál (+1142) „habitu monachus, vita peccator”, Szt. Bernát clairvauxi apátnál pedig (+1153) „frater quidem professione monachus, conversatione peccator” formában található.⁷ A XII. század első felének két másik igen tekintélyes s bencés személyisége volt Suger St. Denis (+1151) és Wibald Stablo-Malmedy s Korvey apátja (+1157), kik közül az előbbi a II. kereszties hadjáraton résztvevő király helyett Francia-, az utóbbi a császár nevében Németország ügyeit irányította, s mindegyik nevezte magát kolostora *minister*-ének és *servus*-ának; Suger csak amolyan apátnak, „*qualiscunque abbas*”-nak, St. Denis apátjai legutolsójának s „*monachus indignus*”-nak, Wibald pedig „*abbas indignus*”-nak is aposztrofálta magát.⁸ Korának ugyancsak kiemelkedő egyénisége volt Clunyi utolsó nagy apátja, Petrus Venerabilis (1122—56), aki rendszeresen használta a *humilis* vagy *humilis et indignus* abbas aláírást.⁹

A következők nemzedék egyik legkimagaslóbb személyisége a bingeni bencés zárda apátnője, Szt. Hildegard volt, kinek az 1147—73. évekből ránk maradt, kb. 300 darabból álló levelezése már teljes virágzásában és változatosságában mutatja ezeknek a szerénykedő kifejezéseknek az alkalmazását.¹⁰ Főleg a bencés apátok és apátnők váltak ki e tekintetben. Leggyakoribb jelzőik és kifejezéseik voltak a *licet (quamvis) indignus*, a *nomine*, a *non opere, sed nomine tenus*, de előfordult az *immeritus* s az *utinam merito* is annak hangsúlyozására, hogy állásuk viselésére nem tartják magukat érdemeseknek; csak névleg apátok, apátnők anélkül, hogy tényleg meg tudnának felelni kötelezettségeiknek. S az is föltűnő jelenség ebben a levelezésben, hogy míg az apátok és az apátnők írásaiban valamilyen formában szinte mindig megtalálhatók ezek a szerénykedő jelzők és kifejezések, addig az érsekeknek és a püspököknek már a fele sem használta azokat.

A szerénykedő jelzők között számunkra természetesen a *dictus* föltűnése és alkalmazása a legérdekesebb. *Jakubovich* nagy örömmel talált rá a P. L. 190. kötetében Foliot Gilbert clunyi szerzetesből lett gloucesteri bencés apát (1139—48) levelezésére, melyben az író legalább 80

⁵ Vö. St IRSAV: Histoire des universités françaises et étrangères. Paris, 1933. I. 53, 166.

⁶ A. GIRY: Manuel de Diplomatie. Paris, 1894. 334—37; L. ROCKINGER: Briefsteller und Formelbücher des 11. bis 14. Jahrhunderts. (Új kiadás: New York, 1961) 11; vö. HORVÁTH: i. m. 42, 44, 46.

⁷ Szt. Hugó levelei MIGNÉ: Patrologia Latina (a következőkben P. L.) sorozat, 159. kötet; Abaelard P. L. 178., 341.; Szt. Bernát levelezése: J. LECLERQ—RODAIS: S. Bernardi Opera. Romae, 1974. VII. Az i. szöveg 62.

⁸ Suger és Wibald országhelményzói működéséről I. M. Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. III. (München, 1931). 603, 289. Az előbbi levelei P. L. 186: 1366, 1380, 1440, 1438, 1374; az utóbbi P. L. 189: 1121, 1126, 1129, 1130, 1149, 1474.

⁹ P. L. 189; Petrusnak szinte maga választotta cognomen-je volt a *humilis* jelző: 408.

¹⁰ P. L. 197: 145—382; J. B. PITRA: Analecta Sacra. Tom. VIII. Nova S. Hildegardi opera. Monte Cassino, 1882. M. SCHADER—A. FÜHRKÖTTER: Die Echtheit des Schrifttums der hl. Hildegard von Bingen. Beiheft zum Archiv für Kulturgeschichte. H. 6. Köln—Graz, 1956.

alkalommal használta magával kapcsolatban a „*dictus abbas*” intitulációt.¹¹ Ebből a tényből aztán helyesen következett, hogy a szerénykedő *dictus* jelző a XII. század első felében nagy kedveltségnek örvendett — de helytelenül gondolta, hogy annak forrása francia földön, minden bizonnyal a *párizsi főiskolák* tájékán volt.

Ezt, az Anonymus franciaországi, párizsi tanulmányaival kapcsolatba hozott fölfogását *Jakubovich* a következőkben igyekezett megalapozni.

A *dictus* jelző első alkalmazását ő annál a Foliot glooucesteri apátnál találta, aki korábban clunyi bencés volt, aki tehát „Franciaországban kezdte egyházi pályafutását — s Budinszky fölfogását magáévá téve szerinte —, Párizsban nyerte tudományos kiképeztetését.” Ebben, a francia kultúrterületről való származás hitében csak megerősítette az az észrevétele, hogy a különböző formulás könyvek között a XII. század vége felé szerkesztett orléansi „*Ars dictandi*” volt az első, mely a náluknál előkelőbb személyekkel való levelezésben az apátok számára előírta a „*dictus abbas*” használatát.¹²

Jakubovich ezen érvelésével szemben mi egyáltalán nem látjuk igazoltnak a *dictus* jelző franciaországi származását. Ami ugyanis Foliot esetét illeti, nem tudjuk, hogy gyermek vagy ifjú korában került-e a clunyi bencések közé. Am ha gyermekként jutott oda, akkor biztos, hogy ott és nem valamelyik káptalani iskolában végezte tanulmányait. De az sem nagyon valószínű, hogy már mint képzett, iskoláit végzett ifjú lépett volna be Clunybe, hisz 30 éves korában már apát lett, korábban pedig már mint clunyi, majd mint abbévillai perjel tevékenykedett s így alig juthatott idő számára behatóbb humanista tanulmányokra.¹³

S még inkább ellene mond a franciaországi, a párizsi eredeztetésnek az a körülmény, hogy az ottani leghíresebb mesterek, mint Petrus Abaelardus (+1142), Petrus Lombardus, a későbbi párizsi püspök (+1164) s a hosszú éveken át ott tanult, végül Chartres püspökévé lett Johannes Salisburynensis (+1180), levelezésükben sohasem használták a *dictus* jelzőt. S az orléansi „*Ars dictandi*” előírása sem bizonyít a *dictus* szerénykedő jelző franciaországi eredete mellett, mert az — miként a következőkben is látni fogjuk — a már évtizedek óta kialakult gyakorlatot szentesítette, azt kodifikálta.

Jakubovich fölfogásával, a francia vagy a párizsi származtatással szemben utalunk arra, hogy mi a *német* teológiai irodalom tán legkiválóbb XII. századi képviselőjénél, a bencés Rupert deutzi apátnál találkoztunk először a „*dictus abbas*” kifejezéssel.¹⁴ Ő viszont önrészletesen vallotta, hogy sohasem járt francia iskolába, hanem kolostorában szerezte irodalmi és hit-tudományi kultúráját.¹⁵ A XV. század végén még ismerték az „*Epistolarum liber*”-jét, leveles könyvét, mely azonban a mi korunkra már elveszett.¹⁶ Bizonyításunk szerint az esztergomi főszékesegyházi könyvtár Ms III. 184. jelzetű kódexében mégis fennmaradt egy levele, mely az „*Ars dictaminis*” tanításánál mintaként szerepelt s az 1120/21. évekből származott. S ebben a levélben Rupert már „*dictus abbas*”-nak titulálta magát.¹⁷ Ez a tény annál inkább jelentős számunkra, mert Rupert módszer és fölfogás tekintetében is sokszor szembe került kora leghíresebb francia tudósával, a székesegyházi iskolák neves mestereivel, a laoni Anzelmmal (+1117) és a champeaux-i Vilmossal, a későbbi chaloni püspökkel (+1121).¹⁸

De ebben a vonatkozásban is utalhatunk aztán a már említett német apátnő, Szt. Hildegard zömmel *német* levelező társaira, akik Foliot Gilberttel szinte egy időben, de az orléansi „*Ars dictandi*” szerzőjénél évtizedekkel korábban alkalmazták a *dictus* jelzőt.

S ezeknek a Hildegard-féle leveleknek az olvasása közben még egy fontos mozzanat tűnt a szemünkbe: a bencés apátok és apátnők gyakran, az érsekek és püspökök viszont alig használták a szerénykedő *dictus* szót. Véleményünk szerint a főpapok közül inkább csak azok írták magukat „*dictus*”-oknak, akik bencés apátságokkal, azok kultúrájával és mentalitásával szorosabb kapcsolatban állottak. Ilyennek tartjuk a már említett Suger apáttal levelező bordeaux-i püspököt, Gaufredust és Ulgeriust, kik közül az előbbi mindig „*dictus episcopus*”-nak, az utóbbi pedig „*licet indigne dictus episcopus*”-nak titulálta magát, s azt a Henrik reimsi érseket, aki szinte állandóan a „*dictus archiepiscopus*” megjelölését alkalmazta magára.¹⁹

Fölfogásunkat, mely szerint a *dictus* szerénykedő jelző igazában az apátok és nem a püspökök és érsekek nevének és címének volt protokolláris járuléka, maga Foliot Gilbert is bizonyítja.

¹¹ I. m. 187.

¹² I. m. 187. 192 és HORVÁTH: i. m. 43., 46.

¹³ Foliot életére I. D. KNOWLES: *The Monastic Order in England*. Cambridge, 1950. 284–86, 293 s. köv.

¹⁴ L. CSÓKA: *Ein unbekannter Brief des Abtes Rupert von Deutz. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner Ordens*. Ottobrunen, 1973. 383–93.

¹⁵ P. L. 168: 1603, 170: 480.

¹⁶ Johannes TRITHEMIUS: *De viris illustribus*; idézve P. L. 167: 62–63.

¹⁷ I. m. 383.

¹⁸ Rupert kissé gunyorosan emlegette őket: „*Magistri magni et praeceptores nominatissimi, praeclara totius Franciae lumina... O magistri temporibus nostris inclyti, Wilhelmus, Cathalaunensis pontifex et Anselme, Laudunensis lucifer...*” P. L. 170: 483., 437.

¹⁹ P. L. 186: 1359., 1369., 1392., 1412., 1348., 196., 1568., 1569., 1571., 1573.

Ő mint gloucesteri apát (1139—48) majdnem mindig „*dictus abbas*”-ként írta alá nevét; heresfordi püspök korában (1148—61) már csak néhányszor, londoni püspöksége idején (1161—80) pedig egyszer sem nevezte magát „*dictus episcopus*”-nak. De éppen így hiába kerestük a *dictus* jelzőt Salisburji János egykori főnökének és Foliot főpaptársának, Becket Tamás canterburyi érseknek (+1170) a levelezésében is, noha Henrik stratfordi és Vilmos readingi apát is Beckethez írt levelében használta azt.²⁰ Így érthető a többször említett orléansi tan-könyvíró eljárása, aki nem az érsekek és a püspökök, hanem az *apátok számára írta elő* a náluknál előkelőbb egyénekkel való levelezésükben a *dictus jelző kötelező használatát*.²¹

A mondottakból látható tehát, hogy a Szt. Benedek regulájára visszavezetett *dictus* jelző a XII. század eleje óta a bencés, majd később, főleg a XIII. században az ugyanazt a regulát használó ciszterci apátok és apátnők levelezésében honosodott meg²² — amit aztán cseleyebb mértékben a püspökök és az érsekek s szórványosan egyes kanonokrendi (ágostonos és premontrai) apátok is alkalmaztak magukra. De azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ezt a szerénykedő formulát mindig csak *tényleges állásukkal* kapcsolatban használták az illető *tisztségviselők*.

A „*magister*” szó különböző értelme és alkalmazása

A *magister* szó a XII. század első felében általában tanítót, *iskolamestert* jelentett, aki többkevesebb tanítványát a tudomány alacsonyabb-magasabb fokú ismeretére oktatta. Így szerepelt 1146-ban két pannonhalmi oklevélben is László herceg tanítója, „*Petrus magister ducis Laislai*”.^{22a} *Hajnal* István szerint a *magisterek* a XII. század utolsó negyedéig igen ritkák voltak; inkább csak tudós, képzett férfiakat hívtak *magistereknek*.²³ Ilyenekre gondolhattott a bolognai Hugó, amikor a „*Rationes dictandi prosaice*” című művében az ő számukra is írt elő kötelező szerénykedő formulát: „*Licet indignus, solo nomine magister suis scolaribus*.”²⁴ Ugyanígy értelmezzük Foliot Gilbert „*Hienardo sacristae ecclesiae Sancti David et magistro Joanni*” című levelet is, ahol Hienard a templom, János pedig az iskola működését irányította.²⁵ A deutzi Rupert a már említett laoni Anzelmet és tanítványát, majd társát, champagneaux-i Vilmost, kora leghíresebb francia tudós tanítóit nevezte *magistereknek*. Egyik későbbi utódjuk volt az az Odó párizsi mester, aki Szt. Hildegardnak 1147—48 körül így mutatkozott be: „*Parisiensis humilis et indignus magister nomine et loco, quo fungitur*”; az utrechti mester ezt írta neki: „*Qualis, quantus, quomodo, unde sim, scilicet H. magister de Traiecto indignus*.” Ugyancsak levelezett vele a kölni érsekség iskolamestere is: „*T... ecclesiae, quae est in Colonia, dictus decanus, primus magister scholarum... dominae Hildegardi*.”²⁶

Tanulmányunk elején rámutattunk már arra, hogy a bencés regula a *monostor vezetőjét* nemcsak apátnak, hanem többször *magister*-nek is nevezte, mert legfőbb feladatát abban jelölte meg, hogy szerzeteseit nevelje, szavával és példájával a jóra tanítsa. Korunk irodalmában nem találtuk ugyan annak nyomát, hogy az apátok magukat *magistereknek* nevezték volna, de annál gyakrabban láttuk azt az apátnők leveleiben. Egészen föltűnő, hogy Szt. Hildegardot levelező társai tán sohasem címezték apátnőnek. Megszólítása szinte kivétel nélkül *magistra*, *domina*, *mater* volt. A legjellemzőbb eset ebben a tekintetben az, melyben Jakubovich a „*P. dictus magister* tökéletes mását” vélte megtalálni: „*Hildegardi magistrae sponsarum Christi — T. dicta magistra sororum Anturnacensium*”. Az egyezés azonban mégsem tökéletes, mert a *magister* ott inkább iskolamestert, a *magistra* pedig nyilvánvalóan Tengsrich andernachi apátnőt jelentette, aki nem a gyermekeket vagy a tanuló ifjúságot oktatta, hanem az apácákat nevelte és vezette.²⁷ Ugyanebben az értelemben használta a szót Petrus Venerabilis clunyi apát is a híres Heloise-hoz írt levelében: „*Heloisae ancillarum Dei ductrici ac magistrae frater Petrus*.”²⁸

A *magister* szónak ismét egy másik, sajátos jelentése kezdett kialakulni a XII. század vége felé, amikor fejlődésnek indult az *egyetemek*, elsősorban a párizsi egyetem szervezete s megszilárdult a működése. A század utolsó negyedében már mind többen lettek olyan — szinte

²⁰ P. L. 190: 686., 688.

²¹ JAKUBOVICH: i. m. 192; ROCKINGER: i. m. 106: Si abbas scribat, sic debet formare salutationem: . . . dictus abbas salutem et orationem.

²² GIRY: i. m. 343; ROCKINGER: i. m. 718.

^{22a} ERDÉLYI L.—SÖRÖS P.: A pannonhalmi Szt. Benedek-rend története (a következőkben PRT). I. 598., 599.

²³ Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Budapest, 1921. 78.

²⁴ JAKUBOVICH: i. m. 196; ROCKINGER: i. m. 63.

²⁵ P. L. 190: 794.

²⁶ P. L. 197: 351; 346, 347; 258.

²⁷ JAKUBOVICH: i. m. 193—95; P. L. 197: 336; A. FÜHRKÖTTER: Hildegard von Bingen: Briefwechsel. Salzburg, 1965. 200—204.

²⁸ P. L. 189: 428.

kivétel nélkül — világi papok, kanonokok, klerikusok, akik az előírt éveken át folytatták egyetemi tanulmányukat s azokat sikeres vizsgákkal fejezték be. Ezek aztán az egyetemről megkapták a *magisteri címet és jelleget*, vagyis azt a jogot, hogy azon a karon, melyen magisterré avatták őket, előadásokat tarthattak.

Az így promoveált, hatalmas többségében *artista magistereknek* azonban csak kis része maradt meg az egyetem keretében mint annak tanára; túlnyomó hányada hamarosan elhagyta Párizst s visszatért hazájába. Ott aztán magisteri címét megtartva és önérettel használva a király vagy más, tisztségviselő főúr (nádor, országbíró stb.) udvarában, illetőleg egyházi (érsek, püspök) aulájában vagy káptalanjában helyezkedett el s ott adminisztratív, értelmiségi, írásbeli feladatokat látott el, míg végül is — legalább részben — főpapi méltóságra jutott.²⁹

Ilyen volt a helyzet magyar vonatkozásban is. Tudjuk, hogy 1183-ban az esztergomi káptalannak 3, 1198-ban, 1204-ben, 1210-ben újabb tagja, 1222-ben II. András királynak 2, a kalocsai érseknek 1 klerikusa, 1228-ban a zágrábi püspöknek a kancellárja viselte a magisteri címet.³⁰

Mivel pedig ezt a magisteri címet jól megszolgált, kiérdemelt tudományos distinkciónak tekintették, mellyel nem járt felelősségteljes állás, *nem is viselték mellette a szerénykedő „dictus” jelzőt*. Így látjuk ezt a magyar királyi kancellária világi pap vezetőinél is, kik Katapántól kezdve, 1192 óta következetesen jelezték az általuk aláírt okleveleken egyetemi végzettségüket. Jellemző, hogy Katapán még egri püspök korában, 1198-ban is használta magisteri címet. S ugyanígy jártak el az őt követő Tamás (1209—16), Ugrin (1217—19), István (1224—25) s az utánuk következő magister-kancellárok is.³¹

Hajnal Istvánnal tehát mi is valljuk, hogy a XII. század utolsó negyede óta az egyetemek által adományozott *magisteri cím* elterjedése európai jelenségé lett, mely *keleten ugyanazon időtájt jelentkezett, mint nyugaton*. Ezt bizonyítja az 1183-ban szereplő 3 esztergomi magisterkanonok s az ugyanakkor Párizsban tanuló 3 magyar klerikus esete is.³²

De ugyanezt mondhatjuk a *szerénykedő kifejezések* elterjedéséről is. A Szt. Hildegardhoz forduló Dániel prágai püspök, Martirius és Bánfi Lukács esztergomi érseknek a XII. század közepén éppen olyan formulát használtak, mint a német és francia főpapok: „H. gratia Dei Pragensis minister inutilis et episcopus, licet indignus” — „Ego Martirius... stigranensis (sic) ecclesiae qualicumque minister” (1156) — „L. B. Strigoniensis ecclesiae vocatus electus qualicumque...” (1158).³³ A mainzi prépost intitulációjának, a „H. praepositus et peccator sordidus”-nak megfelelőjét az akkortájt (1152) Pannonhalmán készített Margit-féle oklevélben találhatjuk meg: „Ego Margaretha viciorum macula mulier sordida” formában.³⁴

Annak, hogy a *dictus*-jelzős kifejezéssel Magyarországon először csak a XIII. század elejének bencés apátjai oklevelében találkozunk: „Ego R. dictus abbas de Tota” (1221) és „Ego Uros dictus abbas Sacti Martini... licet indignus” (1226) alakban,³⁵ azzal adjuk magyarázatát, hogy a XII. századból nem maradt fenn olyan magánlevelünk vagy egyes számú első személyben fogalmazott oklevelünk, melyben valamelyik bencés apát a szerénykedő „dictus abbas” megjelölést használta vagy használhatta volna. De általánosabb ismeretere és alkalmazására következtethetünk abból, hogy az első alkalommal is egy közéleti és kulturális szempontból egyaránt jelentéktelen — a tatai — bencés apátság oklevelében találkozunk vele.

Ezek után visszatérünk *Jakubovich* Anonymus-problémájára s néhány vele kapcsolatos nyilatkozatára.

Örömmel állapította meg *Jakubovich*, hogy a bolognai Hugó idézett művében „betűró betűre több ízben is ismételve” találta meg Anonymus prologusának egyes kifejezéseit.³ Ámde ezek között éppen a legkritikusabb szó, a *dictus* hiányzik.

De megtalálta azt a Foliot-féle levelekben és az orléansi szerző „Ars dictandi”-jában s ezek alapján állította, hogy „kétségtelen, hogy Béla király Névtelen Jegyzője a saját korabeli, hogy úgy mondjuk, a *divatos franciaországi* kifejezést alkalmazta, midőn Gesta-ját a ’P. dictus magister’ szavakkal kezdte”. Ezt, az oly fontosnak tartott megállapítását később még kifejezettebben hangoztatta: „A *dictus*-os szerkezet XII. századi francia eredetének kimutatásá-

²⁹ A magister szónak ilyen és „tanító” jelentéséről, az artista magisterek nagy számáról, az állami és egyházi közigazgatásban játszott szerepéről. I. HAJNAL: L' enseignement de l' écriture aux universités médiéva les. Bp. 1959. 191—93., 91.

³⁰ KOLLÁNYI F.: Esztergomi kanonokok 1100—1900. Esztergom, 1900. 1—2. F. KNAUZ: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigoni, 1. 1874. 128—29., 155., 171., 196; MÁLYUSZ E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 54—58.

³¹ Vö. SZENTPÉTERY I.: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. I. (1923) 172., 173. sz. és a jelzett évek okleveleinek ott látható adatait.

³² HAJNAL I.: Irástörténet 79., 80; KOLLÁNYI: i. h.

³³ P. L. 197; FÜHRKÖTTER: i. m. 60; KNAUZ: i. m. 107., 115.

³⁴ P. L. 197: 311; PRT I. 601.

³⁵ PRT XII/B. 201; I. 680.

³⁶ I. m. 195.

val egy új, erős bizonyítékkal járultunk annak igazolásához is, hogy (Anonymus) tanulmányait Párizsban végezte.³⁷ Mi azonban a „dictus abbas” első használatát a német deutzi apátnál, Rupertnál találtuk meg s Foliot is angol, gloucesteri apát korában használta azt. Így tehát nem lehet a „dictus”-jelző alkalmazását Franciaországból származtatni s nem lehet azt Anonymus franciaországi vagy párizsi iskolázottsága bizonyítására hasznosítani.

Továbbá abban is hibáztatjuk Jakubovich eljárását, hogy bár a dictus-jelző lelőhelyeit Foliot Gilbert bencés apát és Szent Hildegard bencés apátnő levelezésében fődözte föl, annak bencés eredetét és kapcsolatát nem tudatosította, nem hangsúlyozta. Ezzel szemben csak azt írta, hogy a dictus-os szerkezetet, ezt „a XII. század második felében Franciaországban igen gyakori — mint láttuk —, csaknem kizárólagosan egyháziak címei mellett alkalmazott, alá-
zatoskodó kifejezést a következő században kisajátították a ciszterciák és a rendjükből származó trappisták apátjai.³⁸

Végül abban sem oszjtjuk Jakubovich véleményét, hogy a „dictus magister” kifejezést azért nem találjuk a kor levelezésében, mert a középkori leveles könyvek összegyűjtői a „szerény magisterek igénytelen írásait kiselejtezték”.³⁹ Vele szemben mi természetesen tartjuk, hogy a „külvilág”-gal a kolostori társadalom vezetői, az apátok és az apátnők tartották a kapcsolatot. Amikor azonban akár munkakörük, akár irodalmi alkotásaik révén mások, így az iskola-mesterek is valamiképpen önállósultak, akkor ők is megjelentek a levelezők között, miként már fentebb is láthattuk. De a többször említett Wibald apát is mintha csak a mi Anonymusunknak, „magistro, regiae curiae notario” címezte volna egyik, a XII. század közepe táján írt levelét.⁴⁰ Egy-két évtizeddel később a római egyház egyik ügyvivője, advocatusa, az egyébként ismeretlen „magister Vivianus”, majd „Vivianus utuncque magister” levelezett Becket Tamás canterburyi érsekkel.⁴¹ S ezek a magisterek meg azelőtt szerepeltek, mielőtt a párizsi egyetem osztogatni kezdte végzett hallgatóinak a magisteri címet és jelleget.

A „P dictus magister” értelmezésével kapcsolatos észrevételeinket abban foglaljuk össze, hogy a szerénykedő dictus jelző eredete a bencés regulára vezetendő vissza, mely jelzőnek az alkalmazása a XII. század elején tűnt föl s a század közepére bontakozott ki — főleg a bencés apátok és apátnők levelezésében. Továbbá azt is valljuk, hogy a mi Anonymusunk mint dictus magister nem lehetett olyan személy, aki valamelyik francia, pl. a párizsi egyetemen szerezte magisteri címét és minősítését, mert az nem használta volna a szerénykedő dictus jelzőt. Ő minden bizonnyal olyan tényleges iskolamester volt, aki kora bencés színezetű, szerénykedő stílusát követve mondotta magát magisteri állására méltatlannak.

A „P dictus magister ac quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis Hungariae notarius” bemutatkozást a mondtak alapján mi tehát úgy értelmezzük, hogy Anonymus egykor a jó emlékezetű Bélának, Magyarország dicsőséges királyának volt a jegyzője, műve készítésekor pedig valamelyik neves, minden bizonnyal a pannonhalmi iskola mestereként működött.

Ehhez az állításunkhoz szabadjon még néhány magyarázó megjegyzést fűznünk, illetőleg olyan, másoktól származó tanulmányok eredményére hivatkozunk, melyek mostani és már korábban is kifejezett fölfogásunkat más oldalról világítják meg és támasztják alá.

Anonymus és Pannonhalmi kapcsolata

Mályusz Elemér az „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon” címmel 1971-ben megjelent művében a bencések, főleg a pannonhalmiak kultúrájáról és tevékenységéről többek között ezeket írta: „Közismert, hogy a bencés rendnek kiváló érdemei voltak az egyházi műveltség meghonosításában és kifejlesztésében. A tatárjárás előtt az irányítás nálunk az ő kezében volt . . . A pannonhalmi monostor könyvtára a XI. században a magyar viszonyokhoz képest csodálatos gazdagságú . . . A bencések azonban nemcsak elhozták kódexjeiket, hanem új, önálló műveket is írtak . . . A nagyobb bencés konventek hiteles helyek lettek, ily módon bekapcsolódva messzibb vidékek jogi és közigazgatási életébe . . . az oklevelek tömegét állították ki . . . Az ő elfoglaltságuk arra is ösztönözhet, hogy . . . az iskolára különös gondot fordítsanak.⁴²

Ami a pannonhalmi iskolát illeti, kétségtelen, hogy a XI–XII. században annak tagjai írták Zoerard András, aztán a magyar szentek: István, Gellért, Imre legendáit, melyek stílu-

³⁷ I. h. 192., 195.

³⁸ I. h. 192. A ciszterci rendből kiszakadt trappista kongregáció itteni említése GIRYtól (i. m. 344) származó elírás. A trappista ciszterci konvent ugyan a 12., a belőle kibontakozó trappista reformkongregáció azonban csak a 17. században alakult meg.

³⁹ I. h. 193.

⁴⁰ P. L. 189: 1393.

⁴¹ P. L. 190: 690., 691.

⁴² I. m. 243.

sáról Horváth János a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott az „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái” című könyvében.⁴³ Már az első magyar írónk, az első ismert pannonhalmi „puer scholasticus”, illetőleg műve „jeleskedik stilisztikai ékességeiben, . . . ami bizonyosság arra, hogy már I. István idejében rendelkezniük kellett olyan iskolákkal, ahol az oktatásban az írni—olvasni tudás elemein kívül a művészi stílus eszközeinek és követelményeinek ismerete is helyet kaphatott.”⁴⁴

Történetírásunk megindulásával és kibontakozásával kapcsolatban alaptétele volt *Mályusz* Elemérnek, hogy azt ott művelték, ahol a legtöbb és a legjobb okleveleket írták. A XII. századi Magyarországon ebben a tekintetben mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban II. Géza kora vezetett. Stilisztikus szempontból okleveleinket is Horváth János vizsgálta meg főntebb említett könyvében. Ott olvashatjuk, hogy II. Géza „mintegy 30 oklevele közül mindössze 4 olyant találunk, melyben a rímes fogalmazásra való törekvés megállapítható” — s közülük 3 pannonhalmi eredetű! III. István alatt már visszaesés látható stilisztikus tekintetben, III. Béla uralkodása első felének oklevelei pedig nemegyszer kezdetlegesebbek, mint a II. Géza és III. István koriak. III. Béla uralkodása második felében Horváth már határozott törekvést vett észre a ritmikus próza alkalmazására.⁴⁵ Anonymus stílusát vizsgálva viszont arra a megállapításra jutott, hogy a verssel kevert próza, a prosimetrum volt a XII. század divatos műformája s nem egy XII. századi író a század elején dolgozott stílustanító, a bolognai Hugó útmutatása szerint szólaltatta meg ezt a műformát. E szerzők között van P. mester is, aki a rímes próza követelményeinek szempontjából fényesen tett eleget Hugó előírásainak — a ritmikus prózát azonban még súlyosabb mondanivalói számára sem törekedett megszólatni.⁴⁶

Anonymus és a XII. századi okleveleink stílusának ezen vizsgálata alapján tehát úgy látszik, hogy Anonymus *II. Géza* korának stílusvilágában élt és dolgozott, amikor *Pannonhalmán írták a legszebb és viszonylag a legtöbb oklevelet*. II. Géza uralkodása idejéből ránk maradt kb. 30 királyi oklevél közül 9 Pannonhalmán készült s ezek között a 3 legjobb is onnét származott.

Hasonló eredményre vezetett a korán elhunyt német filológus. Heilig Konrád nyomozása is, melynek során a legapróbb részletekig, különböző szempontok szerint szétlemezte Anonymus szövegét s azt összehasonlította az 1118 és 1210 között kiadott kancelláriai vagy királyi okleveleink szóhasználatával, kifejezéseivel és mondatszerkezeteivel. A „Wer war der Anonyme Notar?” címen 1932-ben a bécsi magyar történetkutató intézet évkönyvében megjelent tanulmányában leszögezte meggyőződését, mely szerint Anonymus írói működése az 1153/56-os évek tájára teendő.⁴⁷ Noha a gesta-írók Barnabás királyi nótárius, majd kancellár személyében jelölte meg, mely felfogása több okból is általános elutasításra talált — azt is vallotta, hogy a szerző kapcsolatban állott Pannonhalmával: „Hier sei mit allem Vorbehalt die Vermutung ausgesprochen, dass er mit Pannonhalma etwas zu tun hat.”⁴⁸

Heilig az egyik legfontosabb megegyezést Anonymus és a pannonhalmi oklevelek szövegei között a „hic et in evum” kifejezésben látta, mellyel Anonymus műve legszubjektívebb, legégyénibb részét, a Prologust zárta, amely kifejezés csupán a 1146. évi Színes-féle oklevélben található.⁴⁹ Váczy Péter viszont ugyanezen Prologus kezdő szavainak, a talányos „P dictus magister”-nek megfelelését emelte ki az 1126. évi pannonhalmi oklevél „ego Uros dictus abbas” intitolatiojával.

Váczy Péter „Középkori kútfőink kritikus kérdései” című 1974-ben megjelent gyűjteményes kötetben foglalkozott „Anonymus és kora” problémájával, főleg Anonymus és egyes pannonhalmi oklevelek kapcsolatával.⁵⁰ Kiinduló pontja Anonymus 50. fejezetének Pannonhalmára vonatkozó részlete volt: „Árpád vezér és vitézei Szent Márton hegye mellett tábort ütöttek s mind maguk, mind állataik ittak Szabária forrásából. Majd mikor a hegyre fölhágtak, Pannonia földjének szépségét látva fölötté örvéndének.”

Szent Márton születési helyének és élete egyes mozzanatainak Pannonhalmával való kapcsolatba hozása révén hangsúlyozta Váczy Anonymus pannonhalmi érdekelttségét, melyet a Gesta Hungarorum szövegében ismételt megállapíthatónak tartott. Ennek következtében írta, hogy „Anonymus nemcsak ismerte, hanem szívvel-lélekkel magáévá tette (a pannonhalmi bencések) Szent Márton-hagyományát”, amikor Pannonhalmát „Szent Márton hegyének nevezte, amivel egy szóba sűrítette a monda lényegét”, mely szerint Szent Márton születési helye a Pannonhalma közelében fekvő Sabaria Sicca volt s onnét járt föl a hegyre imádkozni, melyet azért később „Szent hegy”-nek neveztek. Aztán így folytatta: „A gesta-író elkötelezett-

⁴³ I. m. 148., 181., 157.

⁴⁴ I. m. 132.

⁴⁵ I. m. 88., 90—92.

⁴⁶ I. m. 198., 203., 238.

⁴⁷ I. m. 32—33.

⁴⁸ I. m. 60., 58.

⁴⁹ I. m. 34. PRT I. 598.

⁵⁰ I. m. 13—37.

sége Pannonhalmi igaza mellett abban is kifejezésre jutott, hogy a másik Sabariát, az ókor¹ várost (a mai Szombathely) meg sem említette s ugyanily haragot tartott a győri püspökkel, aki nem jó szemmel nézte az archiabbas (a főapát) püspököknek beillő jogkörét, hatalmát . . . Hasonlóképpen feszült volt a viszony Uros apát és János esztergomi érsek között." Így válik érthetővé, hogy Anonymus miért nem szerepeltette művében Esztergomot, mint ahogyan nem említette meg Győrt sem.⁵¹

A mondottakból látható, hogy Heilig stílárís, frazeológiai, Váczy pedig tárgyi vonatkozások miatt gondolt arra, hogy Anonymusnak élénk, eleven kapcsolata volt Pannonhalmával — de azért Pannonhalmához való tartozását egyikük sem állította. Abban viszont lényegesen különbözött fölfogásuk, hogy Heilig II., Váczy pedig III. Béla notáriusának tartotta Anonymust.

Ezt a meggyőződését indokolta Váczy akkor is, amikor idézett tanulmányában megállapította, hogy Pannonhalmának Anonymusnál szereplő neve, a „*iuxta montem Sancti Martini*” csupán 3 egymással szoros összefüggésben álló, talán egy személy által 1223 körül fogalmazott pannonhalmi és 1226-ban kiadott 2 nádori oklevélen található „*de monte Sancti Martini in Pannonia*”, illetőleg „*de monte Sancti Martini*” formában. Ebből aztán arra következtetett, hogy Anonymus ezen időtájt írta művét, a Gesta Hungarorumot.⁵²

Mi azonban ezt a gondolatmenetet nem látjuk ennyire egyszerűnek s a következtetést sem olyan meggyőzőnek. Azt a fölfogást ugyan mi is helyesnek tartjuk, hogy Anonymus Pannonhalmát, az apátság kedvéért írta, hogy a honfoglalók fölmentek Szent Márton hegyére s onnét széttekintve gyönyörködtek a vidék szépségén — azt azonban, hogy Anonymus ezt az 1220-as években írta volna, nem látjuk eléggé indokolva. Anonymus ugyanis ismerte a XI. századi Szent István-legendákat, melyek teljes határozottsággal és meggyőződéssel beszéltek arról, hogy Szent Márton az ősi római telepen, Sabariában, illetőleg Pannóniában született, ott volt a fundusa s a fölötté emelkedő hegyre járt föl imádkozni, ahol aztán századok múltán is élénken élt kultusza.⁵³ Ott minden: a hegy, a Szent István által létesített bencés monostor, apátság, templom, káptalan, kollégium Szent Mártoné volt, az ő tiszteletét szolgáltá. Szent István és mások neki tettek fogadalmat és juttattak adományokat.⁵⁴ Am Anonymus a honfoglalás leírásában — helyes történeti érzékkel — még csak Szent Márton hegyéről szólt, mely alatt tábort ütöttek, aztán föl is mentek a hegyre, „*montem ascendentes*” Árpád vezér és vitézei. A 3 pannonhalmi és a 2 nádori oklevél viszont már a *monostorról* beszélt, amikor Orosz — talán éppen Anonymus hatására — Szent Márton-hegyi apátnak mondotta. Ebből az egy formális egyezésből, amikor még hozzá a kifejezés más vonatkozásban más tartalmat is jelöl, aligha lehet oly fontos, döntő érvet kovácsolni Anonymus működési idejére . . .

A mondottakat összefoglalva úgy véljük, hogy Anonymusnak, a „*P dictus magister*”-nek kétségtelenül kapcsolata volt Pannonhalmával, sőt mint annak iskolamestere, konventjéhez is tartozott. Azt a kérdést azonban, hogy a „*Béla regis notarius*” kinek: II. vagy III. Bélának volt-e jegyzője, már nem lehet ilyen egyértelműen eldönteni. A Gesta Hungarorum nyelvezete és stílusa ugyanis sokkal inkább II. Béla jegyzőjére utal, egyes tárgyi vonatkozásai viszont III. Béla korára, illetőleg az azt követő időre engednek következtetni.⁵⁵

Csóka J. Lajos

A magyar Simplicissimus és a XVII. századi német útirajz-irodalom

1683-ban, valószínűleg Nürnbergben, megjelent egy *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* című útleírás jellegű kalandregény. A szerző nevét a címlap nem tünteti fel. A könyv a német olvasót útleírás ürügyén érdekfeszítő kalandokkal szórakoztatja. Ezek a kalandok, a cím és maga a téma is minden részletükben utalnak és emlékeztetnek Grimmelshausen 1668-ban írt Simplicissimus című regényére, amely a német barokk és egyben a világirodalom egyik kiemelkedő és ma is rendkívül népszerű alkotása. A magyar Simplicissimus breslavi születésű, ifjúkorában nyakába veszi a világot és eljut Magyarországra. Bejárja a Felvidéket és Erdélyt, valamint a törökök megszállta Eger városát. Innen Konstantinápolyba, vagyis a török fővárosba utazik; törökországi kalandjairól azonban már e könyvnek folytatása, a *Türkischer Vagant* szól. Az irodalomtörténészek számára az első és legfontosabb kérdés természetesen az volt: ki lehet ez a Simplicissimus, ki a szerző, és vajon valóban járt-e Magyarországon vagy kalandjai csak a szerzői képzelet játéka. A szerzőségi kérdést, úgy tűnik, néhány látszólagos ellentmondás ellenére sikerült megoldani. Az irodalomkutatók itthon és külföldön is ma már Hans Joachim Moser feltételezését fogadják el; szerinte a szerző Daniel Speer német barokk

⁵¹ I. m. 20—21.

⁵² I. m. 27—30.

⁵³ E. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum*. (Bp., 1938.) II. 383—84; 393, 395, 409—10.

⁵⁴ PRT I. 589—90., 592—94.

⁵⁵ Részletesebben foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel I. m. 427—512. lapjain.

muzsikusi író.¹ A szerzőség ismeretében most már a mű forrásanyag-problémája állt a kutatók érdeklődésének középpontjában. Ez a kérdés pedig már elvezet bennünket e cikk voltaképpen témájához, a „Magyar Simplicissimus” és a korabeli német útleírás jellegű földrajzi irodalom összefüggéseinek vizsgálatához.

A mi Simplicissimusunk élményszerűsége ugyanis Turóczi-Trostler József szavai szerint éppoly „fiktív és papíros szagú, mint Grimmelshausené, akiről ma már tudjuk, hogy nem volt viharvert csavargó, hanem pedáns, kötelességtudó és lelkiismeretes hivatalnok”.² Véleménye szerint a magyar Simplicissimus kalandjainak bizonyos mozzanatai a műfajból, azaz a pikareszkből, illetve a simpliciádból következnek. A többi elemet, a magyarországi kalandokat és az egyes városok leírását a korabeli művekből eredezteti. Mollay Károly *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* című tanulmányában összefoglalja a Simplicissimus-kutatásban elért, eredményeket és felsorolja mindazokat a műveket, amelyek mint források számitásba jönnek.³ A Felvidékről szóló rész olvasmányanyaga Frölich Dávid kassai polihisztor *Viatorium* című műve (Ulm, 1643—1644) és Martinus Zeiller német földrajzi író *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* (Ulm, 1646) című útleírása lehetett. A Selmecbányáról irt fejezet inspirátora Stephanus Ritter *Cosmographia*-ja (Marburg, 1619). Az egri török fogságban leirt kalandokat viszont Johann Wild „*Neue Reysbeschreibungen eines gefangenen Christen* (Nürnberg, 1613) című könyvében olvashatta, majd az erdélyi eseményekről a *Theatrum Europeum* (Frankfurt am Main, 1627-től) kiadványaiból értesülhetett.

De ha feltételezzük, hogy a *Magyar Simplicissimus* kütfője ez a négy mű, úgy gondolunk kell arra is, hogy órájuk is hatottak más, előttük élt és alkotott útleíró szerzők! Ezért érdemes felfigyelnünk a többi korabeli útleírásra, amelyeket az irodalomtudomány csak mint a „népszerű és tudálékos geográfusok egész sorát” tartja számon. Holott éppen az irodalom mostoha gyermekeiként számon tartott — helyesebben: számon nem tartott — „tudálékos geográfusok” művei azok, amelyek a XVII. századi, a „Kereszténység védőbástyája”-nak szerepét betöltő Magyarország gazdasági-társadalmi életét leghívebben tükrözik, és az irodalomtörténetesek kutatásaihoz ma is rendkívül értékes adatokkal szolgálnak. Az a tény, hogy Magyarország politikailag mindinkább Európa érdeklődésének középpontjába került, az útleírásban mint irodalmi műfajban is mélyreható változást okozott. A magyar—török harcok lassan mindennapos jelenséggé válnak Európa szemében, és megszokottá lesznek az állandó helyzetjelentések is. A XVI. század Magyarországról szóló leírásaiban dominál az eseménytörténet. A XVII. századi német olvasó azonban már többre kíváncsi, szeretné megismerni az egész országot; magát a népet, gazdasági életét, szokásait, öltözködését — tehát mindennapjait. A történelmi áttekintés mellé először felsorakozik a magyar városok ábécé-rendbe szedett névsora és ismertetése. Később pedig az eddig különálló történelmi rész lassan teljesen eltűnik és az eseménytörténetet magába olvasztja a városrajz. A krónikák fokozatosan útleírásba válnak át. Az egyes magyarországi városok részletes leírása során ismerkedhet meg az olvasó a város jellemző történelmi eseményeivel. Az olvasó tudatában és képzeletében is csak az ábécé végére érve, a *Wesprin*-ről, azaz Veszprémről szóló leírás után áll össze apró mozaikokból az egységes magyar történelem. A hasznos és közérdekű olvasmány jelleg mellett előtérbe kerül az *olvasmányosság* is. Az olvasó élvezi ezeket a könyveket, s közben a könyv szinte „belopja” a tudatukba a legfrissebb politikai aktualitásokat, amelyekkel állandóan ébren tartják és tovább szítják Európa török elleni gyűlöletét. Turóczi-Trostler József találó megállapítását idézzük: „Nem túlzás, ha megállapítjuk: itt és most, mintegy szemünk láttára alakul ki a modern hírszerzés, helyszíni tudósítása, általában az újságírás első, kezdetleges technikája.”⁴

Lássuk most ezt a folyamatot. Kezdjük a korabeli földrajzi ismeretterjesztő irodalommal, mely még nem útirajz. Két olyan korabeli német szerző művéből idézek, akik a XVII. század geográfiai irodalmában kiemelkedő rangúak ugyan, mégis az e kort és e témát kutató irodalomtörténetesek figyelmét elkerülték. Johann Christoph Wagner és a csak monogramját eláruló J. M. L. nevére a szakirodalomban szintén sehol sem említett Havass Rezső 1893-ban Budapesten megjelent *Magyar földrajzi könyvtár* című bibliográfiája hívta fel a figyelmemet. J. Ch. Wagner: *Delineatio c. viláगतlaszából* idézek. (Nürnberg, 1684).

Caschau. „Die Hauser der Stadt sind ganz sauber gegen andere ungarische Staedte gerechnet, auch findet man, fast in allen Gassen frisch wasser, denn auch ein Baechlein mitten durch die Stadt fleusst, welches etliche lustige Inseln machet, sonst ist hier sehens wuerdig die Hauptkirche, welche sehr gross, in welcher Teutsch und Ungarisch geprediget wird, das Zeughauss; . . . Die Luft ist sehr ungesund, sonderlich den Fremden, welche hier nicht dauern

¹ Hans Joachim MOSER: Der Musiker Daniel Speer als Barockdichter. Euphorion 1933. 293—295.

² TURÓCZI-TROSTLER József: A magyar Simplicissimus elé. A Magyar Simplicissimus előszava. Bp. 1956.

³ MOLLAY Károly: Ungarischer und Dacianischer Simplicissimus. FK 1958. 663—670.

⁴ TURÓCZI-TROSTLER József: i. m. II. 1.

koennen. Die Burgerschaft, welche meist Evangelischer Religion, treibet einen starcken Handel mit wein, dessen vil hierum wechset, ist aber mehrentheils hart, saur und caldigd, dahero es viel Zippsonianer giebet. Bier daugt auch nicht vil. Diese Stadt hat nur zwey Pforten, deren eine um die andere geoeffnet wird, und hat in der Botschkaischen, Bethlehenischen, und jezigen Teckelschen Unruhe, vil aussgestanden, auch unterschiedliche Herren bekommen. Gleichwohl aber ist sie immer in christlicher Hand geblieben." (7.)

J. M. L.: *Ungarisches Staedt-Büchlein* (Nürnberg, 1684)

Cronstatt. „Eine von denen 7. Teutschen Staedten in Siebenbuergen ist sehr Volckreich, und wegen des gewoehnlichen Wochen-Marckts beruchmt, ligt zwischen gar lustigen Weinbergen, und ist mit Mauern und Pastsyen aufs beste versehen. Sie wurde ehedessen von lauter Teutschen bewohnt, welche, wie die andere Staedte in Siebenbuergen, der Augspurgischen Confession zugethan gewesen, die Johannes Hunterus allda zum ersten eingefuehret. Über diss hat es eine beruehmte Schul, und stattliche Bibliothek allhier gehabt, welche vor die vornehmste in ganz Ungarn gehalten wurde. Die Haupt-Kirche darinn ist von lauter Quatersteinen aufgefuehret, wo viel Antiquitaeten gewiesen worden. Die Stadt kan wegen der Menge des Getraeyds gleichsam eine Korn — Scheuer den ganzen umliegenden Gegend genennet werden. Solche Gegend ist das letzte Stück von Siebenbuergen, wo, wie man insgemein zu sagen pflieget, das Teutsche Vatter Unser ein End hat. Im Jahre 1661. die Tuercken, die herum lagen, und diese, samt anderen, Staedten, dem Abaffy, zu huldigen zwingen wollten, ziemlich ein, und wurden von etlichen Kaeyserl. Trouppen und Stadt-Voelkern nicht ohne Verlust abgetrieben. Aber sie hat sich bald darauf dem Ali-Bassa ergeben, und Tuerkische Besatzung einnehmen muessen, die sie leider noch heutiges Tage hat." (28.)

Wesprin. „Sonst Wesprin, oder Weisbrunn, von einen lebendigen Brunnen, den man wegen seines klaren Wassers, den Weissen Brunnen genennet, benamset, war vorzeiten eine ziemliche Stadt, ist aber nunmehr, ausser den auf einen sehr jachen und hohen Berg liebenden Schloss, einer Einode nicht unaehnlich. Im Jahr 1551. haben die Tuercken diesen Ort einbekommen, und alle die sich ihren auf Treu und Glauben ergeben, ja sogar die zu ihnen uebergelauffene Heyduggen erbaermlich niedergesaebelt. Im Jahr 1566 eroberten es die Christen in ersten Sturm, und weil sie vorher Feuer angeleget, wurde dadurch die Bischoffs-Kirche, und der schoene Glocken Thurm, dessen bisshero die Tuercken selbst verschonet, eingeaeschert. Im Jahre 1593. haben es die Christen durch ihre Flucht, den Tuercken wieder in die Haende gespielt. Im Jahre 1664. schickte der Gross-Vezier eine Armee von 7. bis 8000. Mann auf die Vestung, welche aber die darinn liegende Besatzung in so guter Ordre gefunden, dass sie mit Verlust 500. der Ihrigen in hoechster Disordre abziehen mussten." (150.)

Ezek az útleírások Magyarországon többi városáról legtöbbször csak akkor ejtenek szót, ha valamilyen kapcsolatuk van a törökkel, vagy gazdaságilag fontosak, esetleg történelmi különlegességgel rendelkeznek. Így gyakran olyan városokról is szó esik, amelyekről a magyar olvasó is csak hosszas töprengés és a térkép alapos böngészése után jön rá, merre is található. Ilyen egymondatos helyzetjelentéseket olvashatunk például Martin Zeiller 1690-ben megjelent *Hungáriájában*:

„Pannonius — Ein Berg nicht weit von Raab, darauf ein herrlicher Tempel St. Martin, und vermeinen viel, dass nach diesem Berg Ungarn Pannonis genannet worden."

„Stridon — Ist zwar ein geringer Ort, gerad wegen Canischa ueber ligend aber doch Still-schweigen desswegen doch nicht uebergehen, weil es des Heiligen Hieronymi Vatterland."

„Segeswar — Die dritte unter den sieben Teutschen Staedten in Siebenbuergen, theils auf einem Huegel theils auf der Ebene gelegen. Die obere Stadt, so das Schloss genennet wird, ist vest, und dem Schluss zu Ofen nicht unachnlich."

„Sabaria — zu teutsch Stein am Anger, an der Guentz, war vor Jahren ein grosse Stadt, liegt aber nun meist oed, und findet man heutiges Tages all dort vil alte Muenzen."

„Zegrin — ist ein vestes Ungarisches Berg-Schloss, dessgleichen auch Putnock, sind alle beede von den Christen besetzt, wiewol, dieses Putnock Anno 1567. aus Zagheit, seines Commandanten den Feind in die Haende kommen, so haben sich doch nach der Zeit, die Kayserlichen solcher wider bemaechtiget."

Siegmund von Bircken: *Der Donau-Strand* (Nürnberg, 1663/4) című művében már nem elég-szik meg a városleírással. Ő más szemszögből, újszerűen fedezi fel Magyarországot. A Duna folyásának útját kíséri végig a Fekete-erdőtől a Fekete-tengerig, és ennek keretében érinti és fargyalja azokat az országokat és történelmüket, amelyeken a Duna keresztül folyik. De a krónikák hangja mögött még mindig ott lappang az „Óperencia" paradicsomi képe, a nosztalgia az egzotikum iránt, a vonzódás a rejtélyes és ezeregy titokkal teli „Kelet" felé. A krónikások ugyanis már nem állnak meg Magyarországon határán, hanem továbbutaznak a török birodalomba. Utazásuknak természetesen politikai célja is van, hiszen sok köztük a haditudósító, a kereskedő, a diplomata, akik hivatalból látogatnak el a világ másik végére. De a lázas utazó-

szenvedélyben minden bizomnyal nagy szerepe van az egzotikus Kelet vonzásának is. Magyarország eddig csak földrajzilag jelentette a távolit és a titokzatosat, de amikor a világ vége, a mesés Kelet páncélt öltött, fegyvert ragadott, s Magyarország felől dőngeti Nyugat kapuját, a nyugati polgár egyfelől reszket a félelmetes ellenségtől, másfelől viszont felizgatott fantáziája arra készíti, hogy elinduljon és saját szemével is lássa a színteret. Magyarország tehát nemcsak harctéri küzdőtér, hanem a kíváncsi utazók százai is itt nyüzsgönek nálunk.

Wagner már említett *Világatlászának* második kötete a török birodalom részletes és alapos leírása, a harmadik rész pedig Kelet országait mutatja be. A két könyv rézkarcokkal díszített lapjain a Kelet jellegzetes növény- és állatvilágát láthatjuk, indiai népek táncait, istenségeket, népszokások illusztrációit. A rajzokhoz Wagner gyakran magánjellegű megjegyzéseket is fűz.

Mint láttuk, Zeiller, Fröhlich Dávid, Wild és Stephanus Ritter művei mellett találkozunk egyéb, hasonló típusú vagy éppen ellentétes műfajú, Magyarországra vonatkozó leirással is. Nyilvánvaló az is, hogy a „Magyar Simplicissimus” forrásanyagát nem szűkíthetjük le a Turóczi-Trostler József által megnevezett és a kérdéssel napjainkban is foglalkozó nyelv- és irodalomtörténészek részéről is jóváhagyott művekre. Tény azonban, hogy irodalmi értékét tekintve valóban ez a négy mű emelkedik ki a kortárs geográfiai művek sorából.

De fel kell figyelniünk egy eddig figyelmen kívül hagyott, pedig igencsak természetes és magától értetődő problémára: elképzelhető-e, hogy a német geográfusok, akiknek útirajzai Magyarországról szólnak és a magyar történelmet dolgozzák fel, csak és kizárólag német forrásanyagot használtak? Aligha! Kélelt, hogy ismerjenek magyar krónikákat, ahonnan alapvető történelmi ismereteiket szerezhették, és így későbbi korok országismertetői órájuk támaszkodva már valóban csak német anyag alapján dolgozhattak!

A választ kérdésünkre Martin Zeiller már korábban említett *Hungaria* című műve adja meg. Könyvének *Von einigen Autoribus und Scribenten* című fejezetében sorolja fel a számára legfontosabb krónikásokat. Ezek sorrendben a következők: „Abraham Backschay: *Eine Chronologie von ungarischen Königen* — Cracau 1567; Anton Bonfinius: *Commentarios rerum Hung.* — 1500; Casp. Ens: *Neue Bücher* 1604; Casp. Heltai: *Hung. Chronik* — Clausenburg 1575; Johann Herold: *Hungarisches Tuercken — Wesen* — Basel 1566; Johannes de Thwroc oder Turot; Johannes de Kikulleo; Nic. Istványi: *Ungarische Historia*; Georg Kreckwitz: *Hungariae Superiors et Inferioris accurats descriptione* — 1685; J. M. L.: *Ungarisches Städtebuechlein* — Nürnberg 1684; Conrad Loewe: *Machometische Historie und eine ungarische Chronologie hingefügt* — Kölln 1605; Joh. Nadányi: *Florus Hungaricus* — Amsterdami 1663; Michael Ritus: *de Regibus Hungariae* — 1505; Peti de Rewa Graf zu Turotz: *Cent. de Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae* — Augsburg 1613; Joh. Sambucus: *Scriptores Rerum Hungaricarum ex recensione* — 1581; W. D. Schäfer: *Ungarische Chronologie* — 1606; Melchior Soiter: *Pannonischer Krieg* — 1530; Martin Schödel: *Historico-politic de Regno Hungariae* — Strassburg 1629; Ludov. Tubero aus Dalmatica: *Res in Pannonia gestas* — 1603; Georg Wernher: *Dissertation de admirandis Hungariae* — Coelln 1505; Stephan Werbeutij oder Verbecij: *Decretum tripartitum*.”

Zeiller a továbbiakban hivatkozik Bethlen János krónikáira is: „Es haben sich auch etliche Autores an einige Landschaften absonderlich gemacht, und ist hierher zu ziehen das Michael Abaffi itzigen Fuerstens in Siebenbuergen Canzler Johannes Betlenius, welcher die Siebenbuergische Begebenheiten von A. 1629 biss A. 1663 beschrieben.”

Zeiller többször utal Fröhlich *Viatorium*-ára és Georgius von Reichersdorff: *Corographia Transylvaniae* című munkájára is.

Erdemes ennél a sok tekintetben pontatlan felsorolásnál megállnunk. A következő tények derülnek ki belőle: Zeiller, kortársaival ellentétben, nem titkolja és nem misztifikálja forrásait. Ezért felsorolása szavahihető. Eppen ezért különösen jelentős az általa említett néhány magyar név. Szakértelem híján nem térünk ki a lista történettudományi vonatkozásaira — kiket említ, miért éppen ezeket és hogyan jutott hozzá kéziratok művekhez — csupán arra, hogy Zeiller Heltai Gáspár magyar nyelvű krónikáját is méltónak találta felvenni a használt források jegyzékébe.

Még ha nem is hihető, hogy ezt a magyar nyelvű művet végigolvasta, de az valószínű, hogy nevek, szavak, érdekesebb kifejezések kedvéért végigböngészte, mégpedig Szenci Molnár Albert szótárának segítségével.

Zeiller ugyanis többször hivatkozik Szenci Molnár Albertre és szótárára: „... weil in solchen ungarischen Gesetzen viel schwere ungewoehnliche Woerter vorkommen, so habe Joh. Sambucus darueber Notata gemacht, und die Woerter erklaret, so *Alb. Molnár* seinem Dictionario angehängt.” — „... *Alb. Molnár* in seinem Lexico Latino-Graeco-Ungarico und in desselben 2. Theil ... schreibt unter andern also ...”

Martin Zeiller forrástíjának szavahihetőségét bizonyítja az is, hogy a magyar krónika-irodalom kiemelkedő mesterei munkáinak német nyelvű kiadásai a XVI. században már valóban a német író- és olvasóközönség rendelkezésére álltak. Bonfini *Rerum Ungaricarum de-*

caedes című munkája 1500-ban, majd ennek német fordítása *Des Allermächtigen Königreichs in Ungarn, wahrhaftige Chronik* címmel 1545-ben Bázelen került kiadásra.

A magyar krónikákat latinul is olvashatták, vagy éppen Szenci Molnár szótárának segítségével. A XVI. században már sorra tűnnek fel a német geográfusok művei, de még mindig dominálnak a magyar krónikák latin nyelvű, illetve németre fordított kiadásai.

A krónikák lassan felolvadnak városrajzokban, a városrajzok útirajzokká, útleírásokká válnak, majd ezek enciklopédiává, világtatlásszá szélesednek. A hang felenged, a merev leírások átadják helyüket a lazább, kötetlenebb stílusú útleírásoknak, amelyeket már inkább földrajzi csevegéseknek nevezhetnénk, semmint szigorú értelemben vett ország-bemutatásnak. A műveknek ez a műfaji átalakulása teremti meg a lehetőségét a német, majd a *Magyar Simplicissimus* születésének. Turóczi-Trostler József írja a *Magyar Simplicissimus*hoz írott előszavában: „Idővel regény, novella, dráma már-már elképzelhetetlen magyar utalások, török—magyar betétek, egy-egy valóban megtörtént vagy koholt harctéri epizód, kaland nélkül . . .”⁵

A Magyarországra vonatkozó német útleíró irodalom forrásműveit tehát — Zeiller művének tanúsága szerint is — az eddigi kutatásokkal szemben nem egyes, egymásra épülő német útleírásokban kell keresnünk, hanem nálunk, Magyarországon, a magyar történetírók Németországban is ismert munkáiban.

Azt a fejlődést kell végigkísérnünk, ahogyan a magyar történelem és földrajz az európai, pontosabban az e tanulmányban vizsgált német irodalomba beépül és annak szerves részévé válik.

Folyamatot kell tehát vizsgálnunk, melynek első foka a mi krónikairodalmunknak, a magyar eseménytörténetnek száraz ismertetése, mint a rólunk beszámoló német írások főforrása; s amely újabb fejlődési fokként az aktuális politikával és a műfaj öntörvényeivel karöltve alakul tovább, s a másik szépirodalmi ágon haladó kalandos regényekkel összefonódva ismét magyar területre, a magyar irodalomba tér vissza, olyan művel, mint amilyen a *Magyar Simplicissimus*. Folyamatnak vagyunk itt tehát a tanúi, ahol csaknem mellékes, hogy kompilációról van-e szó, vagy sem; a folyamatot pedig csak mint folyamatot szemlélve vizsgálhatjuk, nem szűkíthetjük le a kört egy-egy példára, mint ahogy azt a magyar Simplicissimus-kutatás során eddig tettük, szinte a szerző kilétének megállapítására összpontosítva figyelmünket és használva fel a munka közben megtalált értékes „szekundér” irodalmat.

A *Magyar Simplicissimus* is csak része, egy — talán nem túlzás ezt mondani — meghatározó állomása annak a folyamatnak, amely itt sem áll meg, hanem tovább alakulva-fejlődve beépül majd a XVIII. századi magyar prózába, s a lassanként fejlődő és megújuló magyar szépirodalomba.

A sokáig csak geográfiai szakirodalomként kezelt ország-ismertetések és útikalauzok tehát éppúgy előkészítő fázisai az elbeszélő szépprózának, mint a már eddig is annak elkönyvelt prédikációk, adomák, közhelyek. A magyar XVII. századi szépirodalomban Szepsi Csombor Márton kísérlete elszigetelt jelenség maradt ugyan, de — többek között — a *Magyar Simplicissimus* és más regények hatására majd a XVIII. században az útleíró-regény is meghonosodik nálunk.

Nemeskürty Harriet

A szlovák „Fóti dal”

A Vörösmarty Kritikai Kiadás (III. 263.) a *Jelenkor* híradása¹ nyomán szól a *Fóti dal* „fel nem található szlovák” fordításáról. A *Jelenkor* idézett tudósítása elárulja, hogy a fordító bizonyos K. Ádám, s „azon buzgó szándékból: hogy minden ember legyen ember és magyar”, ültette át a Vörösmarty-verset.

Teljes egészében valóban nem ismerjük a reformkorban oly hamar népszerűvé vált költemény szlovák változatát, de néhány sora magyar újságokban is megjelent, sőt, közelebbi adatokhoz juttatnak e közlemények. Az *Életképek* „Irodalmi Ór”² rovatából tudjuk meg, hogy a szlovák változat Trencsén megyében került forgalomba, 3000 nyomtatott példány kelt el belőle (valószínűleg aprónyomtatványról van szó). S a következőkben a cikkíró idézi a vers 81—88. sorát szlovákul:

⁵ TURÓCZI-TROSTLER József: I. m. III. 1.

¹ 1845. 58. szám.

² 1845. Irodalmi Ór 2. szám.

Kazsdi cslovek, nyech je cslovek
A Magyar,
Komu szvjetyi v tejtó zemi
Szlínka zsjar.
Ktorí národ si rozumja
Nyebroji
Ten sa zsjadnej szili, moczi
Neboji.

Nem valószínű, hogy az eredeti nyomtatvány is ilyen fonetikus helyesírással jelent volna meg. Mindenesetre feltűnő a szinte szó szerinti, tartalmi hűség, a Vörösmarty-vers ritmusának, rimelésének pontos követése, ha kifejezéseiben — főleg a szakasz második felében — kevésbé erőteljes és költői is.

Az *Életképek* mellett a *Honderű*³ is regisztrálja a fordítást, a szerkesztőségben szintén látták a nyomtatványt.

A magyar újságok közleményeit a magyarországi német sajtó is átveszi. A *Der Ungar*⁴ apró hírből számol be az eseményről, a pozsonyi *Pannonia*⁵ kissé aggályoskodva kommentál: „Der Fóti dal ist in's Slavische übersetzt und unter den Slaven angetheilt worden. Das Trinklied könnte ein guter Missionär für nationale Bestrebungen sein; wenn nur die Mäßigkeitsvereine der Wirksamkeit dieses neuen Missionärs kein Hinderniß entgensetzen.”

E. fordítás — paradox módon a magyar nemzeti mozgalom törekvéseit szolgálta, ugyanakkor magas hőfokú-intenzitású verset tolmácsoltszlovákul, s szerencsésebb körülmények között irodalmi hatást is kifejtethetett volna. Így jelentőségét inkább az adja, hogy az első és sokáig az egyetlen Vörösmarty-vers, mely szlovák fordításban megjelent.

Fried István

A kelet-európai romantikus drámák néhány közös vonása

1. A kelet-európai népek színjátszásában a romantikus elemek egykorú leírások alapján jóval korábban megjelentek, mint anyanyelvű drámairodalmunkban. Ahogyan Bogustawski varsói színháza az 1810-es években már produkálta a romantikus játékmódot és effektusokat, ugyancz tetté a prágai és pesti német nyelvű színház. Vizsgálatunknak azonban az írott szövegekre kell korlátozódnia, és a múlt század kelet-európai drámairodalmát tekintve megállapítható: a romantika a drámában nem aratott átütő sikert, szemben a lírával és a prózával. Egészen a század végéig, tehát a francia középfajú társalgási darabok és ezzel párhuzamosan az újfajta melodráma elterjedéséig a drámatermés élesen tragédiára és komédiára választható, a kelet-európai komédia pedig nem mutat romantikus vonásokat.

Ez a tény azért figyelemre méltó, mert a komédiák eleve a színházat eltartó közönség számára, vagyis előadásra íródtak, tehát tükrözik a közönségállapotot. A komédiákra ritkán várt az a sors, ami a nagyobb jelentőségű tragédiákra, vagyis általában hamar színpadra kerültek. A komédiák szerkezetileg semmi újdonságot sem mutatnak a felvilágosodáskori nyugat-európai vígjátékokhoz képest, és ahol volt saját nemzeti komédia a felvilágosodás idején, mint Lengyelországban, ez a komédiatípus a romantika teljes megkerülésével csaknem egy évszázadon át aktív marad. Elég Niemcewicz és Fredro szoros kapcsolatára utalni, magyar példát véve rámutatni a műfaj folytonosságára Kisfaludy Károlytól egészen Toldy Istvánig, vagy Szerbiában Sterija Popovičtól Nušičig. Lengyelországban ez a komédia válik tragikussá Zapolska kezdeményei után Wyspianski tollán. Más népeknél a tragikumba való fordulás elmarad, a komédia beletorkollik vagy az operettbe, vagy a társalgási színműbe.

Ez arra mutat, hogy a közönség döntő többsége nem nőtt föl a tragédiák problémaköréhez, mindennapjait nem hatották át azok a kérdések, amelyek a romantikus tragédiákban megfogalmazódtak. Ennek ellenére feltűnő, hogy a kelet-európai komédia első vonala sokkal nagyobb egyezést mutat, mint a legnagyobb tragédiák, és ez a hasonlóság — bár a felvilágosodás teremtette forma keretein belül — sajátosan kelet-európai termék, amely lényegében különbözik a kor nyugat-európai vígjáték-irodalmától, és különös módon ugyanabból a társadalmi valóságból születik, amely a tragédiáknak is alapja.

³ 1845. II. 3. szám.

⁴ 1845. 172. szám.

⁵ 1845. 85. szám.

Arról a komédia típusról van szó, amely témáját a választási rendszer ellentmondásaiból meríti. Klasszikus darabja Nagy Ignác *Tisztújítás* című műve, de csaknem ugyanilyen tisztán felépített dráma a pár évnyi eltéréssel született *Kocúrko*, a szlovák Ján Chalupka csehül írt műve, a horvát Nemčić *Kvas bez kruha* című vígjátéka, a szlovák Jonáš Záborský egyetlen vígjátéka, a *Najdúch*, néhány évtizeddel korábban a négyéves szejm idején Varsóban született *Powrót posta*, Niemcewicz legjobb komédiája, és ezt a sémát ismétli — egyébként tudatosan — Eötvös József az *Éljen az egyenlőség* című komédia alapszövegében, majd a román Caragiale *Az elveszett levélben*, illetve a szerb Nušić a *Narodni poslanik*-ban. A lengyel választási rendszer kivételével egész Kelet-Európában a magyarhoz hasonló választási rendszer jött létre előbb vagy utóbb; ez a társadalmi állapot tükröződik az említett komédiákban, és amint ez az állapot megszűnt, a kelet-európai vígjáték is hanyatlásnak indult. Az a pillanat szülte ezeket a drámákat, amikor a plebejus, polgári értelmiség már elég erős a látszat-demokrácia kiharcolásához, arra azonban nem képes, hogy a valódi, funkcionáló demokrácia felé billentse a mérleget.

Ebben a komédia típusban erőltetés nélkül megoldható a társadalmi lét és az egyéni lét megfeleltetése, a statikus jellemek a statikus helyzetben meghívhatják a maguk harcát, a család, a szerelem, vagyis a magánszféra beleágyazható a politikumba. Ez a komédia típus mindenütt abban a pillanatban jön létre, amikor úgy tűnik, hogy a társadalmi problémák megoldhatók reformok útján, vagyis amikor sem a kapitalista fejlődés problematikusága, sem a nemzeti lét fenyegetettsége nem látható még tisztán. Ezeknek a komédiáknak így tartalmilag is mély a rokonságuk a felvilágosodás alapjában optimista világnézetével. Ezekben a drámákban nincs feszültség az örökölt forma és az aktuális tartalom között. Olyan forradalom előtti időszakban születtek, amikor a forradalom elkerülhetetlensége még nem világos.

2 A kelet-európai tragédiák első vonalában nincs ilyen egyértelmű hasonlóság, mégis, felállítható egy tipológia-sor, ha esztétikumon kívüli osztályozási szempontot veszünk kiindulásul. Amennyiben a tragédiákat a történelmi és társadalmi viszonyok függvényeként tárgyaljuk, munkahipotézisként három csoportra oszthatjuk őket. Ezek szerint a kelet-európai romantikus tragédiák vagy forradalom nélküli, vagy forradalom előtti, vagy pedig forradalom utáni korszakban jöttek létre, és ezen a három csoporton belül lényegtelenek a szűk értelemben vett nemzeti adottságok. Erre annál is inkább lehetőségünk van, mert valamennyi kelet-európai nép esetében kinosan lassú polgári átalakulás zajlik, amelyet a nemzeti függetlenség kiharcolásával kénytelenek összekötni.

A fenti csoportosítás szükségtelemé teszi, hogy figyelembe vegyük az évszámokat, vagyis eleve, hallgatólagosan számolunk azzal, hogy a fázisok Kelet-Európán belül olykor évtizedekre, sőt évszázadokra is rugóhatnak, de ennek nem tulajdonítunk jelentőséget. Ha nem így járnánk el, nem lehetne a tipológiai sort felvázolni, hiszen Lengyelországban már 1765-ben működik Nemzeti Színház, míg például az első hivatásos szlovák színházra az első világháború utánig kell várni, az adottságok tehát összemérhetetlenek.

Forradalom nélküli korszaknak kell neveznünk mindazokat a korszakokat, amelyek nem hoztak létre polgárháborút vagy szabadságharcot. Így forradalom nélküli korszak terméke a szlovák, a szlovén, a horvát, a szerb, a crnagorai és a román tragédia egésze; ide sorolandó a cseh tragédia Josef Kajetan Tyl 1847-ben és 1848-ban írt tragédiáiig, majd a Bach-korszakot követő időszak egészen Vrchlický drámái költeményeinek koráig. Ugyancsak ide tartozik a magyar tragédia fejlődése a kiegyezés után.

Forradalom előtti és utáni korszak ezek szerint — természetesen — csak a lengyel, a magyar és kis részben a cseh tragédiára lehetett hatással. A cezúrákat a történelem adja. A kelet-európai tragédiára nézve döntő jelentősége volt az 1830-as lengyel forradalomnak, az 1848–49-es magyar forradalomnak és szabadságharcnak és az 1848-as prágai fölkelésnek. Egészen különleges szerepe van a galíciai századforduló viszonyainak a lengyel tragédia alakulásában, mert ez az a színházi pillanat, amikor Wypianski jóvoltából éppen a statikus, nem-forradalmi helyzet válik a tragédia forrásává.

A tragédia mint műfaj felől tekintve ez a hármas csoportosítás egyúttal műfaj-történeti hierarchiát is jelent. Sajátos, új formai és tartalmi megoldásokat többnyire a forradalom utáni korszak tragédiái mutatnak, illetve a legkevésbé értékesek — ebben az osztályozásban — általában azok a tragédiák, amelyek forradalom nélküli korszakban jöttek létre.

A leginkább kelet-európai fogantatású tragédiák ezek szerint 1830 és 1848–49. után jöttek létre lengyel, magyar és cseh tragédia-költők tollán. Ez a hipotézis megfelel az elfogadott kánonnak, bár kisebb korrekciókat természetesen kénytelenek leszünk eszközölni.

a) A forradalom nélküli korszak tragédiái szinte kivétel nélkül valamely nép újonnan teremtett, önkényes nemzeti múltjára, történelmietlen mitológiájára épülnek. Ezek a mitológiák csaknem minden vonásukban hasonlítanak egymásra. Legyen szó akár a lengyel, akár a szlovák, a magyar, a horvát, a szerb vagy a román őstörténetről, vagy éppen az idealizált közép-

korról, az írók valamely nagy király vagy főúr politikai és szerelmi életét választják tárggyul a kotzebue-i, schilleri és részben a shakespeare-i technika egyes vonásainak alkalmazásával. A kérdésselvetés egyszerre nemzeti és moralista, a tragédia ilyenkor meglehetősen egyszerű allegória, amelynek hitelét az adja, hogy a pozitív hős egyúttal nemzeti hős is, ellensége pedig a közönség korában adott idegen elnyomóval azonosul. Ez a ráértékes befogadás elősegíti a nemzeti öntudat fejlődését, ugyanakkor a reális történelmi gondolkodást, valamint az adott kor osztályellentéteinek tudatosítását akadályozza. Az ebbe a típusba tartozó tragédiák lényegüket tekintve minden nyelven hasonlóak, annyira, hogy sajátos kelet-európai vonás csak elvétve lehet fel bennük; nem tekinthető véletlennek, hogy az alapsémát a korabeli német és francia szerzők dolgozták ki, a kelet-európai írók pedig egyszerűen átvették. Voltaképpen semmi lényeges különbség nem fedezhető fel például Körner *Zrínyije*, Kotzebue *Belas Flucht*-ja, vagy Alecsandri, Dimitrija Demeter, Bogovič, Kukuljevič, Obernyik, Szigligeti, Záborsky, később Tetmajer és mások nemzeti történelemmel foglalkozó tragédiái között. A névsor természetesen bővíthető, időben is, térben is. Az ebbe a csoportba való tartozás önmagában nem feltétlenül jelenti azt, hogy a mű mindenképpen értéktelen; végül is Njegoš drámai költeménye, a *Gorski Vijenac* is ebbe a típusba kerül, annak ellenére, hogy költői és irodalomtörténeti értéke a legnagyobb szerb-horvát nyelvű művek közé emeli. Az ehhez hasonló művek azonban többnyire kivételek.

b) Forradalom előtti korszak szülötte többek között Katona *Bánk bánja*, Tyl *Kutnohoršti havíri* című drámája, ugyancsak tőle a *Jan Hus*, Vörösmarty drámái természetnek java, elsősorban a *Csongor és Tünde*, amelynek megfelelőit Tyl Dramatické bódcleorky címen foglalta össze. Történelmi drámáik közös jellemzője, hogy a nemzeti lét fenyegetettsége a nemzeti történelem általuk választott korábbi korszakára vonatkoztatva nem az egyetlen domináns hang; legalább ennyire fontos szerepet játszik a társadalom belső ellentéteinek hangsúlyozása. A legmesszebbre talán Josef Kajetan Tyl ment el ebben az irányban. A *Kutnohoršti havíri* kizárólag a belső ellentétekre koncentrál, a középkori bányász-sztrájk ábrázolása Kelet-Európában az első a maga nemében, és élességéhez — más összefüggésben — csak Wyspiański jut majd el több mint fél évszázaddal később.

c) A levert forradalmak és szabadságharcok önkritikus ábrázolása a tárgya a legproblematikusabb kelet-európai tragédiáknak. Elsősorban Mickiewicz, Słowacki, Krasiński és Madách műveiről van szó, bár feltétlenül szükséges megjegyezni, hogy ez az önkritika, tragikus szemlélettel, később is újratermelődik, és nemcsak Wyspiańskinál, hanem másutt is, például Krleža fiatalkori drámái kísérleteiben. A romantika és szimbolizmus, illetve a romantika és expresszionizmus sajátos, Nyugat-Európában ismeretlen kapcsolódása alapos kutatást igényel, itt nem térhetek ki rá.

Az említett költők tragédiáinak problematikusága sajátos kelet-európaiságukból adódik és elválaszthatatlan a konkrét történelmi helyzet elemzésétől. Vannak azonban olyan vonásaik, amelyek formaiak és a társadalmi alappal való szembeállítás nélkül is összevethetők.

Ellentétben a forradalom nélküli korszak tragédiáival, itt általában legalább egy olyan főhőssel találkozunk, aki a dráma során minőségi változást szenved. Az *Ősökben* Gustaw a nevét is megváltoztatja Konradra, a *Kordtanban* a főhős a döntő tett előtt megőrül, a *Balladyrában* a hősnő lényege a változás, ugyanez jellemző Samuel Zborowskira, és az oly távolinak tűnő Madách Ádámjára, aki végső soron állandóan változó főhősként éli át a múltat és a jelent (és csak a jövőben válik statikusá). Krasińskinál ilyen változás csak a *Nieboska Komedia* grófjánál található, ennek ellenére az ő drámájának alapja is a dinamika, a középkori skolasztikán átszűrte hegeli dialektika lecsapódása.

Másik közös jellemzőjük, hogy többé-kevésbé történelmi álcában ugyan, de a költő számára adott jelen legfontosabb problémáival foglalkozunk annyira, hogy műveik az életrajzi adatok nélkül olykor értelmezhetetlenné is válnak. Elég csak a villámcsapás életrajzi hitelére utalni *Az ősökben* és a *Balladyrában*, vagy arra, mekkora szerepet játszik Ignacy Krasiński, a költő apja a gróf alakjának megformálásában: hivatkozhatunk Madách élményeinek beszűrődésére a párizsi színeli kapcsolatban, Wyspiański pedig végképp arra példa, hogy a személyes élmények bizonyos körülmények között spontán drámaisággá válhatnak. (Hasonló Norwid építkezése, legalább a *Pierscień Wielkiej Damy* esetében, de Norwid természetesen nem tárgyalható a lengyel romantikusok első csoportjával együtt.)

Ugyancsak a forradalom utáni korszak drámáira jellemző a művet szervező saját filozófia megjelenése. Igaz, valamennyiükre hatott a korszak német és francia filozófiája — többek között Kant, Hegel és a francia forradalomban felnőtt baloldal —, minthogy azonban a nemzeti szabadságharcot és a forradalmat kudarcában voltak kénytelenek szemlélni, a kelet-európai szempont, öntudatlanul is, más megoldások felé vezette őket. Ebből a szempontból elsősorban Mickiewicz és Zygmunt Krasiński nézeteinek alakulása érdekes, amennyiben személetük műalkotások létrejöttét segítette elő. (Mickiewicz misztikus korszaka és Krasińskinak a tragédiáit követő fejlődése nem tartozhat a dráma-tipológiai vizsgálódás körébe.) Mickiewicz elsőként

exponálta kelet-európai drámában a hagyomány és a jelen dialektikájának kérdését — nélküle nem jöhetett volna létre Wyspiański dramaturgiája —, Krasiński pedig az *Istertelen Színjátékban* a nyugat-európai és kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjait keverve olyan, alapjában problematikus művet alkotott, amelynek megoldatlansága végső soron azóta is újratermelődik.

3. A romantikát megelőző korszaktól a romantika utórezgéseinek korszakáig Kelet-Európában mindössze három színházi pillanat alakult ki. Az első a felvilágosodásban, 1790—94 között Varsóban, a második a múlt század tizes—harmincas éveiben Pesten, és a századfordulón Krakkóban. Ezekben a rövid időszakokban a színház és a dráma közel került egymáshoz, kevés kivételtől eltekintve a drámák bemutatóira nem kellett évtizedeket várni, illetve korábbi könyvdrámák nyertek helyet a színpadon. Különösen tanulságos a krakkói példa, hiszen Wyspiański volt az első, aki színpadra állította Mickiewicz és Slowacki előadhatatlannak ítélt műveit, ily módon rendezéseiben is, saját drámaiban is közvetlenül kapcsolódott a romantikus hagyományhoz. Lengyelországban ennek eredményeképpen olyan drámai mitológia jött létre, amelyre nincs példa a többi kelet-európai országban. Ahol a társadalmi változások túl gyorsan zajlottak le, illetve túl későn indultak, ezt a mitológiát egy-egy nagy tehetségű írónak egyedül kellett vagy kellett volna megteremtene — a nagy példa itt Krleża, akit ugyan nem lehet romantikusnak nevezni még abban az értelemben sem, hogy Wyspiańskihoz, majd Wikiewiczhez hasonlóan leszámolt volna a romantikával, jelentős fáziskéséssel mégis azt a feladatot vállalta magára, hogy megteremtse mindazokat a korszakokat, amelyek a horvát drámából kimaradtak.

A krakkói színházban — voltaképpen a reneszánsz óta először — létrejött a közönség és a színház teljes megfelelése, az az állapot, amelynek elemeit — jóval kevésbé koncentráltan — a reformkori Pest színházi pezsgése, a német, a magyar, a szerb előadások sokasága is tartalmazza. Mind a századforduló Krakkójában, mind a reformkor Pestjén magától értetődőnek látszott, hogy a színház — és vele együtt a dráma — aktuális események ábrázolását tekintse céljának. Igen jellemző Balog Istvánnak Pesten betiltott Karagyorgye-drámájának pályafutása — a dráma aktuális újsághírek alapján született —, vagy Wyspiański munkamódszere a *Menyegző* megírásakor. A nyilvánosság pillanatai ezek, azé a nyilvánosságé, amely nélkül jelentős színház nem jöhet létre. Ezeknek a rövid időszakoknak a vizsgálatához közönség-szociológiai felmérésekre lenne szükség, minthogy a színházi közönség ilyenkor meghatározó szerepet játszik a színházi előadás megteremtésében, közvetve pedig magában a drámáirásban is. A könyvdrámának szánt, vagy kényszerűségből sokáig csupán nyomtatott formában lappangó művekkel kapcsolatban enélkül is mondható ítélet és elvégezhető az elemzés. A színházi pillanatok esetében ez nem elegendő.

Spiró György

Az ember tragédiája egyetlen betűjéhez

Madách főművének, *Az ember tragédiájának* 1143. sora a szokványos kiadásokban így található:

„Csináljatok most már komédiát.” (Római szín)

Madách kézirata azonban ugyanezt a sort így hagyta ránk:

„Csináljatok most más komédiát.”

A kézirat tisztán tanúsítja, hogy a soron sem Madách, sem Arany János nem változtatott. A betűcsere tehát, nyilván, a szöveg nyomdai szedése során történt: a szedő, elnézésből, „r” betűt tett a kézirat „s” betűje helyébe.

A betűcserét a kiszedett szöveg korrektora, Arany János nem vette észre. Nem csoda, hiszen a szónak így is van értelme.

Nem vette észre a betűcserét Tolna Vilmos sem, egyébként igen gondos, 1923-as kritikai kiadásában.

Megállapítható, hogy *Az ember tragédiája* valamennyi magyar kiadásában „már” van „más” helyett.

Mikor 1972-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó megbízásából vállaltam a költő születése 150. évfordulójára megjelenő Tragédia-kiadás szövegének gondozását, újból átnézve betűről betűre a kéziratot, ezt a betűcserét is észrevettem, és természetesen az „r” helyébe visszaállítottam az eredeti „s”-t. Az 1973-as jubileumi díszkiadás óta a fenti sor így jelenik meg a Tragédia-kiadásokban.

A betűcsere ugyanis megváltoztatta, sőt meg is gyengítette a sor értelmét.

Az idézett locus előtt gladiátorok küzdelme folyik. Catulus gladiátora esik, életéért hiába „esd” — gazdája hüvelykmozdulatára és szavára, „recipe ferrum”, győztes ellenfele kivégzi.

Catulus most következő mondata „r” betűvel:

„Csináljatok most már komédiát”,

azt jelenti: a gladiátorok véres, halálos harca *dráma* volt, mostmár jöjjön *komédia*.

Az eredeti kézirat mondata azonban „s” betűvel:

„Csináljatok most más komédiát”,

azt jelenti: a gladiátorok harca is komédia volt, a hölgyek szórakoztatására, de mostmár vége van, jöhet tehát *más fajta* komédia.

A Római szín perverz, ledér légkörébe ez az utóbbi értelem illik bele. Ugyanezt az értelmet hitcesíti Catulusnak az esethez fűzött öt frivol sora is:

„Rabszolgám van még, nem vagyok fukar.

Ki sajnálná e kis felzaklató

Jelenetet, szép hölgyek, tőletek,

Midőn a csók oly sokkal édesebb,

Forróbb a vágy, ha egy kis vér ömölt.”

Madách eredeti kéziratí szövege és a szerző jól átgondolt súlyosabb, logikusabb értelmezésének megőrzése megérdemli és indokolja az ilyen jelentéktelennek tetsző szövegromlás helyreigazítását is.

Szabó József

Németh G. Béla

TÁVOLODÁS A ROMANTIKÁTÓL, EGY ÖSSZETETTEBB SZEMÉLYESSÉG JEGYÉBEN

(Arany János: *Évek, ti még jövendő évek*)

Minden nagy művészeti iránynak megvannak a maga klasszikusai. S legtöbb nagy iránynak, úgyszólván kivétel nélkül, megvannak a maga klasszicizálói is. Az első épp annak a bizonyítéka, hogy valóban oly jelentős iránnyal állunk szemben, melyben klasszikus értékű műveket, az emberi lét törvényeit átütő erővel feltüntető műveket lehetett létrehozni. Klasszicizálókat azonban inkább csak az úttörő újszerűséggel jelentkező, az előzményükkel hevesen szembeálló irányok mondhatnak magukénak.

Egy-egy irányzat klasszikusai rendszerint az irányzat mozgalmoszerű sodrában és delelőjén jelennek meg, klasszicizálói viszont majd mindig lanyhulásnak tűnő végkorszakában vagy éppen már a mozgalmon kívül, a mozgalom után, magányosan, maguknak alkotva stílust. Szűrnek és begyökereztetnek, kivetnek és átörökítenek, befejeznek és kezdeményeznek. Ítélezők és törvényszabók, összegzők a múltra, útjelzők a jövőre, bárha proklamációk nélkül, rendesen. Ők határozzák meg többnyire, mit visz tovább törzsanyagként a dolgok örök változása, ők látják el végső fémjelzésükkel koruk átadni érdemes hozadékát. Az újságot kereső könnyen elmegy mellettük, a lényegét óhajtónak egyre gazdagabban tárul ki világuk.

Tevékenységük nem eseményszerűen, hanem a dolgok velejét illetően jelent sarkkövet és fordulót. Amit köszönünk nekik, gyakran alig érzékeljük, annyira szellemi birtokunk belső állagához tartozik immár. Bach addig is jelen volt mindenben, amit a barokktól örökölték az utódok, míg a romantika rá nem irányította a figyelmet; s Vermeer-t hiába hagyták alig említve kortársai, nemcsak egyik utolsó csúcstét testesítette meg a németalföldi életkép melegségének, hanem egyik továbbadóját is annak a titokzatosan lebegő gyöngéd színvarázsnak, amely ezután immár annyiszor tért vissza a legnagyobbak belső ábrázolásain; s nem a klasszicizáló George döntött-e-vegképp el, mit visz tovább a német költészet a szimbolizmus hagyatékából?

I. (Néhány szó Arany lírájának vizsgálatáról, előzetesen)

1. Kevés költői életmű nyújt az irodalomkutató számára több megoldandó kérdést, mint Arany lírai életműve. Kevés életművel kapcsolatban kövesült meg s rögződött be a közönség tudatába több tévhit, megalapozatlan vélekedés, mint az övéhez fűződően. Lírája ritkán volt tüzetes vizsgálat tárgya. Rendszerint az epikájára kimondott ítéleteket vitték át reá is.* Gyulai nagyszerű emlékbeszéde szinte egészen az epikusnak van szentelve, Riedl szép monográfiájában mindössze néhány lapon szólt a lírikusról; s ott is csak melleleg. A bölcsen józan Schöpplin pedig, *Babits idejében*, aki már nagyon is tudta, a legbonyolultabb lírai egyenlőségek és a legszemélyesebb életművek egyikével áll szemben, a világot a falusi kiskapuból kívülről szemlélő nótáriusnak nézte Aranyt. Azt az Aranyt, aki — Széchenyivel és Keménnyel — alighanem a legbonyolultabb, legküzdőbb belső életű embere volt korszakának.

*Toldi*jával (minek tagadni) egyre nehezebben birkózik meg az iskola. Egyre nehezebben avatja lelki szükségét oldó és kötő élménnyé. Balladái java megragadja ugyan ma is rögtön fiatal olvasóját is, nem céheli, közölvásóját is. Jelentőségükkel, *sámukra való* jelentőségükkel azonban olvasóinak többsége nem könnyen boldogul el. Új értelmezésekre volna szükség, a lélek ma előtérbe került kérdéseinek, igényeinek, érzékenységének megfelelőekre. A régi értelmezések érdeme is csak rajtuk keresztül érvényesülhet igazán.

S ha áll az epikájára s balladavilágára, még inkább áll lírájára. Mert lírája valamiképpen irodalmi belügy maradt máig. Nem mondhatni ugyan, hogy néhány szép lírai verse széles

* Napjaink Arany-kutatói — Barta János, Baránszky-Jób László, Keresztury Dezső, Sötér István s mások — valóban sokat tettek ennek a helyzetnek orvoslásáért.

olvasókörben is nem ismert. De a kép, amely róla (a nagy kísérletezőről, a gyötrődve eszmélkedőről, az örök önemésztről) nyomunkban kialakult, nagyon is egyoldalú, nagyon is hűtelen. Arany a csöndes humor, a megadó rezignáció, a csiszológató műgond, a nyelvi mestermunka embere.

A berögzött, a megkövesült hiedelmek, persze, nem egyszerűen egyes irodalomtörténészek működésének következményei. Egy tisztos értekező a két háború között azt mondta, kevés ellen vétett nagyobbat az iskola, mint ellene. S ha nem volt alatt nélkül e kijelentés tegnap és tegnapelőtt, nem volna a nélkül ma sem; ha tán nem is úgy és nem is oly mértékben, mint akkor. Olvasókönyvek szemelvényei, olvasókönyvek versmagyarázatai igazolhatják. *A Rásút az esthajnal* verszetével gyötrik a fiatal lelket, holott mohó éhséggel szívna föl az a *Visszatekintés*, a *Regg és est*, az *Örök zsidó* és annyi társuk felnőtté nevelő, égetően korszerű élményvilágát.

Alighanem a történeti és poétikai, a poétikai és lélektani, a lélektani és bölcséleti szembesítő kutatások elnagyoltsága út itt vissza keményen.

Említsünk erre vonatkozóan, röviden, mutatóba, két kérdéskört.

Mivel Arany viszonylag ritkán szót első személyben, s ritkán rajzolta ki megszólamlásának életrajzi vagy éppen életképi keretét, ponderált irodalomtörténészek is komolyan vélik úgy a *legszemélyesebb magyar életművek egyikéről: személyessége viszonylag csekély fokú*. Hogy itt a személyesség és életrajziség alig érthető s el nem fogadható fölcsereléséről van szó, mondani is fölösleges.

Sokat árul el e tekintetben mindenesetre az, hogy nemcsak az ún. széles közönségben, hanem litterátus körökben is leginkább még az *Ószikék* bizonyos rétegeinek, főleg *novellisztikus* rétegeinek néhány szép verse igazán közismert és közkedvelt. Talán, mert ezekben volt leginkább hasonlatos a líra hazai módon jellegzetesnek, „igazinak” érzett vonásaihoz. Életrajzi szinten volt személyes, első személyben szólamlott meg, megszólamlásának epikus keretét kirajzolta, érzéseket tómaszerű körülhatárolhatósággal vett versbe, egyenes vonalú szerkesztésmenttel építkezett, érzelmi élmények közvetlen, rögtöni föltolulásának látszott indulati s hangulati kifejezést adni.

Az 1850-es évek úttörően merész, nagy Arany-lírája ellenben, a szabadságharcot sirató néhány szép (iskolakönyv) darabtól eltekintve, úgyszólván ismeretlen. Az *örök zsidó*-t például, ez évtizedének egyik csodaművészetű összefoglalását s a polgári—városi idegenség-érzetnek is Adyig bizonyosan leginkább átütő megfogalmazását a *Hét évszázad* egyetlen kiadása sem vette fel. Egy jeles irodalomtörténész meg egyenesen afféle téma-megverselő erőmutatványnak nézte. Egy jól jegyzett kritikus pedig e vers történeti-szemléleti keserűségét könyörtelenül visszadobbantó, körbeforgató refrénjét a történeti bizalom folyton emelkedő kifejezésének magyarázta. „Szegény zsidó... szegény szívem!” — sóhajthatta volna mindennek láttán újra Arany.

Egy másik kirívó hazai elhívés is alaposan hozzájárulhatott lírája vizsgálatának szűkösségéhez. Az, amelynek jegyében közönség (és irodalomtörténész) gyakran vélekedik úgy, miszerint azt a művet, amely rögtön, első olvasásra nyújt *valamit* értelméből, esztétikai tekintetben „egyszerűnek” kell tekinteni, s így felfogását és alkotás módját magyarázni teljesen szükségtelen. Más szóval: aki érzéseit, gondolatait, élményeit a közlés, a beszéd, a nyelv végső erőire, őselemeire tudta áttenni, azt a hazai olvasó (és irodalomtörténész) hajlamos úgy tekinteni, voltaképp nem is vitt végbe a költő alkotásában semmi különöset; a napi közlés, a napi beszéd, a napi nyelv is így adná ezt vissza.

Holott éppen itt állunk a legbonyolultabb alkotói problémák egyikével szemben. Goethe úgy vélte, a legnagyobb stílusművészet (minden irányzatban), ha az olvasó nem érzékeli magát a stílust, hanem csak azt, hogy tökéletesen, *másképp nem mondhatóan* közölnék vele valóban lényeges közlendőt. Az irodalomkutatók többnyire szívesebben elemzik a feltűnőt, az erősen kiütőköt, a kiáltóan egyedít. Azt, amit egy régi nagy irodalomtörténész (joggal vagy joggatlanul?) *stíломantikának* nevezett. Úgy vélik sokan, a napi beszéd egyszerű. Valójában, a napi beszéd többnyire, kivált, ha ítélő, kifejtő, érvelő feladattal áll szemben, mind értelmi, mind érzelmi tekintetben, végtelenül összebonyolódott, rendezetlenül laza, szerkesztetlenül egymásbaomló. Ha előbb a személyesség és életrajziség elfogadhatatlan fölcsereléséről volt szó, ezúttal az epigon bonyolultan imeni, másokat visszhangzó „egyszerűség”-nek (együgyűségének) s a nagy költő bonyolulton túli, lényegét összpontosító *egyszerűsítetttségének* fölcsereléséről. A tudatos alkotók azonban mindig tisztában voltak „az egyszerűség” roppantul összetett voltával. Goethe *Wanderers Nachtlied*-jének egyszerűségéről, egyszerűségének művészetéről kitűnő költők, köztük magyar költők, irtak tüzetes tanulmányokat.

Arany, akárcsak Goethe, szerfölött bonyolult (s többnyire tudatos) stilisztikai-retorikai-poétikai eljárásokon viszi keresztül mondandóit, hogy megszülessék átütő egyszerűségének benyomása, *versbeszéde* egyedül így mondható voltának érzete. Verseivel együtt elméleti írásai, kritikái is ezt tanúsítják. Van, hogy egyetlen verset tíz-tizenöt lapon át boncol, általános sti-

lisztikai tekintetben éppúgy, mint nyelvészeti tekintetben, alkotás-lélektani szemszögből éppúgy, mint befogadás-lélektaniból is, irodalomtörténeti vonatkozásban éppúgy, mint irányzatkarakterisztikaiban is. Van, hogy egyetlen kifejezést bekezdéseken át forgat a kifejezni szándékolt érteleme s a fölhasznált nyelvtény kapcsolatának legkülönbözőbb viszonylatában.

3. S ha szorosabban vett költészettani tekintetben ontja a lírikus Arany a megoldatlan problémákat, lírája irodalomtörténeti megítélése hasonlóképpen válaszra váró kérdésekkel borít el. A nagy elődirányhoz, a költészetet gyökeresen átformáló romantikához való viszonya, például, úgyszólván, szűzföld. Különösen az európai romantikához való viszonya. Ma a *népiesség*, régebben a *nemzeti klasszicizmus* szakszavával véltük megoldani (s némileg megkerülhetni is) ezt a kérdést. Mégpedig többnyire úgy, hogy sem magát a népiességet, sem pedig a nemzeti klasszicizmust nem helyeztük el a korszak egymást váltó európai irányzatainak folyamátában.

S amint a nagy elődirányhoz nem kapcsolunk eléggé, hasonlóképpen nem viszonyítottuk kellően Arany lírai életművét a kortárs nagy költők törekvéseihez sem. Pedig ő maga nagyon is mérte magát ilyen mércékkel is. A tévhitek sorába emberi egyéniségét illetően is tartozik jó néhány. Közülük egyik a szerénységét, a szerénységének mibenlétét illető. Mert Arany ugyan valóban szerény ember volt külső életformájának, napi életvitelének tekintetében; bárha e tekintetben sem úgy és annyira, mint azt érzelmesen regélni szokás.

Mint költő azonban nemcsak a legöntudatosabbak, de a legönérzetesebbek közé is tartozott. Híres levele Csengeryhez az addigi magyar költészet fő gyengeségét éppen abban a hiányban jelölte meg, amelynek kiiktatására a maga kiemelt szándékát mutatta föl: a teljes szerkesztés, a minden elemet átható, a minden elem kölcsönösségét biztosító kompozíciós elv keresztülvitelét, melynek jegyében a vershez többé sem hozzátenni, sem belőle elvenni nem lehet. Csak egy-két elődénél (Berzsenyinél, Kölcseynél) ismert el hasonló, tudatos törekvést, s még Petőfinél is inkább a zseni csodájának vélte java művei kompozíciós tökéletességét.

Korszakfordulónak tudta korszakát, s annak is akarta. S az is lett lírája. A magyar líra egyik legnagyobb fordulója.

Az utódok közül többen ugyan nem érzékelték e váltás következményeit; s ha részben érzékelték is, befogadni nem kívánták eredményeit. Sőt, vélekedésük szerint, egyenesen az övével ellentétes ösvényeken haladtak, s szándékoztak is haladni. S nem volt igazság nélkül vélekedésük. Nem egyenlőképpen szívták föl s olvasztották a magukéba lírai életműve sugalmát, bár érintetlen tőle senki sem maradt; gondoljunk csak Ady versei és az ő balladáái szerkesztésének rokonságára.

Az út, amelyre tért, mégsem annyira a közvetlen nyomába lépő nemzedékek tevékenységének fényében mutatta meg korszakosító karakterét, jövőbe futó alapvetését, költői öslehetőségeket valóra váltó erejét.* A XX. század derekán, középső harmadában, a kései Babits, a kései József Attila, a kései Kosztolányi, Kassák és Illyés korszakában s (egymástól oly eltérő) irányában lett ez egyre inkább tudottá, de még mindig nem eléggé megvilágítottá.

Életműve — örök vívódó meditációja s szakadatlan alkotó kísérletezése ellenére is — egységes. Egységén belül azonban szerfőlött sok rétege volt. S rétegei közül, kivált az 50-es évekbeliek közül, több az európai lírában is az alaptónust jelentők sorába tartozott, míg a hazaiában, a mondott XX. századi időszak előtt szórványos volt és maradt is. Lírája e rétegeinek, versei e csoportjának tüzetes olvasása így nemcsak egy olyan forduló sajátosságaira hívhatja fel a figyelmet, amely soká lett ugyan általánosan hatékonyra és tudottá, de annál tartósabbnak s általánosabbnak kezd bizonyulni, hanem egy olyanra is, amely az újabb, a romantikával kezdődő európai líra alapvonásaival rokon tulajdonságokat hozott létre.

4. Egy vers értelmezése folyamán, persze, mind e kérdések mérlegelésének kísérlete eleve hiú és erőszakolt vállalkozás volna. De ha csak néhányat sikerül is megragadni, valamit elért céljából e vállalkozás.

A vers, amely ezúttal tüzetes olvasás tárgyát szolgáltatja, az *Évek, ti még jövendő évek* című költeménye. A harmadik ez azok közül, amelyeket a világsi bukás után tett közzé, 1850. február 25-én, Nagy Ignác Hölgyfutárjában. (Előtte, a tragédia után, *A lantos* s a *Karácsony éjtszakáján* jelent meg tőle. Keletkezni pedig rajtuk kívül még a *Névnapi gondolatok*, az *Emléklapra* című költeménye meg *Ha átóm az élet* kezdetű nevezetes töredéke keletkezett.)

A vers keletkezésének közelsége a katasztrófaéhoz döntő körülmény. Magyarzói ki is aknázták bőven. Mondhatnánk: a lehetónél is bővebben; még pedig az által, hogy szinte csak e körülményt aknázták ki. Arany lírája magyarázatának általában is egyik gátja lett s értelmezése egyoldalúságának egyik előidézője, hogy a vizsgálat költészetének szinte minden szálát, sajátágát nemcsak összefüggésbe hozta a nagy bukással, de élményét és irányát, műfaját és hangnemét, alkotásmódját és hatóerejét majdnem kizárólag s közvetlen belőle vezette le.

* Állandóan számba kell vennünk, persze, hogy az első és második nemzedékbeli utódok nagy része, néhány Babits-szerű tudatossággal, lelki szükséglettel és érzékenységgel rendelkezőt nem számítva, Gyulai és Riedl lírikus Aranyt látta s nem a valódi lírai életmű költőjét.

Említsünk egy magas irodalmi s egy szürke köznapi példát. Horváth János (Arany művei egyik legmélyebb értője mindmáig) nyomtatékosan hívta föl a figyelmet a költő korai kijelentésére, mellyel első igazán jelentős fönmaradt lírai alkotásának, Byron-fordításának kapcsán (Szigethazám, szigethazám) már 1845-ben pontosan megjelölte hajlamát irány és műfaj, hangnem és alkotásmód iránt egyaránt. A későbbiek folyamán azonban, még Horváth is, mintegy megfeledkezve a kijelentés származtatásának, magyarázatának, érvényesítésének szükségéről, elégiko-ódai hangnemét s minden velejáróját szinte egyértelműen a nagy bukáshoz kötötte. A másik, a köznapi példa viszont egy egyetemi fölvételi vizsgadolgozat tanúsága (1975). A *lepke* c. késői költeményének értelmezését a jelöltek túlnyomó többsége közvetlenül kapcsolta 48 elestéhez, s megpróbálta belőle magyarázni; természetesen — sikertelenül.

Ezzel azonban máris a kérdések közepén vagyunk.

II. (*Kérdő mondat és kérdező magartatás; számonkérő gesztus és lázadozó hang; választó akarat és vállaló következtetés; elégico-ódai dikció és epigrammatikus zárás*)

1. Arany számtalan értekező munkájában fejtegette, hogy a vers, kivált a lírai vers mértékritmusát, sor- és strófászerkezetes kötöttbeszéd jellegét, hangnemét és műfaját csak következményként, a megszólalásra készítő, a közléskényszeret kiváltó, a műalkotás akarását elindító lelki tartalom belső szerkezete következményeként szabad felfogni. Olyan következménye gyanánt, persze, amely megvalósítása folyamán átalakítóan, meghatározóan *hathat vissza* eredőjére. Jól tudta ugyan, hogy a ritmus, sor- és strófaeképletek önmagukban „leltári”, „szótári” alakjukban valóban külső, pontosabban semleges tényezők; eleve nem hordanak ilyen vagy amolyan határozott érzelmi töltést. De mihelyt műalkotásba kerülnek, rögtön *belső tényezőkké* kell hogy hasonuljanak át, elengedhetetlen, hogy egy határozott érzelmitudati töltés szolgálatába ne álljanak. Különbön nemcsak hogy nem segítenék, de rendkívül erőteljesen gátolnák is a tartalom és forma egységét. Nemcsak ő vallotta így ezt, hanem azl európai líraesztétikai gondolkodás legtöbb képviselője is, Hegeltől Schleiermacherig, Novalistó Coleridge-ig.

Azt is hangoztatta, hogy a vers karakterisztikus hangzata *valamennyi összetevő elem együttes hatásaként* születik meg. S ebbe olyannyira minden összetevőt beleértett, hogy a vers kép- és gesztuskincsével éppúgy számolt, mint művelődéstörténeti rétegeivel vagy költészettörténeti örökségével is. A balladáról mondogta, de lényegében a lírai versre is értette, hogy a versnek nem magukat a külső, a kiváltó eseményeket, indítóokokat, hanem a lélekben kiváltott hatásokat kell közvetítenie, *egységes hangnemű és irányzódású beszédszerkezetté alkotva*. Bárhonnan, bármely értekező írása oldaláról közelítjük is meg elméleti álláspontját, a verset mindig oly beszédszerkezetnek tekintti, amelyen valamely határozott, magartatást jelölő mondat-, ill. beszédforma hangzata uralkodik. A vers műfajának legtagább értelmű megnyilvánítója, a vers elemeinek legszélesebb körű összefogója, a vers versesztétikai hatásának legvégső kiváltója ez a bonyolult összetételű, de egységes benyomású és irányzódású mondat-, versbeszédhangzat.

2. Az a hangzat, az a hangnem tehát, amelyről ő először nyilatkozott úgy, mint lelkéhez különösen közelállóhoz, s amelyet meg is próbált azonnal szólaltatni — mint utaltunk rá —: az elégico-ódai. S nagszerűk Byron-fordítását első saját s a maga akaratából közzétett lírai remekműve, *A rab golya* is ebben a hangnemben követte. S ebben fogant a Petőfitől is annyira becsült *Télben*, s ebben legszemélyesebb hangú, *48 előtti* elbeszélő költeménye, a mélyen lírai *Toldi estéje*, csodás borongású, őszies előhangjával.

Az egyik kérdés tehát az, honnét e korai hajlama e hangnem (s e hangzat) iránt. Mert e versek, ismételjük, nemcsak hogy nem a forradalom bukása után és következtében, hanem annak még kitérése előtt keletkeztek. S a forradalom alatt is ebben írta érzésben-gondolatban leggazdagabb versét, az *Alomba-valót*. Ha azt feleljük, született alkatából származik, csak áttoltuk a kérdést egy másik területre, vagy egy élettani alapú lélektani eleve-meghatározottság, egy biopszichológiai determinizmus, egy alkatlélektani fatalizmus álláspontjára helyezkedünk. S a hangnem további szórványos hazai előfordulását s e korbeli általános európai vezérszólamná, egyik vezérszólamná emelkedését sem világitottuk meg.

Szorosabban vett lírai verseinek (1860-as évekbeli elhallgatásáig) mintegy fele-kétharmada, kései verseinek pedig mintegy fele-harmada tartozik e csoportba. Koronkénti fölszaporodása s elapadása e verscsoportnak igen világosan követhető. Mint azonban egyeduralomra sem tett szert nála soha, ugyanúgy el sem tűnt egészen egyetlen verselő évéből sem.

3. Ez a vers — az *Évek, ti még jövenő évek* — kérdés; vitázó kérdés, számonkérő kérdés. Egy olyan kérdés, amelyre nincs felelet, egy olyan vitázó kérdés, amelyben nincs döntés, egy olyan számonkérő kérdés, amelyre nincs elégtételadás. Vagy másképp, és tán pontosabban is szólva: amelyre minden felelet tudottan s eleve föltételes, amelyben minden döntés tudottan

s eleve vagyilag, amelyben minden elégtételadás tudottan s eleve bizonytalan értékű. A vers hangnemjellemző, magatartásjelölő mondatfaja mégsem a pusztá kérdés. Hanem a kérdés s reá próbálgatott, feltételesnek tekintett feleletek egyikének határozott vállalása; a vállálás konklúziószzerű kijelentése.

Hogy ezt az utolsó mozzanatot, az előbbieket ellenében, sőt, azokból következően valósíthassa meg, szigorú retorikai-poétikai építkezésre volt szüksége. Ennek jegyében tagolódik a vers három nagyobb egységre. Az első egységet az első három, a másodikat a második három, a harmadikat az utolsó egy strófa alkotja. Az első egység utolsó s a második első strófája azonban külön tagnak is fölfogható: átmenetteremtő hídnek, kétfelé fogó kapocsnak, kettős hangzatú átjátszásnak; első része (a vers harmadik strófája) a második egység hangneméhez szoktatja a fület, második része viszont a (vers negyedik strófája) az első egység hangját rögzíti be, véglegesen.

Évek, ti még jövendő évek

My hair is gray, but not with years.

Byron

Évek, ti még jövendő évek,
Kiket reményem megtagad,
Előlegezni mért siettek
Hajam közé ősz szálakat?
Miért vegyülget ily korán e
Lombok közé sápadt levél,
Emlékeztetni a vidor fát,
Hogy majd kiszárad és — nem él!

Nem evvel tartoztok ti nékem:
Kaján elődötök, a múlt,
Adós maradt sok szép örömmel,
Míg szerfölött is oszta bút;
Ennek kamatját, jó reményül,
Fizessétek le most nekem;
Ki tudja, úgyszólván: érem én azt,
Hogy a főkét fölvehetem?

Vagy épen azt jelenti s hó,
Fürtömre mely szállongni kezd,
Hogy bár rövid volt, vége! vége
Nyaramnak s a tél berekeszt? —
S hogy még ne essék szíve rajtam,
Ha jókor meglep a halál,
Azért kell, mint az ősz kalásznak,
Megérnem a sarló alá?

Úgy van. Nem évek száma hozza
— Nem mindig — a vén kort elé:
Kevés esztendőök súlya szintúgy
Legörnyeszt a mély sír felé.
És nékem e földön teherből,
Bánatból rész jutott elég;
Azzal fölérő boldogságot
Hiába is reménylenék.

Ah! vén vagyok: tapasztalásom
Tárháza megtelt gazdagon:
Ott van, romok közt, életemnek
Vezére, széttört csillagom;
Ott egy szakadt fonál: ez a hit;
Egy csonka horgony: a remény;
Ily gyűjteménynek birtokában
Az ifjú hogyané volna vén!

Szétnézek és többé körültem
 Nincs a néhány kedves barát, —
 Aggódtatóan rám függeszti
 Szemét egy könnyező család.
 Eleget éltem, hogy utánam
 Emlék maradjon itt alant:
 Emléktül inséget hagyok s e
 Két vagy három boldogtalant!

Szúnj meg, panasz; ne háborogj, szív!
 Bűnöd csak egy volt: az erény.
 Ha veszteség ennek jutalma,
 Jajgassék-é, hogy megnyerém?
 Vigasztalásul, annyi szenved,
 És szenved nálam annyi jobb;
 Miért ne én is . . . porszem: akit
 A sorskerék hurcol s ledob!

(1850. febr. 15.)

A vers első három strófája nem más, mint a konkrét kérdés gesztusának egytetemesítő fölemelése, érvényesítése a költő teljes életére. Középpontjába állítása érzésnek, gondolatnak, tettnek egyaránt. Arany elégiko-ódai hangnemű verseinek kérdező gesztusú csoportjában oly hangsúlyosan, oly fókuszba állítottan szerepel a költő egész életfolyamatára általánosított *élet* szó, hogy nem a szellemtörténeti iskola vagy az ún. életfilozófiai irány szóhasználatának történetietlen visszavetítése, hanem a vizsgált anyagból adódó kényszer, ha azt mondjuk, az életre kérdéses e gesztusa életérzést, életgondolatot, élettettet jelentett részről, foglalt össze számára. A kérdező versbeszédének, versbeszéd~~egésze~~nek lélektani alanya, amiről a beszéd kérdez és állít, amiről a beszéd kérdez és tagad: az élet, a költő meditációs egységge, egységes meditációs tárgyá emelt élete.

A kérdésnek ezt az egész életre egytetemesítő fajtáját megokolásának folyamata és módja magyarázza, minősíti. Mert ez a megokolás és mód, mire eléri logikájának teljességét, már kézen nyújtja a vers jelentését és értelmét.

A vers hangnemét intonáló, a beszélő magatartását kijelölő első strófába a *mért* kérdőszó úgy van beépítve, begócolva, hogy a versnek minden beszédeleme, versbeszédeleme, legyen az stilisztikai, retorikai vagy poétikai, ugyanazon a jelentésszálon fusson hozzá. Mégpedig úgy, hogy jelentéstöltése, summája a szál végén, a gócnál mindig csak ez a *mért* lehet. A jelentés-tartalom, amely minden elemet a *mért* felé terel: az idő, az életidő.

Aranynál minduntalan kiütözik az a gondolat, hogy a vers nyelve a leginkább összpontosított, a leginkább sokrétűen összpontosított nyelv. Ez a verse is bizonyít tételének magára érvényes igazsága mellett. A szóválogatástól a szóképösszerakáson át a mondatformák kialakításáig minden *stílusösszetevőben* (azaz a beszédet rendezetté és egyedítetté tévő elemekben) szerepet játszik a *kérdést kikényszerítő, elodázni nem engedő idő*.

4. Az első sor öt szava közül még fogalmilag, szótárian is időt hord méhében (*Évek, még, jövődő, évek*). De a fogalmi jelentést megtetézi a végződés s a szókapcsolások időre utaló funkciójával (*év — évek; jön, jövő, jövődő; még jövődő évek*). A harmadik sorban is időképzetes szókapcsolást hoz létre, állító módon (*előlegezni siet*); s ugyanezt teszi a másodikban is, csak hogy ott negáló részjelentéssel (*reményem megtagad*). A sürgető időképzet földözésének szándékát szolgálja az utolsó sor mondatformája: kapcsolatosba rejtett ellentétes mondata (*kiszárad és — nem él*); s ezt a szándékát, a mondatforma cseréjén túl, a várakoztató, az eszméltető szünettel, gondolatjellel külön ki is emeli (*kiszárad és — nem él*).

S ha a szorosabban vett stilisztikai elemek után a *retorikaiakat* vesszük sorba — azokat tehát, amelyek vagy amelyeknek analógiái a *beszédművészet* eszközhagyatékában örökségként adva vannak —, az idő szorongatása által kikényszerített kérdező *mértre* fut az is ki mind. Olyan megszemélyesítést s megszólítást alkalmaz (*Évek, ti még jövődő évek*), amely a megszólított, a megszemélyesített fogalmat oly erőnek tünteti föl, mely hatalmát az előre mozgó, de záros határu emberi életidőben érvényesíti. Ugyanezzel az erővel való küzdelemre játszik a második sor feszítetten önellentmondásos kifejezése, tárgy-as-futurum perfectum kapcsolata (*kiket reményem megtagad*). Erre az ismétlés sűrű és sokszintű alkalmazása; a mondatformáké (egy-egy kérdő mondat az első négy sor is, a második is); a szavaké s a szinonim képzeteké (*évek — évek; előlegez, siet, korán*); a szemük gesztusoké (hajam közé előlegez, lombok közé vegyít); a holt, a köznyelvívé kopott metaforák sorozatos újjáélesztése (*öszülő hajszál, sápadt levél, kiszáradt fa*). S erre, a kérdésre kényszerítő életidőre utal a vers-

szak két vezérszavának, kulcsszavának nyitó és záró szerepű elhelyezése is: „Évek”: ezzel kezdődik — „nem él”: ezzel záródik a strófa.

S mint a stilisztikai és a retorikai eszközök időkapcsolatainak is csak néhány elemére utalhattunk, ugyanúgy a poétikai eszközökének is csak néhányára. Azaz az egyedi művészi beszédet költői beszédé emelő eszközök néhányára. Közbe kell azonban vetnünk: a stilisztikai, a retorikai, a poétikai funkció mindig természetszerűen játszik egybe, olvad egybe, szolgálja, fokozza egymást. Előterbe állítani, kiemelni egy-egy elemnél egyiket vagy másikat a funkciók közül mint uralkodót, a rendező, a rétegző, fogalmi elemzés követelménye.

A szorosabban vett poétikai elemek közül említsük előbb az ódai hangnemet szülőket. Oly időképzetes ösmetaforikát éleszt újjá a költő a szövegösszefüggés segítségével, mely az élet és a halál, a kibontakozás és elmúlás, a kezdet és vég képeivel komolyságra int, emelkedettséget sugall. Hasonlóképpen erre int Arany ama gyakori eljárása, fogása, mely személyességét illetően oly sokszor téveszti meg olvasóját: a *grammatikai távolítás* ez. A mondatok alanya az egész strófaán végig nem ő. Hanem a metaforika valamely időképzetes főneve, amelyhez, természetesen, nem első személyű állítmány csatlakozik (*Évek, reményem, sáppadt levél, vidor és kiszáradt fa*). A mondatba, az állítmányba foglalt, a grammatikai alanyhoz kapcsolódó történés viszont mindig reá, a *beszélőre* irányul, *mint végpontra*. Hol egy birtokos személyraggal (*hajam közé, reményem*), hol mutató névmási kijelöléssel (*e lombok közé*), hol nagyfokú hangsúly kiemeléssel érzékelteti ezt (*kiszárad és — nem él*).

Ezzel személyességét nemcsak hogy nem csökkenti, hanem ellenkezőleg, erősen fölfokozza. Az időben végbemenő történések reá való vonatkozásai így nyomatékosabbak; hiszen útjának nem egyetlen biografikus mozzanatához kapcsolódnak, hanem egy *életállapothoz*, egy sokrétűen átélt, erősen reflektált, általánossá emelt, a költő egész létét összefoglaló életállapot élményéhez. *Megszólalni ily általánossá emelt lélekállapotból — Arany lírájának egyik jellegzetes verskezési eljárása*. Különösen ama verscsoportjában, amelynek *lélektani alanya az élet*; amelyben a versbeszéd egészének állítmánya a költő egységnek fölfogott életére vonatkozik. A vers érzelmisége eszmélkedő reflektáltságot, történeti távlatosságot, általánosító dimenzionáltságot nyer általa.

Ha e poétikai tulajdonságai e versének (s e verstípusának) ódai emelkedettségét segítették elő, szorosabban vett ritmusképe, strófaépítése, mondatnana az elégiait, az idő könyörtelen hatalmához kapcsolódó elégiait. Aranyt talán csak a kései József Attila (s a legfegyvelmezettebb verseiben Ady) közelíti meg abban, hogy mondatainak pszichológiai-biológiai *beszédritmusa* s a vers *mértékritmusa* egymást fokozó természetességgel látszik egybeesni.

Látszik; mert hallatlan tudatosságú és művészetű kihasználása megy itt végbe nyelvünk három nagy költészettani, alkotástechnikai előnyének: szórendi szabadsága variációgazdagságának, változatos ütemezés lehetőségéből meg magánhangzóbőségből adódó hangzati erélyének, kontúrosságának. Az egész európai költészetben annyira kedvelt, nagy hagyományú kilences—nyolcas váltású nyolcsoros strófáit ő úgy alkotja meg, hogy az első sor határa syntagma, szószerkezethatár is legyen, a másodiké viszont az összetett mondat egyik felének határa, a harmadiké szintén szószerkezethatárral essen egybe, a negyedik pedig a teljes mondatot, a teljes periódust zárja le. Ahol eltér ettől az eljárástól, ott többnyire határozott funkciója van az eltéréseknek.

Már Erdélyi János észrevette, mennyire szereti Arany e verscsoportjában a négy-, a hats és a nyolcsoros strófákat, s a kilences alatti s az ötös fölötti jambikus szótagszámokat. Már ő érzékelté azt is, hogy Arany e sor- és strófafajtáiba a *beszéd- és mértékritmus energiája, lejtése* többnyire egybeesik. A lélegzet erejének tartama meg a sor, a strófa, a versmondat ejtésének tartama többnyire szép, elégikus harmóniával, kirezgéssel zárul. Eső hanghordozással s gyengülő hangerősséggel egyszerre fárak ki a mondat is, s fogy el a lélegzet is. S mi tegyük hozzá, e versekben, mint ez alkalommal is, a páratlan és páros sorok többnyire úgy váltogatják egymást, hogy elől a páratlan sor áll. A felütemmel végződő, a rendszerint nőrimes első sor vége így esik, s ezt tovább fokozza a syntagma határára bekövetkező hangmeneti esés. A második sor teljes ütemű végszótágját viszont a mondathatár érszti le s halkítja el. S még inkább áll ez a negyedik és nyolcadik sor esetében. A gyors menetű, erős lüktetésű, emelkedő jambusversnek az ilyen fölépítés és zárás rendszeren melancholikus, elégiái, búsongó, meditáló jelleget kölcsönöz.

5. Ezzel a hatalmas koncentrációval irodalmunk egyik legteljesebb hangzatú, legmélyebben személyes, legmagasabban ünnepélyes versfelütését teremtette meg. Pedig csak töredékét sorolhattuk fel ható eszközeinek. Nem szoltunk például arról, miként helyezi az infinitívusos alapigét mindkét négyesoros periódusában a biológiai beszédhangsúly csúcsára (*előlegezni — emlékeztetni*); nem arról, miként alakítja az első sort hehezetes kettős cezúrája fölszakadó sóhajjá (*Évek[!] // ti még jövendő [—] // évek*); nem arról: metaforikáját hogyan fordítja egy biedermeieres gyakorító igével (*vegyülget*), egy szentimentális jelzős kapcsolattal (*sáppadt levél*) s egy neológias melléknévvvel (*vidor*) gyöngéden elégikussá.

Am nemcsak a hangzat teljességéről és erélyéről van itt szó. Az ősi igazság, hogy a jó verskezdet, a tökéletes első strófa félig már diadalra segíti a költemény ügyét, újra igazolódik. Mert ez az első strófa nemcsak egy vers hangzati sajátosságait hordja magában, hanem mintegy kijelöli az egész vers fölépítésének logikáját és szerkezetének arányait is.

6. Vitázó kérdés, számonkérő perlés ez a vers, mondottuk. Vita a sorssal, a méltó emberi élettartalom számonkérése a sorstól. Noha az első strófában is jelen volt már a vita, sőt, a számonkérés mozzanata is, hathatósan mégis, szinte a lázadóhoz hevítve, a második szövi egybe a sürgető, a záros életidő mozzanatával. A *tartozás*, az *adósság*, az *illő járandóság*, a *kamat*, az *osztalék* félig fogalmi, félig képies kifejezései soronként fonódnak össze a szorongató, a véges életidő mozzanatával (*tartoztok — eldőtök, a múlt; adós maradt — s osztia [helyette] büt; kamatot fölvenni — jó reményül; fizessétek le — most; érem én azt — hogy a tőkét fölvehetem*).

A harmadik versszak a kérdéses érzelmi és a számonkérés lelki logikájának megfelelően már feleleteket is próbálgat. Magyarázó, föloldó, kiegyenlítő feleleteket. Valyagos, föltételes formában ugyan valamennyit. S a *lázadozva* kérdező hanghordozás helyét lassan a *meditálva* kérdező váltja fel. Mert a vers egészét áthatja ugyan mélyen az elégiiko-ódaí polifónia vagy inkább bifónia, mégis első egységére inkább az ódaí, a másodikra meg az elégiái jellemző. A közbűlső tag (3. és 4. strófa) a maga átjátszásával azonban fokozottan vállalja a kettős hangzat érvényesítését.

Azonban a föltételesség, a valyagosság mögül és ellenére is kihallatszik már itt az erkölcsi döntés, a magatartás-meghatározás, a lehető feleletek közül való választás igyekezete, elszánása, kötelezettsége.

A következő három strófában részint a lehető válaszoknak, részint magának a kérdező, vitázó, számonkérő gesztusnak és lelkiállapotnak megokolását, argumentációját látjuk magunk előtt.

Miként bővíti és fonja egyre többretű és egyre szorosabb hálóvá az *idő és birtok*, az *élet és eredmény*, a *várakozás* és *számvetés* kettős képzetsorát — most immár részletes boncolás nélkül is jól látható.

Egy mozzanat mellett azonban mégsem szabad szó nélkül elmennünk.

A vers kimunkáltsága az ötödik és hatodik szakaszában kétségtelenül esik.

A szerkesztési, az eljárási törekvés, amelyet a költő követ, nemcsak világos, de mind általános esztétikai, mind szorosabban vett lírapoétikai szempontból teljesen igazolható. A kivétel azonban ezúttal nem egyenlő értékű a többi versszakéval. Az általános életállapot élményét közelebb kívánja hozni, eseményszerűen életrajzivá, kézzelfoghatóan tárgyivá igyekszik tenni. Csakhogy eszközei használatában oly módhoz ereszkedik vissza, amelyet kezdettől kerülni igyekezett. Az allegorikus eszközkezelés és szerkesztés módszeréhez.

Igaz, élt máskor is ezzel a módszerrel; egész verseket is írt jégében. De jellemző, mintegy mentegetőzősül, műfajmegjelölésként címük alá írta: „allegória”. S ha *A rab golyát* Erdélyi (alig érthető) rosszallásával szemben azzal igyekezett megvédeni, hogy „allegóriának talán megjárja”, e védekezés éppoly sokat mond, mint Tompáról írt későbbi bírálata, melyben az allegória korszerűségét kétségessé tette. S az ötödik versszakban nemcsak az gyengíti a vers addigi erélyét, hogy megmagyarázott, azaz allegorikussá tett jelképekkel él (*Ott egy szakadt fonál: ez a hit; / Egy csonka horgony: a remény*), hanem az is, hogy, általános szokásával ellentétben, itt oly jelképekhez nyúl, oly jelképekre játszik rá, amelyek viszonylag fiatalok voltak, főleg pedig túlságosan is egy meghatározott történeti-szellemi körhöz, az újabbkori katolikus hitélethez fűződtek, s egyetemes természeti-emberi vonatkozással kevésbé rendelkeztek. A hit-remény-szeretet *együletes, hármass* kultusza, bár korábban is fölmutatható, igazában a tridentí zsinat után, az új vallási bensőségességre, az óvatos allegorikus misztikára törekvő katolikus egyházban lett szokásossá. Az igazi nehézséget azonban mindezek fölött az jelenti, hogy míg többi öröklött, választott jelképét, metaforáját átalakította, ezt szinte áthasonítás nélkül vette versébe.

Ha azonban érvényesnek tekintjük (s érvényesnek kell tekintenünk) azt a (Fechnertől ki-mondott) fölismerést, hogy az esztétikai érzetek (és élmények) bizonyos komponált mennyisége elbír egy bizonyos hibaszázalékot, akkor bátran mondhatjuk, az ötödik versszak e mozzanatánál éppúgy csak az emelkedés hiányát érzékeli az olvasó, mint a hatodik szakasz túlságosan is pontos, majdnelem életképszerűen naturalis-széntimentális rajzolatában is.

Annál is inkább, mivel nemcsak megokoló s argumentáló szerepe van e strófáknak, hanem lassító és előkészítő, várakoztató és kiérlelő is. Mert mintegy ellentétben áll ezeknek a strófáknak szcenikusságával, epikusságával, habozó lágyosságával, mélabús jeremiádjával az utolsó, a záró strófa fölsattanó epigrammatikus tömörsége, élesen ellentétező határozottsága, tézises fogalmazású keménysége.

De várt, óhajtott ellentétben. Mert a lélek, az első egység, kivált az első két strófa lázadozva kérdező kemény hangnemére emlékezve, ekkorra már eltelik a második egység lágy panaszával, megelégteli jeremiádját, s választ s határozottságot vár.

S a várt gesztus megvalósul, a válasz és döntés elhangzik. Hiszen nemcsak témaszerűen foglalja össze ez a strófa az addig mondottakat, nemcsak erkölcsi, gondolati szintre emeli őket, hanem nevével nevezi számonkérő vitájának ellenfelét, a közömbös sorsot, s kimondja vele szemben a vállalni választott magatartást. Az idővel forgó, az idővel osztart, az idővel lezárt, de a történeti belátással emberivé emelt sors vállalását. S ekkor és itt a vers ódai s elégiai ketős hangzata, bifóniája végleg elégiko-ódaivá ötvöződik.

III. (*Életidő és tudatbizonytalanság; a gondviseléshit megrendülése s az átélés eufóriája; őszfűnös érzelmiség és erkölcsi hiányérzet, reflektált és sztoikus fejgyelem*)

1. A sors, mindnyájan tudjuk, minden időben sokértelmű fogalom. Tartalmát korszakok és irányok, egyedek és lélekállapotok, művek és alkalmak szerint kell meghatározni. Arany világnézetével sok kötetre menő munka foglalkozik. De még mindig nem elég. E verseiben, amelyeknek lélektani alanya tehát rendszerint az élet, szinte minden alkalommal más-más (bár rokon) érzelmiségű, irányzódású, végkövetkeztetésű változatát nyújtja sorsfogalmának.

A kereszténység s Arany viszonyáról különösen sokat írtak. Joggal; hiszen gyökeres kálvinista szellemben nevelkedett. Kereszténynek mondani mégis, teológiai értelemben, sorsfelfogását nehéz. Végső összefoglalásnak e tekintetben — majd harminc év múltán — a *Honnan és hová* c. versét szánta, amely ugyancsak ama meditációs élményű versei közé tartozik, amelynek lélektani alanya az élet. Azt mondja ott: ő nem *tagadja meg*, amit a vallások tanítanak az emberi létről. De a következő sorban, mintegy a tagadás lehetőségének jogát is megengedve, azt írja: „mit hisz a tudós? ő lássa.” Szól ugyan több versében, s áhitattal, a gondviselő Istenről is; e versében (s számtalan társában) azonban gondviselés-hite, ha van, nem esik egybe a kereszténységével. A lázadó számonkérés magában ugyan még nem mondana ellen ez utóbbinak. A lázadó érzület e feloldó lezárása azonban igen.

A sors Aranynál nem vézget. Az élet a mozgó történelem pályáin, forgó kerekein válik szerencsés vagy szerencsétlen sorssá, méltóan kitöltött emberi életűtá, vagy üresen lepergett, a szokásos biológiai tényeknél többet magába nem foglaló természeti életfolyamattá.

Az idő, a záros határu életidő Európában a keresztény gondviseléshit megingása, eltűnte nyomán vált újra, de már egészen másként, mint a kereszténység előtti időkben, a sorsról való gondolkodás sürgető rugójává. Az igazán hívő keresztény számára a földi élet vége csak átmenet egy más, egy magasabb rendű, egy túlvilági létbe. A méltó élettartalmat kijelölte Isten, s számon kérni is neki van joga. Az ember vádolhatja magát ennek a tartalomnak meg nem valósítása miatt, bocsánatért esdve mentseget is kereshet helyzetében, de a végső okot saját gyengeségében kell megtalálnia, elismernie. Ha az ember maga kéri számon életét korától, környezetétől, a történelemtől, ha sorsa, szerinte, ezek meghatározó ereje következtében hozzá nem méltó emberi sors, akkor már maga állított fel magának evilági mércéket és ideálokat. S ha úgy látja: ezeket az evilági ideálokat meg nem valósítva, élete célját nem érte el, tartalmatlan, értelmetlen maradt — akkor jellegzetesen világias, laikus életszemlélettel van már dolgunk.

A vallásos gondviselés-hitet (a halál utáni élet hitével együtt) a romantika vesztette el, a romantika próbálta visszaszerezni. Ahány típusa, ahány szakasza, ahány árnyalata a romantikának — annyiféleképpen. Ki a régi hitbe kísérelte meg magát visszaélni, ki új metafizika teremtésétől remélte az elvesztettet visszanyerni, ki egy isteni indítású történelem végtelemné tett fejlődésében vélt megoldást lelmi.

A gondviselés-hitet azonban vissza senki sem hódíthatta. Az emberiség gondolkodásának egy szakasza lezárult. A neme történelmével küzdő ember rálépett a magáról való gondviselés tudatosulásának útjára. Hamar megtudta, hogy e gondviselés eredményessége, közre és egyénre nézve egyaránt, történelmi konstellációktól függ, s e konstellációk alakítása nem minden helyzetben biztat egyforma reménnyel.

S Aranynak 1850-ben semmi oka sem volt, hogy a helyzetet reménnyel biztatónak ítélje meg. Sem mint családfőntartó magánembernek, sem mint nemzete sorsa iránt kötelezettséget érző közéleti embernek, sem mint az emberi sorson meditáló eszmélkedőnek, sem mint az irodalom elsői között álló költőnek. Ekkori leveleiből anyagi szorultságának oly átélése hangzik ki, amely nemcsak megriaszítja, de szinte meg is szegyeníti (föllengzős frázisokhoz szokott) olvasóját. Két kicsiny gyermek állt mögötte s feleség, földél nélkül, fillér nélkül, az alkalmaztatás teljes bizonytalanságával. Egykor még Petőfit is megróttá, hogy a nagy szalontai tűzkár hajléktalanjaira nem volt szava. Ez emberiségért óhajtott munkálni ő is, de mindenekelőtt az emberekért való aggodás szorongatta. Eligazodást is nehezen talált a zúrzavarban, s költő voltáról sem tudta egyelőre, átok-e vagy áldás.

2. Mégis, bármily nagy volt is megrendültsége, vonzalmát, ne feledjük, már 1845-ben határozottan kijelentette az elégiko-óda hanghoz. Pedig akkor viszonylag, indulásához képest, sikeres, jómódú, megbecsült embernek számított. *Valami mélyebb, európai áramra érzett rá.*

A terjedő polgári gondolkodás zsákutcáinak, a polgári történelem részvétlenségének, a tőkés rend embertelenségének szorítását érezte meg, mintegy előre? Vagy csak a kelet-európai polgárosodás buktatóit? Akár egyiket, akár másikat, akár mind a kettőt — az bizonyos volt számára, hogy történeti visszaüt többé nincs; az előre nyílt meg bizonytalannak, kíméletlennek, egyének és nemzetek sorsa iránt közömbösnek látta.

Hogy Byronra s Byronban a romantikának elégiko-ódaí fajtájú hangnemére érzett rá, nem egyedí, még csak nem is hazai jelenség. Az életét olyannyira szerető, az életét oly nehezen viselő, az életét oly józanul fölálodozó angol költő, aki a maga, keresztény morálba burkolt, álszent polgári (nemesi) világa hazugságaira sztoikus erkölcsi fölénnyel és vállalással felelt, még az agg Goethe szemében is ideáltípussá emelkedett. Sorsa, magatartása, erkölcsisége szuverén urának mutatkozott benne az ember, ha tragédiája árán is, a közömbös polgári történelemmel szemben.

A romantika azzal, hogy fölismerte, az ember gondviselője, gondviselése ezentúl egyes-egyedül önmaga, az életéről való eszmélődés középpontjába állította az időt, a záros, az egyszeri, a megismételhetetlen életidőt. Feuerbach, annyi költő rajongott filozófusa, a romantika alkonyán, egyik első művében megfogalmazta, hogy a természetfölötti vallásos hit s a vallásos gondviselés-tudat tűntni, sokkal nehezebb s fontosabb tény lett az emberi szemlélődés számára a halállal lezáródo élet egyszeri s megismételhetetlen voltának ténye.

S társult a romantikának ezzel a sürgető élményével egy gyötrő másik. Mert egy pillanatra sem szabad elfeledni, a romantika élményvilágának kezdetén is ott állt a szorongató kanti tétel minden megismerés tárgyilag, lényegileg kétséges, pusztán jelenségszerű voltáról. Az ismeret, a szándék, a tett a polgári gondolkodás nagyobb részében az alanyiséghez volt immár láncolva, az egyén alanyiségába zárva. A lényege szerint örökké néma magánvaló tárgyi világ nem nyújthatott, a polgári tudatfejlődés e szakasza szerint, az embernek teljes bizonyítékot, életútja tényeinek minősítésére, helyes vagy helytelen, jogos vagy jogtalan, érdemlett vagy érdemletlen voltára.

3. Olvasta Arany Kantot, ismerte, akár közvetítéseken át? Az előbbi aligha tehető föl, az utóbbi a königsbergi bölcsnek csak egyes tételeire, főleg esztétikai és erkölcsi tételeire valószínű, s azok esetében is csak sokszoros áttétellel.

De éppen ez a fontos. Az európai polgári tudat mélyen át volt itatva a Kant által megfogalmazott felfogással. Kant, persze, csak a megfogalmazást nyújtotta; a megfogalmazását annak, aminek stációin a polgári eszmélődés szükségszerűen haladt át.

Szándékosan használjuk ismételen a szót: *eszmélődés*. Arany nem volt „hivatásos” gondolkodó; bölcselőt faragni belőle lehetetlen s értelmetlen volna. De a legmélyebben, a legmakacsabbul, a leggörcsösebben eszmélődők egyike költészetünkben. Talán csak az egy József Attila (meg tán Kosztolányi) az, akinek lírai életművében az életmű arányaihoz képest annyiszor vált versei lélektani alanyává az élet általánosító fogalma. Az életidő sürgette, a tudatbizonytalanság szorította. Az élet aggodalma töltötte el, nemcsak pályája napi körülményei, nemcsak társadalma szorosabban vett köztörténete, hanem velük együtt ama gondolkodástörténeti helyzet következtében is, melyben élnie szabva volt.

A kérdéses költője ő lírája legnagyobb részében s legnagyobb fajsúlyú rétegében. *Amít a magyar romantika nem élt meg, amit csak igen kis részben élt meg* (főleg a magányos Kőlcsey s az öregedő Vörösmarty révén), *annak jó részét megélte ő*. Micsoda jelzői, micsoda minősítései vannak az életéről! A legtöbbször előforduló jelzős melléknéve e tekintetben a *sivár* és *szinonímái*. „Sivatag életem” — mondja, nem a bukás után, de még a forradalom előtt. S hányszor ismétli meg, hol szösz szerint, hol (csak 1853-ig is tizennégyyszer!) „kietlen”, „kopár”, „pusztaságos”, „egykedvű”, „kihalt”, „rongy”, „közönyös”, „részvétlen”, „idegen”, „átkozott” s hasonló alakban.

Jellemző erre a verscsoportjára, hogy az *álom* — *való* ellentét egyik tartó tengelyét szolgáltatja benne retorikai építkezésének. *A nosztalgia, az elvágycsozás* kifejezésére pedig annyi elemet gyűjtött össze elődeitől, és formált magához, mintha csak külön erre képezte volna ki magát. „Felrepülne, messze szállna, // Messze, messze, // Tengerekre” — mondta már jóval a forradalom előtt, ő, aki, mint maga írta, annyi tengert sem látott soha, mint Szalonta határában a „Korhány mocsara”.

Tegyük hozzá ehhez azt, aminek a pszichoanalitikus kulcsszerepet tulajdonítana, s aminek — pszichoanalízis nélkül is — kulcsszerepe van: a mozdulat, a helyzet, az állapot, amelyet e verscsoportjában szinte legtöbbször emel a vers utalásos jelenetkeretévé, alapesztusává, központi jelképévé ez: *jeges vagy forró közegetől megbénítva ül, áll vagy fekszik, tehetetlenül, de gyötrő tudatfeszültségtől kinezva*. („Mintha fetrengenék mély folyó medrében. / Néha úgy is rémlik, hogy talán immetten, / Látom a hőmpolygó hullámot felettem”. „... szobámat / Hosszú éjjel kihüté s nyughelyemen fázom, Hold- vagy hóvilág ez, / mely a telet éjjel sem hagyja feledni.” „Mint ki éjjel vízbe gázol, / S minden lépést óva tesz”, „Mint áradt folyóvíz rohan az idő, — én Hallom-e zúgását, vagy csak hallni vélem”, „Ki ásta gyökerem égető buckába, hogy ne

virulhassak, hanem mégis éljek". „Négy kerítés, négy magas fal, / Jaj mi haszna, bár akarna” stb. stb.) S ha még azt is hozzávesszük, hogy többnyire az éjszaka, az éjszaka magánya, az éjszaka némasága, az éjszaka süketsege a jelképessé emelt napszaka e versei meditációs élménynek, s szinte valamennyi mögött ott áll az idővesztés és életvesztés párhuzamos, egyenlősítése, hajlamosak lehetünk ők túlságosan is kötni a korai (német—angol) romantikához.

4. Arany azonban nem romantikus költő. Epikáját, népiességét illetően fölmerülhet a kérdés, nem a romantika kései, kelet-európai kiágazása volt-e. Lírája azonban egyértelműen tagadó választ ad. A romantikát követő szakaszhoz köti. Mert elvágyakozás és éjszaka, élet-aggodalom és időélmény, tehetetlenség-érzet és szikkadt reménytelenség lehetett ihletője, mint volt a romantikusoknak — végső magatartásválasza azonban nem esett egybe az övékével.

Az ugyan bizonyos, hogy sokkal közelebb kell a meditációs romantikához vinni, mint tettük eddig; főleg pedig látnunk kell, hogy a romantikus kor élményeit megéltve vált el a romantikától. Azt írta magáról mintegy mottóként: „A fásult kebelnek nincsen költészete.” Mi, utódoak azonban látjuk, lírája egyik legértékesebb rétegét éppen „a fásult kebel költészete” teszi ki.

De éppoly világosan kell látnunk azt is, nem maradt meg az állapotrajzánál s a belőle való menekülés vágyának kifejezésénél. Nem követte a romantika szóbanforgó irányzatának ama jellegzetes magatartását, amely az élet bajain, a tudat kínjain úgy kívánt úrrá lenni, hogy az élet helyébe a költészetet állította. Nem helyettesítette és nem pótolta nála a költészet a történeti, a társadalmi, az egyéni léteztet, életelést.

Mint a polgári kor XIX. századi arculatának kibontakozása idején, a század második harmadában, annyi nagy európai kortársa, a sztoikus magatartást, a sztoikus erkölcsiséget választotta ő is. A német romantikusok közül, kivált a korai nemzedék tagjai közül számtalanon abban reméltek: a költészet a maga álmvilágának, új mitológiájának, pantheisztikus extázisának hatalmával föloldja, megszünteti a korszak társadalom- és tudattörténete által szült gyötrelmes lelkiállapotokat, az életvesztés aggodalmát, az idegenség érzetét, a bizonytalanságot. Mások, a többség azonban sejtette, hogy csak részleges vagy látszólagos lehetőségek ennek a pánpoétizmusnak a lehetőségei; fölrázolásokkal egyidőben ezért rögtön ironizálták is őket.

A romantika hite, mindenestre, hogy a költészet mindent helyettesíthet és mindenért kárpótolhat, az ő idejére szertefoszlott. Menekülésre készítő állapotok rajzánál s menekülési lehetőségek festésénél (és ironizálásánál) ő nem állhatott s nem is állt meg.

A valódi életlehetőségek közül azonban azok, amiket történeti körülményei s tudattörténeti helyzete neki látni engedett, egyiket sem választhatta sok-sok fönttartás nélkül. A sztoicizmus ősi módján járt el: a jobbikat választani az adott, a nem jó, a nem ideális lehetőségek közül. Még ez év őszén igen pontosan, már-már nem is költői, hanem értekezési epigrammatikus-sággal fogalmazta meg azt is, hogy helyzetét, nemcsak a hazai történelem menetében, hanem valóban a „polgárosodás” egyetemesebb viszonylatában próbálta látni és megragadni. S azt is, hogy ebben a helyzetben a maga keresztény erkölcsi fogalmakban megjelenő, keresztény erkölcsi fogalmakkal keveredő, deista sztoicizmusa minő magatartást jelölt ki: „Az ember tiszte, hogy legyen / Békében, harcban ember. / Méltó képmása Istennek, / S polgára a hazának, / Válassza ott, válassza itt / A jobbik részt magának.” A jobbik részt tehát, s nem a jót vagy az eszményt.

5. A kérdező, a vitázó, a számonkérő *Évek, ti még jövődő évek* utolsó strófájának fogalmi, képzeleti, képei ennek a sztoikus feleletnek a jegyében alakultak ki, s mutatják meg értelmüket. Mert ennek a jegyében álltak össze nemcsak választássá, hanem vállalássá is. Választani a jobbat szenvedéssel jár, szenvedéssel járhat. A vers közepén még legalább *egyensúlyt* óhajtana öröm és szenvedés között. A vers végén már világos, hiába küzdélme akár ezért az egyensúlyért is. De az is világos, az erkölcsi integritás csak e választás és vállalás árán őrizhető meg. A fatalistával történik a történelem, a sztoikus erkölcsi ténnyé emeli, a fatalista panaszkodik, a sztoikus föllilemelkedik, az egyik elvisel, a másik belát, az egyik a maga sorsa végzetét érzékeli, a másik egyetemes emberi történések részeként szemléli azt, az egyiknek értelmetlen változáshalmaz az élete, a másiknak sorsa vállalt erkölcsi pálya.

A kérdő mondat, a kérdező szellemi gesztus, a kutató erkölcsi magatartás lelki logikája választ kívánt. De, hogy a válasz — *ilyen kérdésre ilyen válasz* — hitelt nyerjen, ahhoz nemcsak ezen az érlelő érzésfolyamaton, nemcsak ezeken a várakoztató részletezéssel erősítő nyelvi szűrőkön kellett keresztülvinnie a költőnek, amelyeken keresztülvitte, hanem oly parancs- és tételszerű megfogalmazással is kellett adnia, hogy a hallgatónak ne maradjon módja a kitérésre. Annál is inkább, mert ismeri a hallgatót; hisz a hallgató őnmaga.

Magánbeszéd ez, soliloquio. Sokan úgy tartják, minden líra az. Nehéz volna eldönteni e kérdést. Az azonban bizonyos, hogy a „polgárisodás” e fázisától egyre gyakrabban lesz az; magában s magának való beszéd. Az apja ellen lázadó, a polgárosodás liberális eszméiben vakon hívó elméleti ember ellen lázadó fiatal J. St. Mill, aki a polgárosodásról valóban sokat tudott, de kitörni belőle soha sem bírt, költészettanának alapfogalmává kívánta avatni.

Arany sorsára eldöntő befolyással volt a világsi katasztrófa. De elégiko-ódaí hangnemét alighanem a polgárosodáshoz, a polgári történelemhez való viszonyából kell származtatnunk. Mint ahogy ebből kell származtatnunk annyi európai kortársának elégikus, elégiko-ódaí hangnemét s sztoikus magatartását s klasszicizáló szigorúságát is. —

A romantika érzékelté a kérdéseket s kifejezte az őket szülő lelki állapotokat meg a belőlük való kivágyakozást. Pánpoétizmusának eufóriájában többnyire ezzel elvégzettnek is vélte, amit tenni lehetett. Tiltakozott a szürke, tisztán haszonelvé lapos polgári gondolkodás és valóság ellen. A polgári világ előretörése nyomán a tiltakozás ösztöne nem szűnt meg, inkább erősödött. Csakhogy az átélésbe, az érzelembe menekülés eufóriája múltán az értelem válaszokat, erkölcsi, egyedi s közösségi értékű válaszokat kívánt s a válaszok értelmének vállalását kívánta. A romantika eredményeit megórzó, őket klasszikussá szűrő és tisztító magatartás jött létre Európa szinte minden országában. Magatartás és egyedi stílus inkább, mint mozgalomszerű irányzat. Mint ahogy azóta is legtöbbször a mozgalomszerű bontó irányokra külön-külön álló egyesek szűrő és összegző tevékenysége következik. Oly szűrés és összegzés, amely rendszeren nagyon messze előrevetí ihlető sugarát, s amelyet majd mindig egyesek egyedien s nem áramlatszerűen fogadnak be.

Gál István

MAKSAI PÉTER ANGOL NYELVŰ BETHLEN GÁBOR-ÉLETRAJZA 1629-BŐL

Magyar szerző első műve Angliában magyar történelemről

A XVII. század egyik legolvasottabb könyve volt az öt kiadást megért enciklopédia, benne Magyarországra vonatkozó alapvető ismeretek közlésével. Botero világföldrajzi kézikönyvében az akkori független magyar politika első, nem magyar államköltségen megjelent angol nyelvű apológiája került az angol nyelvű nyugati közönség elé. Magyar szerző első angol nyelvű körképe Magyarország és Erdély korabeli történelméről, földrajzáról és külpolitikájáról. Kakas István Erzsébet királynő előtti beszéde Erdély függetlenségének okairól és szükségességéről az angol királyi udvar szűk körére szorítkozott, és itthon sem vált ismeretessé a nagy nyilvánosság előtt Bethlen Farkas közléséig. Hungarica-irodalmunk sem tartja nyilván, egyik kiadását ugyan az OSzK néhány éve megvette, de ebben éppen az itt közlendő érdekesebb fejezet nem lehetett még benne. Az 1630-ban kiadott új kiadásba viszont az újranyomott és a magyar eseményeket 1595-ig ismertető fejezeten kívül egy magyar szerző által írt új nagy fejezet került. Ez a külföld Bethlen Gábor-irodalmában is kimagasló helyet foglal el.

Magyarország Botero Világföldrajzának angol fordításában

A British Museum könyvtárának (új, mai nevén: British Library) tulajdonában van az olasz antropogeográfiai iskola kiválóságának Boterónak 1601 és 1630 között öt kiadást megért enciklopédiája.¹ A mű címlapja kiadásról kiadásra némi változtatással, bővítéssel és kiegészítéssel jelent meg, akárcsak maga a mű. Első kiadásának teljes címe a következő:

The World, or an historicall description of the most famous kingdomes and commonweals therein. Translated from Giovanni Botero's Relazioni Universali by Robert Johnson.

(A világ, vagyis a leghíresebb királyságok és köztársaságok történeti leírása. Botero Világhíradójából fordította Robert Johnson.) London 1601.

Az új kiadások címében a következő változtatásokat eszközölték:

Relations of the most famous kingdomes and commonwealths throughout the world.

The theatre of the world.

Relations of the most famous kingdomes and commonwealths through the world

enlarged with an addition of the estates of Saxony,

Germany, Geneva, Hungary and the East Indies.

(Híradások az egész földkerekség leghíresebb királyságairól és köztársaságairól Szászország, Németország, Genf, Magyarország és a Kelet-Indiák államainak függelékével.) Ez az 1630-i, ötödik, itt szóbanforgó kiadás címe.

Giovanni Botero (1533–1617) az antropogeográfia egyik úttörője, Bodin kortársa, Bayle és Montesquieu előfutára. A piemonti származású statisztikus és földrajztudós, Borromei Szent Károly titkára 1576–1584-ig, majd a savoyai hercegek szolgálatába szegődött. Politikai, történelmi és teológiai műveket írt. Machiavelli ellenfele. A modern történetfilozófusok és közgazdászok közül Luio Brentano, Cesare Cantu, Benedetto Croce, Werner Sombart és Max Weber nagyrabecsülik. Legszellemesebb, Gibbon és Spengler messze megelőző világtörténete, *Delle causa della grandezza delle città* c. műve, a világtörténelem mint városok története elbeszélve, hogy Spengler meghatározását idézzük. Három nagy műve közül legismertebb az 1589 és 1596 között megjelent *Relazioni Universali*. Ennek magyar fejezetét fordítot-

¹ E. G. R. TAYLOR: Late Tudor and early Stuart geography 1553–1660. A sequel to Tudor geography 1553–1660. A sequel to Tudor geography 1485–1553. London 1934. 559., 609., 797. — Chamber's Encyclopaedia. Oxford 1967. 2. köt. 461.

ták az egykorú kéziratok szerzői. A magyar nemzeti jellem egyik első sikerült kísérlete. Botero egy másik kisebb munkájában is elárulta Magyarországról és a magyarságról való jólétesült-ségét. Ez a *Notitia rerumpublicarum*, ebben Magyarországról és Erdélyről értékes sorokat ír, említi Budát és Posoniát, Erdélyről azt tudja, hogy négy nemzet lakja, a székelyekről, hogy a hunok leszármazottai. A *Del Dispregio del Mondo* (Milano 1584) pedig Báthory Andrásnak van ajánlva.²

A kiadásról kiadásra változatlanul megjelenő magyarországi fejezet (372—394) sorra veszi Magyarország tájait, szomszédait, kormányzatát, szárazföldi és folyami haderejét, erődít-ményeit, természeti gazdagságát, bányáit, a török itteni tartózkodásának okait, nagyságának és hanyatlásának jeleit. Már az 1601-i és később változatlanul átvett magyar szöveg súlyosan elítéli az 1590-es éveknek a Nyugat részéről ki nem használt alkalmait a török kiűzésére, és vádolja az osztrák udvart, hogy sem megfelelő erejű haddal, sem a szükséges hadvezérekkel nem segítette a magyarságot az általa kivívott előnyök kiaknázásában.³

Botero első kiadásából már száznegyven év óta ismeretes a XVI. század utolsó éveiben készült magyar fejezete, amelynek két egykorú angol kézírata ugyanott található.⁴ Ennek szövegét már több magyar fordításban közreadták és újra meg újra fölfedezik, nem tudván eredeti forrásáról.

A British Museumnak ez a két magyar vonatkozású kézírata 1599-es évszámmal van kel-vezve, így lehetséges, hogy az olasz eredetiből készült fordítás. Olyan föltételezés azonban, hogy Magyarországon járt angol diplomata vagy a török harcokban részt vett angol katona, esetleg katonatiszt eredeti megfigyeléseken alapuló beszámolója, mindenképpen félrevezető.⁵ A két szöveg csekély eltéréssel ugyanannak az olasz eredetinek angol fordítása. Külön-külön műnek való feltételezésük téves, mögöttük ugyanaz a forrás rejlik. Első magyar nyelvű közlése Szemere Bertalan tollából való.⁶ Röviddel utána A. J. Blackwell másolatából Széchenyi István titkára, Tasner Antal is közölte.⁷ Azóta újra meg újra fölfedezik.⁸

The State of Bethlen Gábor in Transilvania

This Country hath Nature it selfe at one time both fortified and honoured: for the woods and *Hercynian* mountaines doe round about invironit, gathering it into the shape of a Crowne. The length is two hundred twenty five miles *English*, and the breadth two hundred. The Ancients made it a part of *Dacia*; but the latter-Writers from the lying of it beyond the woods, have called it *Transylvania*. The *German* name *Siebenburgen*, or the new *Latine* name *Septem Castra*, it hath not from the seven Castles set to defend the Frontiers (as some mistake it;) but from those seven Quarters or Camps, into which the old *Hunnes* at their invasion divided their Army. Thorow these woods and mountaines there be but eleven *Avenues* or entrances out of other Countries into *Transylvania*. It is inhabited by three severall Nations; the *Siculi* which be the ancientest, the *Hungarians*, and the *Saxons*. The Religions publicly professed are three also: The *Arrian*, the *Romish*, and the *Reformed*; and this last divided into the *Lutheran* and *Calvinisticall*. The *Popish* hath continued there of old. The *Arrian* heresie was first brought in by *Blandrata*, Anno 1556. It chiefly infected the Towne of *Clausenburg*, where even at this day the *Arrians* have a populous Colledge and a free Church; though by the religious diligence of *Bethlen Gábor* scarce one fourth part of the City be now infected with this poyson. Both *Popists* and *Arrians* professe in great freedom; for that the Prince at this Inauguration

² Alberto MAGNAGHI: Le „Relazioni Universali” di Giovanni Botero e le Origini della Statistica e dell’Antropogeografia. Torino 1906. 121. — M. de BERNARDI: Giovanni Botero economista. Torino 1931. 75—76., 135., 282—283. — DILTHEY, Wilhelm: Gesammelte Schriften. II. Bd. Leipzig u. Berlin 1914. Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation. Die Funktion der Anthropologie in der Kultur des XVI. und XVII. Jahrhunderts. 416—492. Guicciardini és Paruta mellé állítja Boterót; 269., 440.

³ Az 1616-os kiadás az antropogeográfiai módszerről szóló bevezető tanulmánnyal kezdődik. Az 1. könyv a megfigyelésről, az éghajlatról, a földrajzi helyzetéről, az alkotmányról, az északi és déli népek különbségéről és a régi birodalmakról szól. A 2. könyv Európa földrajzát ismerteti, Nagy-Britanniát rendkívüli bőven (39—76). A 3. könyv Bulgariát, Dalmáciát, Romániát és Valachiát, a 4. a két Magyarországot, az 5. Indiát, Kínát, Japánt, a 6. Amerikát (ahogy ő nevezi „közönségesen Nyugat-Indiát”) foglalja magába. OSZK. Apponyi. Nr. 3068.

⁴ Lelőhelyei: Harley MS 7314 és Lansdowne MS 775.

⁵ VARANNAI Aurél: Magyarország 1598-ban. Egykori angol diplomata eddig publikálatlan jelentése. Magyar Nemzet 1974. aug. 14. 6.

⁶ SZEMERE Bertalan: Utazás külföldön 2. bőv. kiad. Pest 1845. II. 110—112.

⁷ TASNER Antal: Magyarország a XVI-ik század végén. Tudománytár 1843. 259—269.

⁸ RÉCSEY Viktor: Magyarország a British Museumban. Magyar Nemzet 1900. ápr. 13. — RÓNA Éva: Early travel-books and MSS. on Hungary 1450—1650. Angol Filológiai Tanulmányok. III. 1938. 37—58, kül. 54—56.

is alwayes sworne to defend them, As members politike of the Kingdome. The Saxons use their own mother tongue, the rest speak the *Hungarian*. The number of *Seven* is much observed in *Transilvania*; for by this number is the whole Countrey variously divided. For first, both the *Siculi* and *Saxons*, and each severally have divided their portions into seven Countries or Seats, the Shire-towne (as it were) being head of the Villages about it; to which Townes those of that division repaire for matter of Justice. Secondly, there bee seven capitall Townes, unto which the Villagers round about are to bring their Taxes and Tributes; where being received by Auditors and under-Treasurers, it is afterward returned into the grand Exchequer. Thirdly, over and above all these is the whole land of *Transilvania* divided into seven larger Counties. First, *Coloszien*, whose Metropolis or chiefe City is *Clausenburg*. Secondly, *Szolnok*, whose chiefe towne is *Dees*. Thirdly, *Dobocen-Land*. The fourth Countie hath *Alba Iulia* or *Weisenburg* for its chiefe; and that famous for the Residence and Palace of the Prince. The fifth is named *Thorden*, from *Thorda*, its Metropolis. The sixth is *Keokeollea*, which takes name from the River *Keokeolleo*, and gives name to its chiefe Towne *Keokeolleovar*. The seventh and last Towne and County is *Hungad*, which gave birth and name to the famous Family of *Hungades*. Seven principall Cities it also hath: First, *Hermanstadt*, the ancient Metropolis of *Transilvania*. Secondly, *Cronstat*. Thirdly, *Szas*. Fourthly, *Clausenburg*. Fifthly, *Besterce*. Sixthly, *Sespurg*. And seventhly, *Medroish*, in the middle of all the Countrey.

The whole Countrey is very fruitfull in one Commoditie or other; Corne, Beeves, Muttons and Fish, Gods plentie; all cheape beyond imagination: a fat one being not worth above ten or twelve shillings *English*. So much Wine they have in some places, that at Vintage time it may be bought for an English farthing or halfe-peny a pinte. Very rich it is also under ground; as in Salt-pits, Stone-quarries (wher of some be pretious) and mines both of Gold and Silver, Iron, Qick-silver, and other metals: So that nothing is wanting for the life of man, either for nutriment or ornament: and (that which is part of a wonder also) though there be nowhere more store of money, yet be there nowhere meaner prizes for their commodities.

For proove of this, at the election of *Bethlen Gábor*, there were an hundred measures of Wheat sold in *Clausenburg* Market, for one Rix Dollar: and few Gentlemen there be, who yearely reape not ten, twenty or thirty stacks of Wheat as big as houses, saith mine Author; Their droves and flocks be answerable also. This did *Trajan* expresse in his Coine or *Medaglia*, which had the Image of *Ceres* on the Reverse, with this Motto, *Abundantia Dacie*.

From the Riches of the Countrey comes in the Revenue of the Prince. This is raised first out of his own Crown-lands: the Tenants (it seemes) paying as in *Scotland*, so many Chaldron of victuals. So that one where or other in the Country, the Princes yearly parts come to a thousand mowes or stacks of wheat, foure thousand Beeves, and as many Horses hee hath still running, and of sheepe about thirty thousand. His second way of Revenues is by his Tenths out of the mines, &c. whereof *Transilvania* hath three of Gold; two of Silver, with Quick-silver among; three of Iron, some of Copper, Steele, and Antimony: Lastly, out of eight Salt-pits something comes to him also. The third way arises out of the yearely Tribute and ordinary impositions; besides his extraordinary Subsidies in times of warre. So that though we by reson of distance and information cannot certainly value (?) trada, yet verily hath it never beene read, that the Princes of *Transilvania* ever wanted either money or victuals for their Armies, either in warres offensive or defensive.

The neighbours unto *Transilvania* bee the *Moldavians* and *Walachtians*, all three Confederates: who in a leaguer war have not only resisted the Turks, but freed their Countries of them; The *Turke* at this day being glad of a small Tribute for an acknowledgement from them; knowing, that if the should oppresse them, the Emperour would be glad to rake them into his protection. His other neighbours be the *Tartars* and *Russes*; who being Boot-halers rather than Souldiers, he keeps them out of his Countrey by fortifying upon the eleven Gates or Passages. But the two neighbours most to be accounted of, are the *Turke* and the Emperour; able friends, but too mightie enemies for the *Transilvanian*: But this helpe he hath against them both; that if one proves his enemy, hee puts himselfe under the protection of the other. Thus *John Zepusio*, beate by *Ferdinand*, was restored by the Armes of *Solyman*: and *Sigismund of Transilvania* falling out with the *Turkes*, committed himselfe to the Emperour *Rodulphus*. Againe, for these last thirtie yeares, have three severall Princes of *Transilvania* thought it more ease and safetie to incline themselves unto the *Turkish* favour, than unto the Emperours.

The Forces that this Prince is able to raise, may be some five and twenty or thirty thousand horse and foot; and so many he may well lead out of the Countrey to a forren Expedition; but the whole strength of the Land for the resisting of a common Enemy, have beene numbered to amount unto ninety thousand fighting men; resolute souldiers, able bodies, and fill inured, at least to heare of the warres. But the maine strength of *Transilvania* consists in the multitude of Forts and Castles, built not only upon the elegen passages aforesaid, for the keep-

ing out of the Invaders; bat aptly disposed in severall places within Land also; as two-namely at Alba Iulia, lately erected by *Bethlen Gábor* as very many other likewise have beene since the year 1621 that he came to the government: so that if hee continues but few yeares, he will leave his Transilvania as well fortified as the *Low-Countries*. 18. or 20. principall peeces of strength are in the Princes hand, all well garrison'd; the Country being bound to finde the souldiers their provisions. The Fort of *Fogaras* is one of the most impregnable places in the whole world: and nor much inferiour unto that is the Castle of *Radnet*, where sometimes *Bethlen Gábor* keeps his Court. I omit here the usuall Guards of the Prince: which though they be souldiers in time of warre, yet are they but like our Gentlemen pensioners, and my fellowes of the Guard in time of peace.

The Government and Religion both are wonderfully much amended since the time of the noble *Bethlen Gábor*. The people are growne more civill, and the Country lesse infested with Robbers. As for the Religion, *Bethlen* himselfe is a zealous *Calvinist*, seldome going without a Latine Testament in his poeket. Churches are so well repayred and served, that none wants an Universitie man for its Minister: *Bethlen* still maintining an hundred poore Schollers upon his owne charges in the Universities of *Germanie*. Colleges he hath built and endowed; whereof that one of *Clausenburg* hath thirtie Fellowships; yearely Synodes and disputations he appoints; himselfe setting, on, incouraging and feasting the Divines and Disputers. Thus reclaimes he the Hereticks, for he usually calis it a marke of Antichrist, By the sword to inforce the conscience.

The Estate of Gabriel Bethlen or Bethlen Gábor in Hungaria: which came to him either by Election, or by Conquest atchieved from the Emperour: With a brieffe Relation or Chronicle of his Birth and fortunes.

Transilvania is (as the maps shew) on the East confined by *Hungaria*: in the description wherof we told you of 11. famous gates or *Avenues*, thorow which the Passages lead out of one Countrey into another: Foure of which lie betwixt the possession of this Prince in both kingdomes; and next to the first of them on *Hungaria* side, are his Counties of *Szolnok* and *Maramaros*; this latter being governed by *Stephan Bethlen*, brother unto *Gabriel Bethlen*: The chiefe Towne is *Szighet*. A rich Countrey it is, and watered with the famous *Tibiscus*, which in this County hath its fountaine. Abutting upon the next Passage, is the most plentifull Countrey called *Szilagy*; and is divided into two Counties, *Crastno*, and the other *Szolnok*. Upon the ninth Passage, along the River *Keoreo*, lyes the most delicate Country *Keoreos Videke*, the chiefe Towne whereof is *Varad*; whose Castle indured a siege of three hundred thousand *Turkes*, in the yeare 1598. who yet rose without it. Which Fort hath the famous *Bethlen* now re-edified from the very foundation, fortified it *alla moderna*, and built most stately Palaces about it. Adorned also it is with a College of five and thirty Fellowes, an hindred Schollars, a Master and a publike Reader. It hath two hot Baths likewise. In this Countrey lyes the County of *Bihar*, so named of *Bihar* its Metropolis; and another County called *Ermellyeke*, whose head is *Dioszegh*; and the chiefe Forts, *Somlgo* and *Szekelhid*. Upon the fourth Passage (which is the eighth in order of those of *Transilvania*) lyes the Countrey of *Beteryes*, the head-Towne being of the same name also. This is the native foile of our famous *Gabriel Bethlen*; who was here borne in a Mannor house of his owne, called *Iktar*: hereabouts also is the Seat of *Kornis*, the Family of his mother. A Country it is plentifull in Woods, Cattell, Corne, Iron and Copper mines; and on the South part it reaches unto the Castle of *Illyem*, the Inheritance of his brother *Stephan Bethlen*: on another side touching upon the Countrey of *Torontali*, which is under the *Turks*, who hath also inroached into a part of this Countrey. Here be the two strong Castles, *Jeneo*, and *Baiom*; this latter is built in the middest of a Lake, and is in the Maps falsly called *Echyed*. And these be the Countries of *Hungaria*, which lying neere to the *Turke*, and further from the Emperour, did for their owne safeguard. Voluntarily at first put themselves under the protection of *Bethlen Gábor*, whom with the *Transilvanians* they also elected for their Prince.

And now follow those seven Counties which the same Prince hath by the sword and conquest taken from the *German* Emperour, which lie next in situation unto those before mentioned. The first of these is that of *Szatmar*, lying neerer to *Transilvania*, and touching both upon *Maramaros* and *Szolnok* aforesaid. The chiefe Towne gives name to the Shire; being a very strong one, and served by a most plentifull Country about it. The next Country so conquered is *Zabolczi*; whose Burrough Towne is *Debrecen*, situate in a large and most fertile levell of an hundred English miles long and broad, and adorned with a goodly College of Students This County from the Southerne parts of *Hungaria* subject to the *Turkes*, reaches over the goodly River *Tibiscus*, fifty English miles right out, ascending from the East to the South and West; in which parts be the townes and villages of the warlike *Hayduks*, so famous in the *Tur-*

kish History; a free people they held themselves; all Gentlemen, in service of no Lord, but of their, Leaders in time of warres; and those are still of their owne Nation, yet all bound to serve in the Armies of the Prince of *Transilvania*. They live by their owne private Lawes, and are most stiffe for the *Calvinist* Religion.

Next come those Counties which lie in the midst of these aforesaid. The first of which is *Bereghez*, whose Metropolis is *Berekszas*: and this is the driest and barrenest Country of *Hungaria*. Here is the Fort of *Echved*, so built in the midst of Lakes and Bogs, that there is no approach to be made within foure miles of it, either by horse or foot but by one bridge onely: This makes it have the name of the strongest peece of all *Bethlen Gábors* Dominions (perhaps of the whole world) and therefore chosen by him to keepe the Crowne of *Hungaria* in, when he had it in his custody, *Anno* 1622.

All these three Countries aforesaid, conquered from the Emperour, together with these former which belong unto him by Election, lie situated in the forme of a ragged Triangle, betwixt *Transilvania* and the River *Tibiscus*: the first line whereof is made up by the County *Maramaros*, out of wich *Tibiscus* flowes originally. The second line is either made by the River of *Maros* (*Marusius*) which falls into the *Tibiscus* neere *Lippa*, a towne of the Turkes dominions: although the better and evener line be made by the County *Belenges*. The third line of this Triangle (towards the West) ends at the Castle of *Tokai*, under whose walls the River *Brodogh* falls into the *Tibiscus*. From this Castle we beginne to account the other foure conquered Counties, which lie on *Hungaria* side, and in respect of *Transilvania* are beyond the *Tibiscus*. The first of which lying beyond *Tibiscus* and *Brodogh* is called *Vgocz* or *Vngh* (of a River of that name) whose chiefe towne is *Vnghar*; the second is *Hommona*, where the Iesuites have a Colledge.

This Country touches upon *Poland*. The second of these conquered Counties (a member also of this latter) is called *Zemlen*, as its chiefe City also is. Its second City is *Saros Patak*, where the *Palatine* or *Earle-marcher* of that part of *Hungaria*, subject to *Bethlen Gábor*, usually keepe his residence. Ennoblished it is besides with the greatest Colledge Belonging to the reformed Religion in all those parts: wherein (namely) are fourescore Fellowes, three hundred Schollars a Master and foure Readers, all maintained by their owne settled Revenues like ours in *England*, and all planted in a dainty aire, a rich and most delicate Country. The third conquered County is *Borsod*, whose Metropolis is *Tokay* aforesaid; which with its Fort and Castle was in consideration of 60 000. pounds rendred by the Emperour unto *Bethlen Gábor* in the yeare 1628. August the 10. which its new Lord hath sincere-edified. This towne is overlookt by that which they call *The golden Mountaine*, three English miles in height, and seven in compasse, which beares a wine of a more delicate and rich race than the *Canaries*, and inestimable plenty too, here and all abouts the Country. This Country confronts upon the Turkish Territories; and beyond *Rudabanéya* in the west parts begins the dominion of the Emperour. The fourth of these Counties of this beyond *Tibiscus*, and the utmost bounds of his conquests, is called *Abavyvar*; whose Metropolis is *Cassovia*, the fairest and richest of all those parts, and newly walled and fortified by the Conquerour. Inhabited it is by the *Hungarian* and *German Nations*, both of which here have their severall Churches. Here likewise is a Colledge, as there also bee at *Geonez* and *Sepsi*, two neighbour Cities. Here also is the Bishopricke of *Lelesz*, which being popish, was upon request delivered up unto the Emperours disposing in that late treaty of Pacification.

And these be the goodly dominions of *Bethlen Gábor* in *Hungaria*; which on the East are bounded with *Transilvania*, on the West with the Turkish parts of *Hungaria*, on the North with *Poland*, and on the South with the Counties of *Heves*, *Torn*, and *Genevar*, &c. all subject to the Emperour. As for his two Dukedomes of *Oppelen* and *Ratibor* in *Silesia*; they being farre distant and chargeable to hold, hee made a faire surrender of them into the Emperours hands, in that treaty of Peace concluded betwixt them *Anno* 1624.

What Revenues and Certainties may bee raised from hence, is not to bee ghessed at in these troublesome times; in which seasons quiet possession us to bee accounted the chiefe part of the Revenues, seeing the subject is then rather to bee releevd than oppressed. The Forces which hee is able to raise from hence with his owne pay and money must needs be very great, seeing that with them hee hath not onely defended himselfe, and gained upon the Emperour, but so farre pressed upon him as to set so many townes on fire in *Austria* selfe; that by the light of those Bonafires the Emperour might reade a Letter in his owne Bed-chamber in *Vienna*. *Bethlen Gábor* finally, both for his valour and fortune is more dreaded by the Emperour than any other Christian King or Potentate of *Europe*. And now for that this Prince hath so arrested the incroching greatnesse of the Emperour *Ferdinand* in those parts, that he may well be called, *The scourge of the house of Austria*: he is therefore most mortally hated by all the Papists of Christendome, who are sottishly addicted unto that Family. Hence those feornes and slanders of him, that he was *basely borne*, that the was a *Turke in Religion*, yca *Circumcised*, and

an hundred other *Iesuiticall* knaveris. And for that hee hath not still beene ready to doe as we would have him in *England*, since these infortunate warres of *Bohemia*, even we good Protestants have thought that hee hath hitherto done nothing. To rehearse therefore what hee is, and how his time and Armes have beene imployed, may against these calumnies serve for a reall Apologie.

This *Gabriel Bethlen* (whom we call *Bethlen Gábor*) now writing himselfe *Prince of the Sacred Roman Empire, Lord of some part of Hungaria, Duke of Oppelen and Ratibor, &c.* was about the yeare 1580. borne of an ancient Nobility, in his owne inheritance of *Iktar*, aforesaid. His Fathers name was the Lord *Wolfgang Bethlen*; his Mother was descended also of the house of *Kornis*, a Noble and an Ancient Sept or Tribe of the *Sicali*, which bee the eldest Inhabitants of *Transilvania*. His childhood was rather addicted to Armes than to Letters; &c his Tutor had much adoe in keeping him from his delight of riding the horses, &c. But comming to more maturity and discretion, he so well redeemed his time lost at schoole, that he attained to so much perfection in the Latine tongue, as he was able *extempore* to answer the Emperours Ambassadors Oration in that language, Anno 1622. Being afterwards brought up in the Court of *Stephan Bathori, Prince of Transilvania* (whose house in those dayes was a very schoole of military knowledge and exercises) he so aproved jimselpe to that judicious Prince, as he first of all made him a Captaine; and to be briefe, he was by the next Prince *Stephan Boczkai* made Generall of his Armies. This honour, and his fortunate management of it, obtained him a wife of the noble Family of the *Caroli*, by whom he had divers children, though now all deceased. Prince *Boczkai* dying, the next Prince *Gabriel Bathori* continued him likewise in his military honour aforesaid, swearing him also of his Privie Councell. But this double greatnesse made him envied of the Nobility; and this following occasion rendred him hateful to the Prince. It fortuned that in the yeare 1611. this *Gabriel Bathori* most unjustly bereaved the *Saxon* Nation of their chiefe City of *Hermanstad*: whereupon complaint is made to the great *Turke* abroad, and at home that Nation makes choice of the favour and greatnesse of *Bethlen Gábor* to the their mediator to the Prince: Youthfull *Batkori* hereupon suspects him to be too popular, offers him both ill language and blowes to boot. *Bethlen* avoiding the Court escapes to *Buda*, and from thence to *Constantinople*, where hee was faine to stay two hole yeares. Neanes being made in the meane time for the *Saxons*, they obtaine an Armie of the *Turke*, and request him to appoint *Bethlen Gábor* for his and their Generall. Thus in *October* 1613. is he called backe to redresse the wrongs offered by a hated Prince, and to relieve the miseries of his owne Countrie. So welcome he proves and so successfull, that the States and Chiefes, both of the *Saxons* and the *Siculi*, run amaine to *Clausenburgh*; in the chiefe Temple wherof they for three daies together hold a great Councell about the deposing of their Prince. Whercupon *Bathori* making shew fiercly to relinquish that which he could not hold, did with a loud voice (in the hearing of our Author then 15. yeares old, and a student in the Towne) grant a free election; for himselfe proessing in these very words; *That what soever Prince this Kingdome of Transilvania shall make choice of, I (saith he) am ready also to acknowledge for my Prince, upon condition, that he exercises no tyranny upon the three Nations of the Siculi, Saxon, and Hungarians.* Upon this resignation is *Gabriel Bethlen* elected and sworne Prince of *Transilvania*. *Gabriel Bathori* (a Prince neither lawfully elected, nor lawfully governing) retires himselfe to his Castle of *Varadinum*: where he is shortly and treacherously murdered by his owne servants; for which they are executed by *Bethlen Gábor* the yeare following.

He being thus settled, first of all sets upon the reparations of the Castles and Forts of his Countrie; re-edifies and enlarges *Varadinum*, lately dismantled the *Turkes*. Thus spends he his two first yeares, 1614. and 1615. The next yeare the *Turke* comes downe against *Poland* with 410000. men, and the *Polander* meets him with 250000. *Gabriel* forcknowing, that whosoever gained the victory might afterwards turne his Armes upon him; goes with 25000. men into the neighbour *Moldavia*, where the other two Armies lay incamped: with this handfull of men he passes the River *Nester*, puts himselfe betwixt both Armies, mediates a peace, effects it, is storm'd at by the *Turkes*, and much thanked by the *Polander*; but ill requir'd afterward, when in the yeare 1620. *Bethlen* was engaged in his warres with the Emperour. Returning home, hee the same yeare 1616. (being his third) founds a Colledge at *Alba Iulia*, takes order for solemne and frequent disputations against the *Arrians* and *Papists*, converts many of the first sort. The next two yeares he revives and betters the execution of good lawes; reduces Justice and Civility; and though the warres were hot, and the Reformed Religion much afflicted in *Germany, Bohemia, &c.* yet hee intends his owne Government, and intermeddles not: but intercepting at length some intelligence of the publike designe of the Princes leaguers of the Romish Religion (which was utterly to root out the Reformed) and perceiving the Icsutes and others more busie and pragmaticall at home; and that the Emperours Armie pretended to be sent against the *Turkes*, was now upon its march, and very suspiciously advanced as tarré as the frontiers of his *Transilvania*; he thinks it time to take the alarum; he armes, and

with a small company draws neere to observe the motions of the Imperialists; stands still upon the defensive, and does no more. Not long after is aid sollicit by the Ambassadors of *Bohemia, Moravia, and Silesia*, his confederates, miserably troubled by the Emperour for Religion: For them he first peaceably mediates to Caesar, and being neglected hee in the yeare 1620. leads out his Armies, if not to relieue them, yet to countenance their cause, and to draw the Emperour to more moderate conditions. In their quarrell and Religions, he takes *Presburg* from the Imperialists, October 13. 1620. Next yeare he passes the *Danubie*, and to be short, is fairely elected King of *Hungarie*; and though hee had the Imperial Crowne of *Hungarie* in his owne hands, yet refused he to be crowned with it. This temper of his preserved him; for besides the treachery of his owne Popish subjects, he had heard a suspicious word let fall by the Emperour of the *Turks* to this purpose; Now (saith he) that *Bethlen Gábor* is King of *Hungarie*, he must needs in the next place affect our *Buda* (the ancient royeall Citie) to reigne in. This word made him feare the *Turks*, and forbore his owne Coronation, onely carrying the Crowne away with him. Thus ended the yeare 1621. The next yeare the Emperour remanding the Crowne, *Bethlen* assemble a Parliament at *Cassaw*, where the Popish party preuailes; the Crowne is sent backe; the title of King is laid downe; in lieu of which he receives these conditions from the Emperour: First, he is acknowledged a soveraigne and independent Prince: Secondly, he is made a Prince of the Empire; and thirdly, are the two Dukedomes of *Oppelen* and *Ratibor* in *Silesia* estated upon him. This yeare his wife *Susanna Katherina* leaves him a widower; and the rest is spent in Embassies and Treaties with the Emperour. The next yeare 1623. was passed over in peace; the Emperour sends him a diamond ring; which some conjectured was meant for a wedding ring, and that the Emperour was desirous to allie him to this house of *Austria*. Ann. 1624. was quiet and peaceable. Anno 1625. he by his Ambassadors woos the Lady *Katherine*, sister to the Elector of *Brandenburgh*; whom in February 1626. he solemnly espouses in *Cassovia*: and is so potent and happy, that July 16. following, he procures her to be elected Princesse of *Transivania* after him, (in case she survided him) and his owne brother *Stephan Bethlen* to be Regent under her. This yeare there hapned some more bustling against the Emperour; but a peace quickly concludes it. The next yeare 1627. the *Turkish* Sultan honours *Bethlens* Princesse with a solemne Embassie, to her principally directed; sends her a Scepter; requires her name also (as an absolute Princesse which one day might be) to be put into the treaty of a perpetuall league. The yeare 1627. he had peace on every side, which continued the next yeare also. When October 21. he solemnly buries his Predecessor *Gabriel Bathori* aforesaid. Finally, this yeare 1629. for thankfulness to God, and the good of this Church and Countrey, hee erects an University at *Alba Iulia*, which crownes and blesses all the fame of this former actions. He hath this Summer beene dangerously sicke; but we have heard newes of his safe recovery.

And thus ends the Chronicle of *Bethlen Gábor* the famous; a man much talkt of, but little knowne. Let this at last be answered to his Traducers: that he must needs be a brave fellow, who was favoured and preferred by so many Princes; that from a private fortune should upon his owne deserts be advanced by his Nation to the chaire of soveraignty: that was able to gaine so much upon the Emperour; to succour his friends, and compose a quarrel betweene two such potent enemies; that is in his owne person so dexterous both at Arts and Armes: that desires so much the good of his Country, as to foortile all the passages; to adorne it with Palaces, Churches, Colleges, and Universities: that takes the right course to advance Religion; to incourage, countenance, and promote learning, &c to doe that in beating down heresie by the Word, which the laws of his Nation forbid him to do by the Sword: that hath quickned Justice and good manners; is beloved of his loyall subjects, and feared by the disloyall: that being so dangerously situated hath the spirit and skill to defend his little Countrey from the power of the house of *Ottoman*, the ambition of the house of *Austria*, the might of the *Pole*, and the barbarous inroads of the *Russes* and *Tartarians*: that finally maintaines his subjects in abundance of safety, and abundance of plenty: and though perchance hated, yet feared, and highly honoured by his greatest enemy, the Emperour.

Master Petrus Eusenius MAXAI

A szöveg magyar értelmezése

„Bethlen Gáborról túl sokat beszélnek, írja Maksai, de keveset tudnak... Hadd válaszoljunk ezt bírálóink. Mégiscsak derék ember kell hogy legyen, ha oly sok fejedelem kedvelte és kereste barátságát; ha szerény sorból nehéz körülmények között nemzete az uralkodó székébe emelte; ha képes a császár ellenében oly sokat kivívni; ha támogatni tudta barátait és viszályt tudott előidézni két olyan hatalmas ellenfele között; ha maga személyében egyszerre értett a tudományhoz meg a fegyverforgatáshoz; ha tudatában volt, milyen jót tesz hazájának, amikor a szorosokat mind megerősíti, amikor palotákkal, templomokkal, kollégiumokkal és

egyetemekkel ékesíti, tudván, hogy ezzel vallása helyes előmenetelét mozdítja elő; amikor bátorítja, biztosítja és segíti a tudományt és amikor az eretnokséget vitával győzi le, nem-pedig, amit országa egyébként is tilt, karddal; hogy meggyorsította az igazságszolgáltatás és a jó erkölcsök kialakulását, hogy minden hűséges alattvalója szereti és minden hitvány fél tőle; hogy olyan veszélyes földrajzi körülmények között megvan a lélekjelenléte és szakértelme, hogy kicsiny országát megvédi az oszmán ház hatalmával, az osztrák ház ambíciójával, a lengyelek haderejével és az oroszok és tatárok barbár invázióival szemben, hogy végül alattvalóit a biztonság és bőség áldásaiban részesíti; és hogy bár itt-ott gyűlölik, mégis félnék tőle, és még legnagyobb ellensége, a császár is nagyra tartja."

Maksai tanulmánya védőirata a Habsburg-propaganda által gyalázott Bethlen Gábornak, emberi alakja, országa és birtokai, gazdagsága és ereje bemutatásával:

„Bethlen Gábortól bátorságáért és szerencséjéért sokkal jobban fél a császár, mint Európa bármely más keresztény királyától vagy hatalmasságától. És minthogy a fejedelem Ferdinánd császár hatalmának gyarapodását a magyarországi részekben megállapította úgy, hogy joggal nevezik őt tüskének az osztrák ház oldalában: ezért pedig a keresztény világ pápistái, akik annyira függnek a Habsburg-családtól, valamennyien halálosan gyűlölik őt. Tőlük származnak azok a pletykák és rágalmak felőle, hogy zabigyerekként született, hogy vallására nézve török, sőt, hogy körülmétkedett, és még száz más jezsuita kitalálás. És minthogy nem volt mindig képes azt végrehajtani, amit Angliában elvártak tőle a csehországi szerencsétlen háború óta, még mi jó protestánsok is azt hittük, hogy eddigelé semmit sem cselekedett. Éppen ezért nagyon is jól fog szolgálni, mint valódi apológiája, ezek ellen a maszlagok ellen földidézni, hogy kicsoda is ő és hogy használta fel életét és haderejét."

Részletesen elmondja Bethlen Gábor életrajzát, hadvezíri pályáját, fejedelmi ténykedését, nemzetközi szövetkezéseit és kulturális tevékenységét. Gyerekkorát, meséli, inkább katonáskodással mint tanulással töltötte. De ahogy jobban megérett, behozta iskola nélkül elvesztegetett idejét és „a latin nyelvben olyan tökélyre emelkedett, hogy a császár követéinek beszédeire válaszolni extempore volt képes”. Hangsúlyozza, hogy szüles kőrü kivánságra tért vissza Erdélybe és választás útján lett Erdély fejedelme, biztosítva Erdély három nemzetét, a székelyeket, a szászokat és magyarokat, hogy megóvja őket a zarnokságtól. Kiemeli, hogy bár megválasztották magyar királynak és a korona is a kezében volt, józansága megóvta attól, hogy királlyá koronáztassa magát.

Maksai részletes leírást ad Bethlen Gábor országáról. Ehhez fogható a korabeli magyar irodalomban sem maradt fönn. Java szövege a következő:

„Ezt az országot maga a természet erődítette meg és emelte ki: ugyanis erdőségek és rengeteg hegysek veszik körös-körül. Hossza 250, szélessége 200 angol mérföld. Az antikok Dácia részévé tették, a későbbi írök azonban azért, mert az erdőségek mögött fekszik, Transylvániának nevezték el. Német neve Siebenbürgen, újlatin neve pedig Septem Castra, ez azonban nem a határait védő hét várról származik, mint sokan tévesen hiszik, hanem arról a hét kerületről vagy táborról, amelyekbe a régi hunok bejövételükkor hadaikat felosztották. Ezek az erdőségek és hegysek kereszttől 11 szoros vagy hágó vezet ki-be más országokba. Három különböző nemzet lakja: a székelyek, akik a legregibbek, a magyarok és a szászok. . . Erdély egész földje hét nagyobb megyére van felosztva. Az 1. Kolozs, ennek székvárosa Klausenburg, a 2. Szolnok, amelynek fővárosa Dés, a 3. Doboka, a 4. Fehérvár, Alba Julia vagy Weisenburg. Arról híres, hogy itt van a fejedelem rezidenciája és palotája. Az 5-et Tordának hívják, székhelyéről Tordáról. A 6. Küküllő, amely nevét a Küküllő folyóról kapta és székhelyének Küküllővárnak adja. A 7. és utolsó város és megye Hunyad, amely a Hunyadiak híres családjának szülő- és névadó helye. Hét nevezetesebb városa van: az 1. Nagyszeben, Erdély régi fővárosa, a 2. Brassó, a 3. Szászváros, a 4. Kolozsvár, az 5. Beszterce, a 6. Segesvár és a 7. Medgyes az ország közepén."

A Bethlenről kialakított hamis nyugati kép, az ingatagság, a kiszámíthatatlanság, az óvatosság vonásai ellen fölhozza a kényszerítő körülményeket:

„Erdély szomszédai a moldvaiak és valachiaiak mindhármán szövetségesek: ezek egy közös helyzetben nemcsak ellenálltak a töröknek, hanem hazájukat meg is szabadították tőle; a török napjainkban örül annak a csekély évjáradéknak is, amivel őt elismerik; tudja, hogy ha ő elnyomja, a császár boldogan veszi oltalmába őket. Erdély más szomszédai a tatárok és az oroszok; őket az országon kívül tartja a tizenegy hágó és szoros megerődítésével. De az a két szomszéd, amellyel leginkább kell számolni, a török meg a császár; használható barátok, de túl hatalmas ellenségek az erdélyi embernek. Kettejük ellen ilyen cselhez folyamodik: ha valamelyik ellenségének bizonyul, a másik oltalma alá helyezi magát. Így Zápolya Jánost, amikor Ferdinánd megverte, Szulejmán hadai hozták vissza, és Báthory Zsigmond, a törökökkel szemben vereséget szenvedve, Rudolf császárhoz kötötte magát. Ebben az utolsó harminc évben Erdély három különböző fejedelme ismételtlen úgy vélekedett, hogy célszerűbb és biztonságosabb a török kegyét keresni, mint a császárt."

„Erdély Magyarországgal annak keleti határán függ össze vele. Már leirtuk, hogy 11 híres szoros vagy hágó vezet be más országokból. Négy ezek közül Bethlen két országban levő birtokai között van. A magyar oldalon legközelebb fekszik hozzá Szolnok és Máramaros, székvárosa Sziget. Gazdag terület, a híres Tisza öntözi, ennek itt is van a forrása, továbbmenve a következő szorosra a leggazdagabb vidéket Szilágyinak hívják: ez két megyére oszlik, Krasznára és Szolnokra. A Körös folyó mentén fekszik a Körösvidéke nyújas tartománya, ennek fővárosa Várad. Itt terül el Bihar megye, székvárosáról Biharról elnevezve. A következő megye Érmellyéke, székhelye Diószeg. Híres várai Somlyó és Székelyhid. A következő szorosnál fekszik Belényes vidéke, székvárosának is ugyanaz a neve. Ez a táj bővelkedik fában, marhában, gabonában, vas- és rézbányákban. Délen lenyúlik Illye váráig, a másik oldalon határos Torontál vármegyével. Itt két erős vár van, Jenő és Bajom; az utóbbi egy tó közepén épült. Fogaras erődje az egész világ egyik legáthathatatlanabb helye; és nem sokkal alsóbb rendű ennél Radnót vára, ahol Bethlen Gábor időnkint udvarát tartja.

Most pedig az a hét megye következik, amelyet a fejedelem karddal és hódítással szerzett meg a német császártól. Ezek közül az első Szatmár, ez érintkezik Máramarossal és Szolnokkal. Székvárosa adja nevét a megyének, jól meg vannak erődítve, gazdag és igen termékeny vidék veszi körül. A következő meghódított megye Szabolcs. Ennek székvárosa Debrecen, 100 angol mérföld széles és hosszú, nagy és igen termékeny síksággal körülvéve. A török történetében oly híres harckedvelő hajdúk városai és falvai a Tiszától 50 angol mérföld hosszúságban terülnek el keletről délre és nyugatra ereszkedve. A hajdúk szabad népnek tartják magukat, valamennyien nemesemberek, semmilyen urat nem szolgálnak, kivéve saját vezéreiket háború idején; ezek saját vérükből valók, de azért Erdély fejedelmének hadaiban kötelesek szolgálni. A hajdúk saját külön törvények szerint élnek.

A következő megyék a közepen terülnek el. Az első közülük Bereg, székhelye Beregszász; ez Magyarország legszárzabb és legterméketlenebb vidéke. Itt áll Ecsed vára, tavak és mocsarak közé építve, úgy hogy 4 mérföld körzetben lóháton vagy gyalog egyetlen hídon lehet csak megközelíteni. Ez Bethlen Gábor és talán az egész földkerekség legerősebb erődje, ezért választotta ki arra, hogy itt tartsák a magyar koronát, amikor őrizetében volt 1622-ben. Ez a három megye a császártól elhódítva, az előbbiekkal, amelyekkel választás útján tartoznak hozzá, Erdély és a Tisza folyó között háromszög alakban terül el. Ennek egyik oldala Máramaros megye, a másik a Maros folyó, amely Lippánál folyik a Tiszába, harmadik oldala pedig Nyugat felé Tokaj vára, amelynek falai alatt a Bodrog folyik a Tiszába. Ettől a vártól kezdjük számítani a másik négy meghódított megyét, amely a magyar oldalon fekszik és Erdélyből nézve túl a Tiszán terül el. Az 1., amely a Tisza és Bodrog között fekszik Ugocsa vagy Ung, székhelye Ungvár, másik városa Homonna. Ez a megye Lengyelországgal érintkezik. A 2. meghódított megye Zemplén, ahogy a székhelye is az. 2. városa Sárospatak, ahol a Palatinus Bethlen Gábornak alárendelve tartja rendszeren székhelyét. A 3. meghódított megye Borsod, székvárosa Tokaj, amelynek erődjét és várát 60 000 fontért a császár 1628-ban átengedte Bethlen Gábornak, aki azóta megerősítette. E város mögött húzódik az Aranyhegy három angol mérföld magasán és hét mérföld hosszan, amelyen sokkal izesebb és gazdagabb borfajta terem, mint a Kanári-szigeteken. Ez a megye a török területekkel érintkezik; Rudabánya mellett nyugatra pedig kezdődik a császár birtoka. A 4. megye a Tisza mögött Abaújvár, székvárosa Kassa, az összes területek legszebb és leggazdagabb városa, amelyet új fallal és erődítménnyel vett körül a hódító. Németek és magyarok lakják, mindegyiknek számos temploma van. Két szomszéd városa Gönc és Szeps. Itt van a leleszi püspökség is.”

Erdély gazdagságáról ezt írja: „Az egész ország rendkívül gazdag egyik-másik terményben; gabona, marha, juh és hal van bőségesen; ezek mind képzelenen fölül olcsók: egy hízó nem drágább 10—12 angol shillingnél. Bor meg annyi van némely helyen, hogy szüretkor pintje egy angol garasért vagy félpennyért kapható. Nagyon gazdag az ország a föld alatt is; sóbányák, kőbányák, sőt még drágakőbányák, arany- és ezüst-, vasérc-, higany- és más ércbányák: úgyhogy az ember megélhetéséhez, akárcsak élelmezéséhez vagy ruházkodásához nem hagy semmi kívánivalót; és ez is hozzártartozik a csodához, hogy bár sehol sem lehet több megtakarított pénzt találni, a mindennapi szükségletek árai sehol nem lehetnek alacsonyabbak.”

Bethlen Gábor szövetségének értékét bizonyítva hadseregének jó megszervezettségét és ütőképességét így ecseteli:

„A fejedelem képes olyan nagy haderőt állítani, amelyben 25 vagy 30 000 lovas és gyalogos van; ennyit tud egy külföldi hadjárata az országból kivezényelni; de az ország teljes hadereje ellenfél támadása esetén 90 000 harcost számlál: elszánt katonák, képzett emberek. Erdély főereje azonban erődeinek és várainak sokaságából áll, és pedig nemcsak a tizenegy szorosnál épültekből, hogy a behatolókat kívül tartsák; de ezek bent az országban is számos helyen alkalmasan vannak elhelyezve. Kettő ilyen van Gyulafehérvár körül, ezeket Bethlen Gábor mint még sok más is, azóta emelte az utóbbi években, amióta ő van kormányon, úgy hogy

ha folytatja néhány évig, Erdélyt olyan jól megerősítve hagyja majd ellátva, mint amilyen ország Hollandia. 18 vagy 20 erőd van a fejedelem kezén, valamennyi jól ellátva katonasággal; az ország kötelezve van rá, hogy a katonaság ellátásáról gondoskodikjék.”

A szerző hangsúlyozza a szabad vallásgyakorlatot Bethlen uralma alatt: „A három elismert vallás az ariánus, a római és a reformált: ez az utolsó a luteránus és kálvinista hitre oszlik. A római nagyon régóta létezik. Az ariánus eretnekséget először Blandrata hozta be 1566-ban, főként Kolozsvár városát fertőzte meg, ahol ma is szabad egyházak van, bár Bethlen Gábor vallásos hitbuzgósgága alig negyedére csökkentette a városnak ezzel a méreggel fertőzött részét. A pápisták és az ariánusok nagy szabadságban gyakorolják hitüket; a fejedelem ugyanis beiktatásakor mindig fölesküszik arra, hogy mint az ország politikai tagjait védelmezi őket. Bethlen Gábor vallását illetően maga fantikus kálvinista, ritkán megy valahová zsebében a latin biblia nélkül. A templomokat alaposan kijavíttatta. Évente zsinatokat és hitvitákat rendez, ezeken ő maga elnököl, bátorítva és ünnepeve a papokat és vitázókat. Így hódítja vissza az eretnekeket, mert az Antikrisztus jellemzőjének tartja, hogy karddal avatkozzanak be valakinek lelkiismereti ügyeibe.”

A harmincéves háborúban való részvételéről ezt írja: „Bár Németországban, Csehországban és másutt nagyban zajlott a háború és a református vallást nagyon érintette, először saját kormányára ügyelt és nem avatkozott be; de átlátva a katolikus vallást követő fejedelmek ligájának nyilvánossá vált tervein, akik gyökerében akarták kitépni a református vallást, és a jezsuitákat és másokat ültetni helyébe és, hogy a császár seregét a török ellen akarva küldeni az már úton is van és óvatosan olyan messze vonult előre, mint Erdély határai: úgy gondolta, itt az idő, hogy riadót fújjon, nekiindult hadaival és egy kis sereggel közel férkőzik, hogy a császáriak hadmozdulatait szemügyre vegye, védekező álláspontot foglal el még mindig és nem tesz többet. Nem sokkal ezután Cseh—Morvaország és Szilézia követei segítséget kérik, mert siralmasan rettegte őket a császár vallásuk miatt. Először érdekükben békésen közbenjár a császárnál, de az nem törődve vele, 1620-ban hadai élére áll, hogy ne csak könnyítsen rajtuk, de ügyüket is védelmébe vegye és a császárt enyhébb békefeltételekre szorítsa. 1620. okt. 13-án vallásháborújuk közepette Pozsony elfoglalja a császáriaktól, a következő évben átkel a Dunán és megválasztják Magyarországot királynak.”

Hangsúlyozza Bethlen Gábor iskolaalapító tevékenységét: német egyetemeken saját költségén száz szegény diákot taníttat. Ezek hazatérve az iskolák és egyházak élére kerülnek. Bár elsősorban a saját felekezetebelieknek emel kollégiumokat, de megengedi az ariánus és katolikus kollégiumok működését is. 1629-ben „Isten iránti hálából egyháza és az ország javára Gyulafehérvárt egyetemet emelt, amely összes előző jótettét megkoronázza és megáldja”. Várad díszre egy kollégium 35 tanárral, 100 diákkal. Kollégiumait alapítványokkal látta el, ezek egyike, a kolozsvári, 30 ösztöndíjjal rendelkezik. Sárospatakat a magyarországi részek legnagyobb református vallási kollégiumával tüntette ki. Itt 4 tanár, 300 diák ugyanúgy van ellátva, mint az angliaiak. Debrecen diákok jóhírű kollégiumával van ékesítve. Kassának is van kollégiuma. Megemlíti a homonnai és leleszi jezsuita kollégiumot is. Különleges gondot fordít a vallás-szabadság és tolerancia méltatására. A keresztény felekezetek méltányos pártfogását emeli ki, kivéve a szociniánusok, az unitáriusok elleni vitákat; ezek elítélésében az anglikán és más szentháromságihívő angliai felekezetek kedvében akart járni.

Magyar földrajzi nevek első két angol jegyzéke

Maksai magyar földrajza előtt egyetlen részletesebb angol földrajzi leírása van Magyarországnak, és pedig a John Speede-féle: The Mape of Hungari térkép hátlapján 1626-ból. Ez a Magyarországgal körülbelül száznegyven sorban foglalkozó szöveg kevés, de számos téves közlést ad.

Erdélynek tizennyolc sor jut. Transylvaniát mint a hajdani Dacia egy provinciáját említi. Megjegyzi róla, hogy a hét szász erőd alapján nevezik Sibenburgen-nak is. Termékeny és népes tartomány, szép tüzes lovak és vad bikák nevelő helye. Lakosai sem valami szelídek helyenként. Transylvaniának északi (!) provinciája Zaculeta (Székelyföld), ahol a lakosok a törököktől és németektől elszedett hadizsákmányon élnek. A helvétre emlékeztető kormányzati rendszere, illetve rendszertelensége (want of government) van ennek a Zaculetának. A lakosoknak három fő helységük van, ahol összejönnek kormányzati ügyeiket megbeszélni, úgymint Hisdy, Corbay és Scepsy. (Az első talán Székeshíd ?, a középsőt nem lehetett megfejteni, az utolsó alighanem Sepsiszentgyörgy.) Transylvaniának fő városai: Harmenstad, Alba Julia vagy Weisenberg (Alba után vessző van!), Clansenberg (sic), Schlesburg, Millenbachium és Corona vagy Cronstat.⁹

⁹ ORSZÁGH László szíves közlése a birtokában levő térképről. — Erdély első részletesebb földrajza, de sajnos német helynevekkel: FRÖHLICH, David: Medulla Geographiae. 1639. 363—378. Kézirata: MTA Könyvtárának Kéziratára. Földr. O. 367. Vö. KELEMEN Lajos: Erdély leírása 1639-ből. Földrajzi Közlemények 1907. 59—71.

Maksai szövege feltűnően nagyszámú magyar földrajzi nevet tartalmaz. Ezek a következők:

Abaujvár, Alba Iulia, Baiom, Belenges, Bereghez, Berekszas, Bestercez, Bihar, Borsod, Brodogh, Buda, Cassaw, Cassovia, Clausenburgh, Coloszien, Crastnoe, Cronstat, Danubius, Debrecen, Dees, Dioszegh, Dobokenland, Echyd, Ermellyeke, Fogaras, Genevar, Geoncz, Heregsz, Hermannstadt, Heves, Homonna, Hungad, Iktar, Illyem, Jeneo, Keokeollea, Keokeolleavar, Keoreos Videke, Lelesz, Lippa, Maramaros, Maros, Medriasch, Presburgh, Radnet, Rudabaneya, Saros Patak, Sepsi, Sesburgh, Somlgo, Szatmar, Szekehlid, Szes, Szighet, Szilagy, Szolnok, Thorda, Thorden, Tibiscus, Tokai, Tokay, Torontali, Torn, Varad, Varadinum, Vgoce, Vngh, Vnghar, Weisenburg, Zabolczi, Zemelen, Zemlen.

Sok magyar helynév, köztük több nehezebb, nyomdai képe hibátlan. Helyesen írva szerepel a megyék közül: Bihar, Borsod, Heves, Maramaros, Szatmár, Szilagy, Szolnok, a városok és várak közül: Abaujvár, Bajom, Belényes, Beregszász, Beszerce, Debrecen, Fogaras, Homonna, Hunyad, Iktár, Illye, Lelesz, Lippa, Radnót, Rudabánya, Sárospatak, Somlyó, Székelyhíd, Tokaj, Torda, Torontál, Ungvár, Várad, a folyók közül a Bodrog, a Maros, az Ung. Németül írja Kolozsvár és a szász városok nevét, latinul a Dunát és a Tiszát, Gyulafehérvárt általában Alba Juliának, de két olyan nehéz szót, mint az Ermellyeke és Körösvidék teljesen magyarosan közöl. A helynevek közül Kassát Cassaw-nak, Ecsedet Echyd-nek, Göncöt Geoncz-nek írja; Budát mindig magyarul, Pozsonyt azonban németül.

Háromféle helyesírási sajátosság akad: 1. A magyar kézirat hasonló alakú betűinek félreolvasása: Belenge (Belényes), Bereghez (Beregszász), Crastnoe (Kraszna), Brodogh (Bodrog), Somlgo (Somlyó), Zemelen (Zemplén); 2. régies magyar helyesírás: Dees (Dés), Echyd (Ecsed), Jeneo (Jenő), Vgoce (Ugocsa), Vngh (Ung); 3. magyar magánhangzók átírása: Keoreos (Körös), Keokeollea (Küküllő). Következtesen a német nevet használja a következő városoknál: Clausenburgh, Cronstat, Hermannstadt, Presburgh, Sesburgh.

Maksai Péter, a szerző

A tanulmány végén mint szerző *Master Petrus Eusenius Maxai* neve szerepel. Maxai, azaz eddigi nevén Maksai Öse Péter nem egészen ismeretlen Erdély művelődéstörténetében. Herepei János Bod Péter nyomán nevezi így, holott éppen ő idézi Maksainak egy kolozsvári könyvtárban szereplő könyvében a Petrus Eöse Maxai bejegyzést. De Odera menti frankfurti egyetemi matrikulájának bejegyzésében is a Petrus o Maxai név található.¹⁰ Haller Gábor naplójában Maxai Péterként emlegeti kétszer is.¹¹ Indokolt tehát a Maksai Péter név használata ezentúl.

Koncz József Bethlen Gábor nagy tudósai, Bojthi Veres, Bocatius, Keserű Dajka, Milotai Nyilas, Vízaknai, Laskai Csókás, Decsi Csímor és Szenczi Molnár után Balai Mihály és Z. Petri Ferenc mellett emlegeti mint „akadémikust, képzett, művelt tudós”-t. Az irodalomtörténeti lexikonok (Horányi, Szinnyei) annyit mondanak róla, hogy Angliában tanult, a canterbury-i érsek pártfogolta és hogy 1627-ben egy disszertációja jelent meg (*De justificatione hominis peccatoris, coram Deo. Alba Julia 1627*). Mint 15 éves diák, jelent volt a kolozsvári nagytemplomban Báthori Gábor lemondásakor — tehát 1598-ban született. 1622-ben az Odera menti Frankfurtban, 1623-ban Franekerben, 1628-ban Bázelen, 1629-ben Leydenben tanult. Tehát 1623 és 1629 között lehetett Keserű Dajka alatt Fehérvárott akadémikus mester.¹²

Jogos a feltételezés, hogy Maksai nemcsak a fejedelmi főiskolával való összeköttetései révén került Angliába, hanem magasabb megbízatásból. Kézenfekvő, hogy Bethlen Gáborról és koráról az addig megjelent irodalmat annyira ismerhette, hogy nyugodtan rá lehetett bízni egy ilyen fontos nemzetközi kiadványban a magyar fejezet megírását. Mindenesetre Maksai a legnagyobb sikerű mindazok között a magyar diákok között, akik Bethlen Gábor idejében jártak Angliában. Ezek: Szepsi Csombor Márton (1616), Kassai Bakai Benedek (1622), Corvinus M. Mihály (1623), Salánki György (1623), Thállyai János (1624), Keresztúri Bíró Pál (1625), Kecskeméti Máté (1628), a St. Andrews-i eddig ismeretlen nevű magyar költő (1628), Bánffy Hunyadi János.¹³ Végül a fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter és kísérete: Tóthváradai Kornis

¹⁰ HERPEI János: Adatok XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Bp. — Szeged 1970. Az Adatok Angliában járt magyar diákokról és egyéb angol emlékek című fejezetben Maksairól: 420—421. Előzőn róla ua. o. I. 1965. 291—294.

¹¹ Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár 1855. 59.

¹² KONCZ József: A marosvásárhelyi evang. reform. collegium története. Marosvásárhely 1889. 562.

¹³ Hollandia és Anglia magyar diákjainak első nemzedéke. Herepei I. m. I. 273—312. — PONGRÁCZ József: Magyar diákok Angliában. Pápa 1914. — TRÓCSÁNYI Berta: Református theológusok Angliában a XVI—XVII. században. Angol Filológiai Tanulmányok V—VI. 1944. 115—146. — Album Amicorum: OSZK Kézirattár Oct. Lat. 114. (Széchényi Ferenc könyvtárából.) — Szepsi Csombor Márton Összes Művei. Sajtó alá rendezte KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter. Bp. 1968. 414.

Mihály, Cseffey László, Bornemissza Ferenc és Pálóczi Horváth János (1628). Bethlen Péter és kísérete a legmagasabb szintű fogadtatásban részesült, I. Károly király azonnal fogadta őket, és saját udvari fogatát bocsátotta rendelkezésükre London megtekintésére. Cseffey László és Pálóczi Horváth János londoni, cambridge-i és oxfordi útjukról levelekben számoltak be gazdájuknak, Bethlen István kormányzónak, Bethlen Gábor helyettesének betegeskedése idején.¹⁴

Bethlen Gábor a Habsburg-barát nyugati irodalomban

A Bethlen Gáborról szóló korabeli nyugati irodalom elsősorban a modern újság előzményében, az úgynevezett újságlevelekben található. Ezek többnyire pársoros hírcet tartalmaznak, elsősorban a harmincéves háború rövid hírei. De akadnak már ebben az időben olyan apró nyomtatványok, amelyek egy-egy hadjáratáról vagy csatájáról számolnak be.

Szerb Antal magyar irodalomtörténetében Bethlen európai hírnevéről ezt írja: „Bethlen Gábor felkelését az egész protestáns világ lélegzetvisszafojtva figyelte, egykori gazetták, a napilapok ősei, állandóan közlik a harctéri tudósításokat, még a távol Angliában is... A kor elterjedt politikai kulcsregényében, John Barclay latin nyelvű Argenisében, Bethlen Gábor Perianhelus (Erdőntúli vagyis Transylvanicus) néven szerepet játszik, mert nagy szerepet játszott a kor képzeletében.” Szerb Antal azonban félreérti Bethlen szerepeltetését, mert eltekintve attól, hogy Barclay eredeti nevén meg sem említi, beállítás a cgyáltalán nem előnyös. A német népköltészet 1623-ig hatvanhat Bethlent gúnyoló költeményt tart nyilván. Az ellene irányuló rágalmak néhány jellemző motívuma: hogy a török tette meg Erdély fejedelmének; hogy elődjét, Báthori Gábort ő tette el láb alól; hogy a csehek megsegítése csak ürügy volt a magyar korona megszerzésére; hogy osztrák hercegnőt is hatalomvágyból akart elvenni stb. Mindezeket a machiavellista vonásokat saját uralkodóiknál elviselő, de Bethlen esetében türelmetlenül támadó élű jellemvonásokat még a francia enciklopédista irodalom is visszahangozza. Nyugtalan, határtalan becsvágyú embernek ismerik, az egész kereszténység ellen a törökkel szőtt sötét terveket, a birodalmi zavarokat kihasználva tört a magyar és lengyel királyságra.¹⁵

Révész Imre az állítólagos megbízhatatlan és kétszínű Bethlent azzal véli védeni, hogy „sokféle való és nem mindig a legegyszerűbb utakon járó praktikázásának különben más korabeli nemes alaknál, így Gusztáv Adolfnál is megtalálhatni a pártját”; Pareusra és Lockera hivatkozva pedig az evangéliumi hitet üldöző zsarnok fejedelem elleni fegyveres ellenállás esetén jogosult a külföldi igaz keresztény hatalmakat segítségül hívni. A fenti vonások mindenestre élenként ellentmondanak annak az elemzésnek, amely a protestáns felfogású isteni eredetű abszolutizmus megtestesülését véli Bethlenben látni: „Ez az abszolutizmus a religiosumba van ágyazva s mint ilyen, mindaddig megtámadhatatlan, míg az ugyancsak a vallásos hittel kiinduló fogadalom nem kél föl ellene... Ezek az írók a zsoldáros Dávid király, a kegyes és filozófus Marcus Aurelius és a világbíró Nagy Sándor fejedelmi egyéniségének szintézisére törekednek.”¹⁶

Bethlen Gábor, Anglia és a westminsteri szerződés

Az angol udvar a XV. század elejétől, Zsigmond korától meg-megújuló figyelemmel kísérte a török betörését és terjeszkedését Kelet- és Közép-Európában. A londoni lengyel követ följegyezte, hogy VIII. Henrik, akitől éveken át segítséget kért II. Lajos, könnyeket ejtett, amikor a mohácsi csata hírért közölték vele. Morus Tamás Magyar Dialógusa óta visszatérő szöveg angol hivatalos nyilatkozatokban írók, történet- és földrajztudósok műveiben, hogy Magyarország a kereszténység védőbástyája. A Közép-Európa iránt egymással versengő XVI. század végi angol és orosz politika élénk érdeklődéssel fordult a magyar föld és társada-

i ¹⁴ LUKINICH Imre: Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához. Századok 1911. 444–445. — Bethlen Gábor nstrukciója Kornishoz: Száz. 1911. 716–718. — Cseffey László levele Londonból 1628. ápr. 8-ról. Tört. Tárl 1881. 195–196. — Pálóczi Horváth János levele uo.-nan 1628. ápr. 18-án uo. 1884. 591–596.

¹⁵ KRISTÓF György: Bethlen Gábor neve a külföldön. MNY 1931. 180–183. — LEFFLER Béla: Magyar vonatkozású német népelemek Bethlen Gáborról. Száz. 1911. 347–358. — Ua.: Magyar vonatkozású német újságok bibliográfiája. Magyar Könyvszemle 1913. 321–331. — KRISTÓF György: Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészet tükrében. ProtSz 1930. 521–545. — J. TROSTLER: Gabor Bethlen in der zeitgenössischen deutschen Dichtung. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter. 1932. 82. — PÁRDÁNYI Olivér: Bethlen Gábor francia neve. ItK 1930. 163–165. — BARDOS József: Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédista irodalomban. Magyarágtudomány 1936. 235–236.

¹⁶ RÉVÉSZ Imre: Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem. ProtSz 1914. 338–358. — KERECSENYI Dezső: Fejedelmek órája. ProtSz 1929. 620–621.

lom változásai felé. Fennmaradt 1595-ből Borisz Godunov cár levele I. Erzsébethez, amelyben súlyos szavakkal figyelmezteti konstantinápolyi követének a török táborban való megjelenésére Eger ostroma idején. I. Jakab maga ezersoros verset írt a lepantói csatáról. Az első török követ 1607-ben érkezett Londonba. I. Jakab kijelentése szerint minden fölé felhőt meg fog tenni a szultán ellen még akkor is, ha a török támadás segítséget jelentene saját lánya, Erzsébet férjének, Pfalzi Frigyesnek, akinek cseh háborúját ő nem helycselte. Az angol király házassági kísérlete a spanyol infánsnővel egy közös spanyol—angol törökellenes szövetség reményét is megcsillogtatta. Bacon 1617 márciusában egy szent háború tervét terjesztette a király elé, Sully herceg ugyanakkor IV. Henrik elé terjesztette egy törökellenes angol—francia szövetség ötletét. I. Jakab semmiképpen sem tartotta igazolhatónak Bethlennek a törökkel való szövetségét, és óvakodott attól, hogy őt a protestáns államok szövetségébe beengedje. Az OSzK 1909-ben megvásárolta I. Jakabnak egy fiához intézett Bethlen-ellenes levelét. Érdekes ez azért is, mert Bethlen Gábor maga a *Basilicon Dóron*-t. I. Jakab könyvét az uralkodás mesterségéről magyarra fordíttatta és tanult belőle, I. Jakab unokájának, Rupert hercegnek pedig keresztapja is lett. Anglia azonban 1623-ig birodalmi bajai miatt saját magával lévén elfoglalva, a protestáns vallási összetartozást nem tartotta eléggé nemzeti érdekűnek a távoli Erdéllyel való szövetkezésre. Utóda, I. Károly azonban 1625. december 9-én a hágai konföderációban Dániával és Hollandiával együtt biztosította Bethlent részvételének lehetőségét. Így jött létre 1626. november 30-án, éppen 350 éve az úgynevezett westminsteri szerződés, az első államszerződés Anglia és Magyarország között, amely a további kedvező diplomáciai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok alapját megvetette. Bethlen Gábor a követelt százezer tallérból negyvenezret kapott meg, ezért 15 ezer magyarral kellett harcba indulnia a koncentrált Habsburg-ellenes támadáskor. Szekfű Gyula is elismeri Bethlen diplomáciájának nagy eredményét: „A westminsteri szerződés új korszakot nyit Erdély és Közép-Európa történetében, azt a korszakot, amikor a saját öncélúságára ébredt Erdély, a török hatalom állandó pártfogását feltételezve, a Habsburg ház nyugati ellenségeivel szövetségben tesz új és új kísérleteket a Közép-Európát reprezentáló nagyhatalom megsemmisítésére.”¹⁷

Angol—magyar kereskedelmi kapcsolatok Bethlen korában

Bethlen Gábornak angol diplomáciai, katonai és egyházi kapcsolatai valószínűleg kisebb fontosságúak az utóbbi időben feltárt kereskedelmi-gazdasági összeköttetéseinél.

A magyar történettudomány legújabbban a XVII. század elején megváltozó világkereskedelmi hálózat módosulásával, valamint a kelet-európai polgárosodás új igényével hozza összefüggésbe Bethlen Gábor gazdasági és kereskedelempolitikáját. A modern világgazdaság kialakulásának első időszakában még nem a tengerentúli gyarmatok, hanem éppen Kelet-Közép-Európa országai kapcsolódtak az új kereskedelmi útvonalakba. A XVI. század közepétől a textilimport dominált, a behozatal körülbelül negyven százaléka tömegfogyasztást szolgáló iparcikk, közöttük jelentős részesedésben angol posztó, vászon és szövet. Az angliai posztófajták növekvő terjedése nemcsak az újabban megtalált és kiértékelt posztócéplombákból, de számadáskönyvek számláiból, sőt, még szabóárjegyzékek adataiból is széles körben nyomon követhető Bethlen Gábor magyar területein, különösen Kassán és a Felvidéken. Az angol posztófajták, „londoni posztó”, „Englisch”, „lundis”, „londis”, „fajlundis”, „norder posztó”, „karasia”, „borsita”, „pajt”, „sajeta”, „rása”, „septas”, „frezes”, „kental”, „flanell” néven vörös, zöld, fekete színben 1618 és 1627 között nagy mennyiségben minden társadalmi réteg részére felhasználásra kerülnek nadrág, mente, dolmány, szoknya, süveg és más ruházati cikkek formájában.

¹⁷ SZEKFI Gyula: Bethlen Gábor. Bp. 1929. 219. — NAGY László: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 383. — BENDA Kálmán: Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle 1970. 413—426. — TARNÓC Márton: Bethlen Gábor művelődéspolitikája. Helikon 1971. 331—343. — SZILÁGYI Sándor: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. Bp. 1873. A westminsteri szerződés szövege: 78—80, a hágai konföderációé: 80—89. — MARCSALI Henrik: Az angol hivatalos levéltárak Bethlen Gábor történetére vonatkozó oklevelei. Tört. Tár 1879. 539—557. — KVACSALA János: Az angol—magyar érintkezések történetéhez 1620—1670. Száz. 1892. 709—719 és 793—810. — ANGYAL Dávid: Pótlékok a Londoni Okmánytárhoz. Tört. Tár 1901. 412—423. — Uő.: Erdély politikai érintkezése Angliával. Bp. 1902. 36—75. — Bővített szöveg: Geschichte der politischen Beziehungen Siebenbürgens zu England. Bp. 1905. 17—40. — Uő.: Bethlen Gábor diplomáciájának védelme. A Magyar Nemzet Története. (Millenniumi) VI. k. 139—326. — DEPNER, Maja: Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Untersuchungen über die Politik Siebenbürgens während des Dreissigjährigen Krieges. Stuttgart 1938. 26—237.

Cseh—angol és román—angol kapcsolatok Bethlen Gábor korában: POLISENSKY, Josef: Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth (1462—1620). Byzantinoslavica 1933. 81—85. — Uő.: Anglia a Bílá Hora. (The Bohemian War and British Policy 1618—1620.) Praha 1949. — KLEINER, K.: Sedm set let angloceskych vztahu. London 1942. 51—61, kül. 57. — EVANS, R. J. W.: Bohemia, the Emperor, and the Porte, 1550—1600. Oxford Slavonic Papers — Okszfordszkie Szlavianszki Zapiszki. New Ser. Vol 3. 1970. — OSTWALD, Walther: English Personalities in Czech History. Contemporary Review 1940. 465—468. — IORGA, M.: Histoire des relations anglo-roumaines. Jassy 1917.

Az angol posztó nagyarányú közép-európai és magyar területre való importjának megvolt a maga megfelelő exportja. Két skót kereskedő, id. William Kate és fia, George Peter William Kate 1624. januárban Besztercebányán Bélaváry Dáviddal, Bethlen Gábor Tiszán inneni jószágkormányzójával három évre szóló szerződést kötött higany és viasz exportjára. Az ásványkincsek, valamint a higany és viasz exportját a fejedelem minőségileg sajátmaga ellenőrizte, a bányákba is eljárt, a felügyeletet maga gyakorolta. A magyar réz Nyugat- és Észak-Európa kereskedelmében fontos tényező még ebben az időben is. Az eddig ismert legkorábbi adatot, Edward Browne-nak, II. Károly király megbízottjának 1669–70-i felvidéki bányákban végzett tanulmányútját messze megelőzően már 1615-ben a felső-magyarországi bányák tanulmányozására jön ide John Baptist Merin. Az angol irodalmi és politikai tudatban már a XIII. század óta ásványkincseiről Eldorádó hírében álló Magyarország képe még VIII. Henrik és I. Erzsébet korának a valóságot jobban megismerő diplomáciai kapcsolatait is túltélte. Robert Burton, Shakespeare és Donne barátja, nagy művében, A melankólia anatómiájában részletesen beszél a magyar bányákról. Burton ugyan Hollandiával állítja párhuzamba Erdélyt, hogy hangsúlyozza, nem a föld kincsei tesznek egy kis országot nagygyá, hanem az ipar és a civilizáció; Hollandiának nincs aranya, ezüstje, fája, ónja, cinkje, vasa, selyme, gyapjúja vagy féme, mégsem hasonlítható hozzá Magyarország és Erdély, a bányák e kincstára.¹⁸

Bethlen Gábor az angol irodalomban

Bethlen Gábor korában több világhírűvé vált angol utazó járt magyar földön, útinaplóik vagy útleveleik azonban Bethlen életében nem jelentek meg, sőt, még az is ritkaságszámba ment, ha röviddel halála után kerültek kiadásra.¹⁹ Így a kortárs Anglia róla alkotott képét befolyásolni nem tudták. Annál jobban hatott az angol udvar és külpolitika döntéseire az angol diplomácia egyik legnagyobb alakjának mérhetetlen mennyiségű jelentése konstantinápolyi követ korából. Ez Sir Thomas Roe (1581–1644), az angol birodalomszervezés, földfedezéstörténet és világkereskedelem egyik legzseniálisabb úttörője. I. Jakab lánya, a későbbi cseh királyné két nyugat-indiai expedícióra küldte 1609–13 között. Ő derítette föl az Atlanti-óceán partvidékét az Amazon folyótól az Orinocóig; addig ugyanis azt hitték Dél-Amerika északi részéről, hogy összefüggő folytatása a nyugat-indiaia szigetvilágnak. 1614-ben nagykövet a Nagy Mogulnál Hindusztánban. Bombay alapítása és Brit-India megalapozása az ő műve volt. 1621 szeptemberétől 1628 májusáig a Portán volt angol nagykövet. Algirtól Erdélyig nagy karéjban hozzá tartozott az oszmán uralom alatt álló hatalmas terület. 1629-ben Gusztáv Adolfnál nagykövet, 1642-től pedig Bécsben. A harmincéves háború folyamán ő volt Anglia képviselője a hamburgi, regensburgi és bécsi béke megkötésénél. Bethlen Gábor gyors és ügyes diplomáciai sakkhúzásait az első években mérhetetlen izgalommal jegyezte föl és jelentette, később azonban őszinte támogatója lett, megértette küzdelmeit — és voltaképpen kedvezőre fordult álláspontjának volt betudható, hogy Bethlen Gábor csatlakozhatott az európai protestáns szövetséghez.²⁰

¹⁸ PACH Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéseihez. Száz 1968. 869., 879. — ZIMÁNYI (MRÁZ) Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Uo. 1953. 512–564., kül. 885. — SZÉKELY György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában. Uo. 1968. 27–31. — KERÉKES György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa 1943. 202., 224. — R. VÁRKONYI Ágnes: Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. Történelmi személyiségek a XVII. századi Magyarországon. Valóság 1970. május 6–7. — HUSZÁR Lajos: Merchants' seals of the 16th and 17th centuries. Folia Archaeologica 1961. 187–194. Robert BURTON: The Anatomy of Melancholy. London 1926. I. 99. (Első kiadása 1621-ben, Bethlen életében még kettő: 1624-ben és 1628-ban.)

¹⁹ Bethlen Gábor korában magyar földön járt angolok: MERLIN, John Baptist (1615): Beszámolója megjelent 1732-ben: A Journey. . . to the Mines of Hungary. London 1732. LITHGOW (1616-ban járt itt, naplója 1631-ben): The Total Discourse of the Rare Adventures and Painfull Peregrinations. FEST, Sándor: Lithgow Magyarországon (1616-ban). Száz. 1913. 26–29. Vö.: BAERLEIN, Henry: The Romanian Scene. London 1940. 14–16. HIBBERT, Christopher: The Grand Tour. London 1969. POYNTZ, Sydnam (naplója megjelent 1908-ban): The Relation of Sydnam Poyntz 1624–1636. London 1928. Fest: Sydnam Poyntz angol katonai kalandjai Magyarországon (1626). Történelmi Szemle 1914. 100–103. MUNDY, Peter (itt járt 1620-ban, szövege megjelent 1907-ben): Travels in Europe. Cambridge 1907. HEYLYN, Peter (itt járt 1626, megjelent 1632-ben). Újságlapok Bethlenről: J. B. WILLIAMS: A history of English Journalism. To the foundation of the Gazette. London 1908. 14., 17. — Matthias A. SHAABER: The history of the first English newspaper. Studies in Philology 1932. 551–587. — RÓNA Éva: The beginning of English Journalism. Angol Filológiai Tanulmányok IV. 1942. 54–71., kül. 759–70. Angol nyelvű röpiratok Bethlenről az Apponyi-gyűjteményben: 787, 800, 850, 2003, 2004, 2454. Az angol nyelvű röpiratok csekély számához képest sok latin, német, olasz, francia és holland nyelvű van.

Th. ČAPEK and A. Vostrovský ČAPEK: Bohemian (Czech) bibliography. A finding list of writings in English relating to Bohemia and the Czechs. New York—Chicago 1918. 89, 218, 224, 226, 228, 230, 235.

²⁰ Roe, SIR THOMAS: The negotiations of Sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman Porte, 1621–38. . . his correspondence with Bethlen Gabor, Prince of Transylvania. London 1740. Bethlenről: IX, XI, XIV, 28, 39, 42, 51, 54, 55, 56, 66, 70, 73, 75, 78, 93, 98, 99, 110, 114, 120, 123, 124, 127, 128, 131–135, 138, 148, 155–157, 163–164, 170, 185–187, 189, 192, 195, 196, 204–205, 226, 234, 243–248, 249, 254, 267–268, 275, 276, 280, 284, 287, 299, 304, 307, 317, 335, 336, 337, 345–346, 360, 369, 381, 383, 395, 396, 403, 405,

Roe irodalmi rangú és értékű jelentéseit nem kisebb angol klasszikus rendezte sajtó alá és adta ki, mint az első nagy angol regényíró, Samuel Richardson. Ő Roe-kiadásában, mint a lélektani mélységek iránt is érdeklődő író, valóságos regényhősként látja kiemelkedni Bethlen Gábor igazgató személyiségét. Ezt írja róla: „Annak a kornak legszámottevőbb történelmi szereplője volt, akit a törökök a császáriakkal váltakozva hol körüludvaroltak, hol meg rettegtek tőle, akárcsak Európa más uralkodói. Hadviselésben és diplomáciában korának egyik legtekintélyesebb uralkodója azáltal, hogy hatalmában állt török tanácsait irányítani. Egy számos esetben megtette, bár alárendelt és adófizető fejedelem volt; saját országát kitűnően kormányozta és áthatolhatatlan kétszínűségével korának valamennyi fejedelmét és követét izgalomban tartotta; ezt a szerepet bizonyos fokok kénytelen volt megjátszani a két hatalmas birodalom közti helyzetéből következően . . . És valóban be kell vallanunk, hogy azok a halogatások és hanyagságok, amelyekkel azoknak az uralkodóknak az oldaláról találkozott, akik az osztrák ház ellen szövöttek, valamint az angol udvar határozatlansága egyfelől, a francia udvar ingatagsága másfelől, nagyban hozzájárultak, hogy neki legyen igaza . . .”²¹

Bethlen Gábor hírnevének diabolikus vonásaiból eszkábált össze Bethlen-figurát és állította be Magyarországon játszódó utópisztikus regénye hőségéé William Godwin 1799-ben. Ez a regény volt kedvenc diákori olvasmánya Shelleynek²² Lord Byron *Werner* című drámájában már nem is uralkodónak, hanem ravaszdi udvaroncnak teszi meg Bethlent.²³ A reformkor magyarság iránti érdeklődésének eredménye két értékes megnyilatkozás: John Paget és Thomas Watts portréja róla.

Paget Wesselényi Miklós unokahúgát, Wesselényi Polyxénát vette feleségül, így benfentes erdélyiek tolmácsolásából vehetett tudomást történelmi szerepéről: „Erdély fejedelmei közül csak kevés szerzett vagy érdemelt ki európai hírnevet. A legnagyobb kivétel Bethlen Gábor, aki Erdély sorsa fölött rendelkezett, majdnem ugyanabban az időben, amikor Cromwell Angliáé fölött; akárcsak Cromwell, ő is Kálvin hitelveinek követője volt, nagysikerű hadvezér és határozott világnézetű és fáradhatatlan energiájú férfi . . . Az a szerepe, amellyel Bethlen részt vett a harmincéves háborúban, európai fontosságot adott Erdélynek, olyat, amelyet sem azelőtt, sem azóta nem élvezett.”²⁴

Thomas Watts, a British Museum Hungarica-gyűjteményének megalapítója az 1850-es évek nagy angol életrajzi lexikonában írt címszót róla. Ebben így ítéli meg: „Bethlen uralma Erdély számára dicsőséges volt. A harmincéves háborúban játszott szerepe európai fontosságot adott annak az országnak, melyet azóta sosem ért el; és a gyulafehérvári főiskola alapításával a civilizáció rangjára emelte. Bethlen maga nagytehetségű ember volt, fáradhatatlan energiájú és határozott nézetű hadvezér. Szigorú kálvinista és bár azt hirdette, hogy Magyarország vallásszabadságáért küzd, nem aggályoskodott, hogy az erdélyi orthodoxiától eltérőket halálra ítélje.”²⁵

*

Bethlen Gábor az angol irodalom és így az angol köztudat magyarsággépének kimagasló alakja. Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi István és Kossuth Lajos sorának az élén áll, mint a magyar történelem első újkori nemzetközi befolyású személyisége. Bonyolult jellemének és sokágú történelmi szerepének helyes megítéléséhez gyulafehérvári főiskolájának magisztere, Maksai Péter fent idézett és ismertetett tanulmányával jelentős mértékben hozzájárult. Maksai Péter nemcsak a magyar–angol irodalmi kapcsolatok történetében foglal el ezentúl jelentős helyet, de bizonyára belekerül a XVII. század magyar íróinak sorába is.²⁶

408, 411, 412, 419, 433, 439, 440, 443, 446, 452, 458, 460, 475, 476, 478, 430–431, 486, 489, 492–493, 499, 503, 524, 529, 530, 533, 536, 538, 539, 542, 587, 568–571, 635–636, 639–641, 655–56, 664–65, 681–684, 714–716. — GÁL István: Borsos Tamás Londonban őrzött két levele. *Korunk* 1969. 932–934. — Korabell nagy angol író említése Bethlenről: FEST Sándor: Magyar vonatkozások Ben Jonson műveiben. *EPhK* 1913 206–208.

²¹ GÁL István: Richardson Bethlen Gábor-képe egy Apponyiánában. *MKSz* 1970. 3. sz. 218–220.

²² GÁL István: Shelley tudomása a magyar történelemről. *Forrás* 1973. márc. — ápr. 84–86.

²³ FEST Sándor: Byron magyar Gáborja. *Irodalomtörténet* 1913. II. 100–103.

²⁴ John PAGET: Hungary and Transylvania. London 1838. II. k. 264–265., 411.

²⁵ Cyclopaedia of Biography. Conducted by Ch. Knight. London 1858. Vol. I. 683.

²⁶ Szeftű Gyula már Bethlen Gábor-monográfiájában sürgette a külföldi török-irodalom magyar vonatkozású anyagának átvizsgálását. Ennek elősegítésére a következő három jelentős újabb nyugati közleményre hívom föl a figyelmet: COLES, Paul: The Ottoman Impact on Europe. London 1968. kül.: Hungary and Eastern-Europe, 79–88, The Zone of Ottoman Conquest, Balkans and Danubian Europe, 110–118, The Hungarian problem, 192–195. — BAUMER, Franklin L.: England, the Turk, and the Common Corps of Christendom. *American Historical Review* Vol. 50, 1944–1945. 26–48, kül. 46. — BURIAN, Orhan: Interest of the English in Turkey as reflected in English literature of the Renaissance. *Oriens*, V. 209–229.

ORCZY LŐRINC ISMERETLEN KÖLTEMÉNYE

Orczy Lőrinc költői életművét az itt közölt, nemrégiben megtalált vers egy eddig ismeretlen darabbal gyarapítja. Eredetije az MTAK Kézirattárában van, az alapító Teleki-család gyűjteményével került az Akadémiai Könyvtár birtokába; mostanáig egy köteg Teleki Józsefhez (1738—1796) írott, többnyire csak a klapanciák kategóriájába sorolható üdvözlő versezet között lappangott. A múlt századi könyvtáros nem tartotta érdemesnek a „Régi és újabb írók” szakcsoportjába sorolni a verseket, a „Vegyes” anyagba tette, az Orczy-kézirat elkerülte a figyelmét, nem készített róla külön címfelvételt. A kéziratcsomó jelzete Vegyes 2-r. 55; a költemény a köteg ötödik darabja.

A vers Orczy Lőrinc kettéhajtott ívlapra írt eredeti kézírata, a szöveg az első levél mindkét oldalán olvasható, a második levél rectója üres, a versóra került a címzés. Ez, valamint az egykori hajtogatás jól kivehető nyomai arról tanúskodnak, hogy a vers levélként jutott el rendeltetési helyére; erre vall az ép, Orczy-címeres piros viaszpecsét is: a címzés szövege pedig azt is elárulja, hogy a küldeményt nem posta kézbesítette.

A címzés és a vers szövege így hangzik:

à Monsieur

Monsieur le Comte Joseph de Teleky Chamb(ellan) de leur M(ajestés) I(mpériales) R(oyales) et Ap(ostoliques),

à Szyrák

Beteg Orczy: Gróff Teleki Jósephnek
Magyar Tudósok főbb Tagjának!

Glosius meg adá kedves leveledet
mellyből nagy örömmel olvasám versedet
ugy teczik nyavalyám el tűnt s fordult jobbra
nintsen már szükségem Pesty patikára
Im hát vissza küldöm hajas fiacskádhöz
lásson mind eő hozzá, mind kedves Annnyához
Hogy ezzel Hakkernél három farsang napján
olly tánczot járhassunk, mintt tavaly a' tájänn!
Csudálom hogy fiad uttyát meg előzte
Az Annya sok rákot Tekenőst főzete
e' két állath vére tehette restebnek.
Tissot: tsak madár hust ád ilyen betegnek!
Én megyek, minth monád viz kereszt napjára
Magyar prókátorok, kedves városára
Nem azért hogy perrel rontsam meg Társomat
hanem hogy láthassam kedves Barátomat.
s véle: Magyar Szullit hét vezér lábánál
itillyük, minth itill Sveticz a' Táblánál.
Ezzel Isten hozzád élly soká kedvedre
hozz több oláh ficsurt Cserháty földünkre.

Eörss. 30 Xbr. 1777.

Kivánnya igaz szolgád
tisztelőd
Orczy Lőrincz

A húsz soros költemény párosrímű tizenkettesben íródott, tehát Orczy Lőrinc versei között a modernebb s egyúttal ritkábban használt versformát képviseli. Horváth János felsorolása tizenegy ilyen Orczy-verset tart számon.¹ Ebből nyolc a „Két Nagyságos Elmének költeményes szüleménye” című kötetben található, vagyis Orczy pályájának későbbi, 1772—1782 közötti szakaszában keletkezett, éppúgy, mint ez a tizenkettedik darab, amely pontosan datált: 1777. december 30-án született.

Műfaját tekintve verses levél, pontosabban egy verses levélváltás válasz-darabja; a költemény második sorából tudható meg, hogy Orczy Teleki József versben írt tizenetére küldött

¹ HORVÁTH János: Orczy Lőrinc. Irodalom és felvilágosodás. Szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. 1974. 677.

verses feleletet, mint ahogyan más alkalommal Bessenyeihez írott költeményének is ez volt a szülőloka: „versben írtál, versben adom válaszomat.”² Teleki „provokációja” azonban csak az első indítékot adta a válasz verses formájához, a szöveget végigolvasva érezzük, hogy többről van benne szó. Teleki elvesztett vagy lappangó versében kisfia születéséről értesítette barátját, Orczy válasza e levélre küldött gratuláció, tehát alkalmi vers, de olyan, amelynek őszinte, komoly érzelmi fedezete van, nem sémává vált formális üdvözlés vagy társasági játék. Az idősebb barát — maga is szerető, gondos családapa — az értesítésre válaszolva nemcsak a családi eseménynek szóló jókívánságait fejezi ki, a verses forma arra is alkalmat nyújt neki, hogy szavakba öntse szeretetét, ragaszkodását Teleki és családja iránt, hogy kapcsolatuk sokrétűségét felvillantva mintegy érzékeltesse a kettejüket összefűző meleg barátságot, a költő egyéniségére oly jellemző módon szeliden tréfálkozó hang mögé rejtve érzelmeit, amelyeknek őszinte melegségét a szemérmes leplezés csak annál jobban kiemeli.

Bár a vers meghatározott alkalomra s a dátumból és tartalmából megállapíthatóan spontán gyorsasággal készült, műfajilag emelkedettebb és ünnepebb módon ugyan, de a levélbeli érintkezést, vagyis egy az élet mindennapjaihoz tartozó formát képvisel, egyúttal gondosan és tudatosan megszerkesztett költemény is, amely végig ellentét-párookra épül: a költő saját betegségét és gyógyulását, a gyermekágyas anya gyöngékedését és az együtt eljárt előző évi s a remélt jövőbeli farsangi táncot állítja szembe egymással, a babonás hiedelmek említésére a kor tudós orvosának vélekedése rimel, a várt pesti találkozás előrevetített képében pedig a királyi táblán folyó pereskedés és a két barát szeretetteljes egyetértése alkot kontrasztot.

A vers alkalmi jellegéből következők, hogy szinte végig személyes utalások sorozata, amelyeknek megértéséhez a mai olvasónak némi tartalmi magyarázatra van szüksége.

Az első sorban említett Glosius Sámuel (1740—1802) Nógrád megyei származású, Bécsben tanult orvos volt, Nógrád, majd Pest megye tisztiorvosa, aki tudományos s talán irodalmi hajlamokkal is rendelkezett. Nyomtatásban megjelent disszertációján kívül kéziratban maradt egy Nógrád megye ásványvizeiről szóló, tehát a hazai természeti kincseket feldolgozó munkája. Utóbb, 1779. május 10-én jelen volt a Bessenyei-féle Hazafiúi Magyar Társaság alakulógyűlésén, ahol éppen Orczy Lőrincet választották meg a társaság elnökéül. Ő lett 1783-ban Pest város első evangélikus vallású polgára — az első református, aki ugyanebben az évben kapott polgárjogot Pesten, a másik barát, Teleki József volt.³ Glosius orvosi minőségében volt jelen Teleki kisfiának, Józsefnek születésénél 1777. december 25-én, aki anyai nagypapja, Királyfalvi Róth Tamás sziráki kastélyában látta meg a napvilágot. Innen ment át néhány nap múlva Tarnaörsre, a betegeskedő Orczy Lőrinchez, ő kézbesítette Teleki József verses levelét. Orczy egészsége időközben jobbra fordult, Glosius hamarosan visszatérhetett a gyermekágyas asszonyhoz, magával vitte Orczy verses választát s jókívánságait, hogy a következő farsangkor ismét együtt járják a táncot a pesti Hacker-szálában. Ez a bálterem előző évben, 1776-ban épült, a dinamikusan fejlődő Pest városfalain kívül, a mai Tanács körút 7. számú ház helyén; az eredetileg egyemeletes, finoman egyszerű épületet csak néhány éve bontották le. A Hacker-ház a XVIII. század végi Pest egyik kedvelt fogadója volt, földszintjén kávéház, biliárdterem várta a vendégeket, hatalmas gesztenye- és hársfasorokkal ékeskedő kertjében nyáron szívesen szórakoztak Pest és Budai lakosai. Az emelet utcai traktusán volt a „szála”: szerény méretű, kb. 26 × 10 méteres terem, amelyet épp ezért „Hacker apró redutja”-ként is emlegettek, de amely négy csillárjával, hat falikarokkal körülvett tükrével, Pesten ritkaságszámba menő, profán tárgyú történeti freskókkal díszített falaiival, fekete bőrszékeivel mégis a város egyik nevezetességének számított. Utóbb, a XIX. század elején a Hacker-szála a színesített történetben kapott szerepet: itt lépett fel a magyar szintársulat, mielőtt megkapta a rondellát. 1777 farsangján, amelyre Orczy verse utal, tartották heti három alkalommal az első bálakat az „országi bálasház”-ként is emlegetett teremben; s ha az olvasó meglepődne rajta, hogy a csaknem hatvan esztendőös gavallér és a kor felfogása szerint fiatalnak már ugyancsak nem számítható harminchat éves Telekiné a táncolók sorába lépett, megadja a magyarázatot az alkalom különleges jelentősége: a vígalom a város magyar ifjúságának multsága volt: a Hacker-szálában a pesti diákság bálózott. Az estély olyan jó hangulatban ért véget, hogy másnap a pesti céhmesterek panaszra mentek a város magisztrátusához, mivel a hajnalban hazafelé tartó diákok jókedvükben összecseréberítették a cégtáblákat. Orczy Lőrinc és a Teleki-házaspár tehát 1777 farsangján a magyar diákság multságán kapcsolódott be a magyarosodó város társadalmi életébe.⁴

² Orczy Lőrinc: Bessenyei Györgynek. A Bessenyei György Társasága. Bétsben 1777. A. 2.

³ WALDAPFEL József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830. Bp. 1935. 25. — KÓSA János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Ep. 1937. 24—25.

⁴ GENTHON István: A Hacker-ház. Műemlékvédelem 1964. 244—247. — MOES Alfréd: meg egyszer a Hacker-házról. Műemlékvédelem 1967. 64—65. — PETUR László: Búcsú a Hacker-szálától. Élet és Tudomány 1966. 2199—2201.

A következő sorok arra utalnak, hogy a kis Teleki József a vártnál korábban született, ahogy erről Teleki egy másik, apjának Erdélybe küldött tudósítása beszámol.⁵ Orczy tréfásan a Telekiné által főzetett ételeknek tulajdonítja az eseményt, a Tissot-ra való utalással azonban rögtön megcáfolja kijelentése komolyságát: Sámuel August Tissot a kor nagynevű svájci orvosos volt, művei — több nyelvre lefordítva — nagy népszerűségnek örvendtek, bekerültek számos korabeli magánkönyvtár állományába is.

Az ezután következők hat sor a megbeszélte közeli találkozásra utal. Orczy vízkeresztkor Pestre készül, amelyet joggal nevez a „magyar prókátorok kedves városának”; nemcsak azért, mert a hetvenes évek végén a főhivatalok közül még csak a hétszemélyes és a királyi tábla székelt itt; a következő években került sor több fő kormányhivatal és magasabb szintű intézmény Budára illetve Pestre költöztetésére. A királyi tábla jelentőségét az is növelte, hogy a peres ügyek dolgában Pesten megfordulók egyúttal nem egyszer más, fontos ügyek intézésére is felhasználták ott-tartózkodásukat: a törvényszék felkeresésének ürügyén találkoztak pl. 1777 tavaszán a protestáns egyházkerületek képviselői — köztük Teleki József és Orczy sógora, Beleznay Miklós generális — a tanügyi rendelkezéssel kapcsolatos tennivalók megbeszélésére.

A „Magyar Szulli” Teleki egyik ekkor kezdett munkájára utal. Teleki József feltehetően beszámolt róla barátjának, hogy hozzáfogott egy Sully hercegről szóló, a francia akadémián 1763-ban díjat nyert mű fordításához. Mivel a francia akadémia kiadványai sokéves késéssel jelentek meg, a hatvanas évekre vonatkozó kötetek csak a hetvenes évek folyamán kerültek az olvasók kezébe; Teleki egy éppen akkor ismertté vált díjnyertes munkát kívánt megismertetni a magyar tudományos közönséggel. A fordítás töredék maradt, címe: „Bethüni Maximilián Szulli Hertzeg negyedik Henrik frantzia király első Ministerének ditsérete: Mely a Frantzia Academiától e végre rendelt jutalmat el nyerte. 1763 Esztendőben.”⁶ E fordítás megvitatására és megbírálására készült Orczy a pesti találkozásokor.

A vers utolsó két sora búcsúzás és visszaknyarodás a levél alkalmául szolgáló gyermekszületés témájához. A mai olvasó az „oláh ficsur” kifejezést már jóformán csak Kádár Kata balladájából ismeri; Orczy Lőrinc úgy látszik még a közhasználatból tudta a szó „legényke” értelmét, s Teleki erdélyi származására utalva kapcsolta össze barátja távoli hazáját házassága révén a cserhádi dombok között talált második otthonával.

Azzal, hogy Orczy alkalmi költeményében annyi konkrét vonással érzékeltette baráti kapcsolatukat, költészetünkben egyedülálló színes képet rajzolt a XVIII. század utolsó negyedének társadalmi átalakulásáról, a magyar arisztokrácia legjobbjai életmódjának megváltozásáról, értelmiséggé válásuk folyamatáról és beilleszkedésükről a fokozatosan polgárisuló városi életbe.

A vers kezdetén két vidéki birtokos nemesi kastély kapcsolatát villantja fel, de a hagyományos életmódot sugalló képen már a változás jelei is észrevehetőek: ez a patriarkális főnemesség még közvetlen forrásból ismeri ugyan a babonás hiedelmeket, de a maga korszerű, modern szellemű könyvműveltségét szegezi szembe vele. A szülésnél nemcsak falusi bába, de városi orvos is jelen van, aki egyúttal összekötő kapocs a két kastély lakói között; szerepe a tudós baráté, akit főúri társaival utóbb együtt találunk egy irodalmi társaság bölcsőjénél éppúgy, mint a polgári jogok felekezeti szempontoktól független kiterjesztésére törekvő mozgalom szereplőjeként. A Hacker-szalabeli bálon résztvevő Teleki-házaspár és Orczy Lőrinc jelenléte arról tanúskodik, hogy az egyre nagyobb számban Pesten is szállást tartó főnemesség társadalmi élete nemcsak szalonjaik exkluzív összejövetelein zajlott; az pedig, hogy Teleki József, aki 1777-ben saját maga ajánlkozott megnyitó beszéd tartására a Pest magyarosodásában oly nagy szerepet játszó piarista gimnázium első magyar nyelven tartott logikai vizsgáján, s ugyanabban az évben feleségével és barátjával együtt a diákság multságán is megjelent, arra vall, hogy magatartása korai, szerény, de tudatos előzménye volt egy a magyar társadalom szellemi tevékenységét és szórakozásait egyaránt alakítani kívánó koncepciónak, amely fél évszázaddal később Széchenyi István programjában bontakozott ki igazán. Ez az újfajta magatartás nemcsak a város értelmiségével való kapcsolatban, hanem az egymás közötti baráti érintkezés tartalmában is megmutatkozott: a két művelt arisztokrata tervezett találkozásának várva várt programja irodalmi munkásságuk megvitatása, a városi életmód számukra a gyakoribb személyes eszmecsere lehetőségét jelentette.

Igy Orczy költeménye egy átalakuló korban, levélváltás és személyes találkozások során összekovacsolódott igaz barátság emlékjele, vidéki kastélyok és a fővárossá fejlődő Pest háttere előtt, a két haza hegykoszorúinak ölelésében.

⁵ Teleki József levele Teleki Lászlónak. 1778. jan. 3. Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókja Történeti Levéltára. A Teleki-család kendilonai levéltára.

⁶ MTAK Kézirattár RUI 2—r. 17. I. 99—104.

DOKUMENTUMOK TÓTH ÁRPÁD ÉS FÜST MILÁN BARÁTSÁGÁRÓL

„A lábatok nyomát kerestem múltkor botladozva,
Sirván mutattam némely utcaköre: lám Árpád talán itt térdepelt,
E bágyadt, bús kölők, szerelmet vallván versekben
Egy tréfakedvelő lottyónak, —”

Füst Milán *Emlékezetül* c. versében — ifjúságára, ifjúkora társaira emlékezve — így idézi az egykori barát, Tóth Árpád alakját. A Nyugat 1928-as Tóth Árpád-emlékszámbában pedig így búcsúzik a „felnőtt” költőtől: „Mint egy nemes, öreg hegedűnek, olyan volt élete végén az éneke: kristálytisztán szólt s a túlélettség édességével.” (Nyugat, 1928. nov. 16. 651. l.) A „szegény jó Pádi”-t sirató kórusban, Ignotus nekrológja mellett, alighanem Füst Milán kissé nyers, de őszinte szavai éreztették meg leginkább, hogy Tóth Árpád halálával nem csupán egy szelid, halk szavú stílusművészt, hanem egy érett, nagy költőt s egy vörösmarty-i méretűvé teljesedő életművet veszített a magyar irodalom.

Tóth Árpád és Füst Milán barátsága ma már irodalomtörténeti adat csupán. S nem is túl hangsúlyos. Kapcsolatuk nem tartozott a legendás irodalmi barátságok sorába. Kardos László Tóth Árpád-monográfiája is csak két rövid mondattal utal rá: „A *Hajnali szerenád* egyes verseit dedikálta is a költő... a névsor nagyjából tájékoztat a költő baráti-írói kapcsolatairól 1913 elején.” (2. kiad. Bp. 1965. 454. l.) A felsorolt nevek között szerepel Füst Miláné is, akinek Tóth Árpád a kötet „legfüstmilánibb” versét, az *Este a temetőn*-t ajánlotta. (Először a Nyugat 1911. május 16-i számában jelent meg.) Barátságuk tehát nagyjából ez időtől datálható, de annak tartalmáról, esetleges szerepéről költői fejlődésükben Füst Milán 1928-as, kései híradásán túl semmi sem tájékoztat. Pedig Füst Milán és Tóth Árpád első verseskötetit — *Változatnod nem lehet* (1913), illetve *Hajnali szerenád* (1913) és *Lomha gályán* (1917) — párhuzamosan olvasva, a „szomorúság” hasonló életérzésének és a kor költői közhelyeinek jelenlétén túl, hasonló gondolatokra, motívumokra, művészi megoldásokra (pl. a látomásos megjelenítés), műfajokra (antik formák; óda, elégia) is bukanni, talán némi kölcsönhatás eredményeképp. Ezért is tartjuk fontosnak a két évszám közötti űrt néhány eddig ismeretlen kézirat — Tóth Árpád Füst Milánnak írott levelei és Füst Milán Tóth Árpádról szóló tanulmánykísérlete — közreadásával valamelyest kitölteni, amelyek nemrégiben kerültek elő a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Füst Milán-hagyatékból. (A szövegeket betűhíven közöljük.)

A Tóth Árpád-levelek külön érdekessége, hogy egyikük sem szerepel a Tóth Árpád kritikai kiadás 5., *Levezetés* c. kötetében (Bp. 1973. Sajtó alá rend. Kocztur Gizella közreműködésével Kardos László). Az 1914—1921 között íródott levelek nemcsak a két író kapcsolatát világítják meg közelebbről, de egyértelműbben, néha korabeli verseinél erőteljesebben tükrözik azt a változást is, amelyen a szelid, félnék, a durva élettől megriadó Tóth Árpád a háború és a forradalmak hatására keresztülment. S így Tóth Árpádról kialakult képünket is teljesebbé, sokrétűbbé, pontosabbá teszik.

A Füst Milánhoz írott levelek közül itt néhányat csak dátum szerint említünk: Tátraháza, 1916. jún. 28.; Tátraháza, 1916. szept. 16.; Tátraháza, 1916. nov. 17. és két darab keltezés nélkül, feltehetően az 1910-es évek közepéről. Ezek a költő betegségével kapcsolatosak, közvetlen irodalomtörténeti jelentőségük nincs. Egy teljességre törekvő kritikai kiadásban lenne a helyük, keletkezésük körülményeinek pontos életrajzi, pszichológiai magyarázatával.

A legkorábbi Tóth Árpád-levél 1914. augusztus 3-án, a világháború kitörésének, a katonai mozgósításnak az első napjaiban íródott, e napoknak a hangulatát, zűrzavarát, kavargását idézi. Az 1914-ben már Pesten házitanítóskodó költő a nyarat Debrecenben tölti, itt éri a hadüzenet híre július 28-án, s innen küld beszámolót magáról Füst Milánnak is. Ami megkapó ebben a levélben, az a fiatal Tóth Árpád (ekkor még tanárjelölt) ösztönös, őszinte tiltakozása a háború, az öldöklés ellen. A háborús uszításnál, a nacionalista jelszavaknál, a „férfias hősiesség” vonzásánál erősebben hat rá annak a „nazarénus bakának az esete, akit a háború első napjaiban főbe löttek Újvidéken, mert nem akart fegyvert fogni”. S az ösztönös humanista, érzelmi reakción túl, Tóth Árpád mintha már azt is észrevenné, hogy itt valami véres, értelmetlen komédia készül zenei aláfestéssel, mely a szellem embereit is harcolni és menetelni kényszeríti az első sorokban. Ez a levél szemléletében már kissé túl is mutat az első háborús évek költőjének „puha lantján” megzengettettségére, de hangulatában azokhoz kapcsolódik (*Katonasír*, 1914; *Elegia egy elesett ifjú emlékére*, 1916). S némiképp ellene mond Kardos László megállapításának, miszerint Tóth Árpád 1914 és 1918 között, barátainak írt leveleiben aránylag ritkán szól a háborúról. (T. Á. monográfia, Bp. 1965. 162. l.)

Az 1920—1921 között íródott levelek már a barátság felbomlásáról tanúskodnak. Kívülállóként, s több mint fél század elmúltával olvasva őket, úgy tűnik, a közvetlen okoknál —

kölcsonös sértődés, ma már nevetségesnek tűnő érzékenykedés, kis ügyek felnagyítása, főként Füst Milán részéről — mélyebb ellentétek, erők játszhattak közre a Tóth Árpádot oly fájdalmasan érintő „szakításban”. Némi fogódzót adhat ezek felderítéséhez Füst Milán 1917-es, kiadatlan Tóth Árpád-tanulmánya és már említett Nyugat-beli nekrológja.

Az 1917 elején íródott Tóth Árpád-levelek még egyetértésről, kölcsonös bizalomról vallanak. A *Lomha gályán* c. kötet megjelenése után pedig Füst Milán esszének is beillő cikkben méltatja Tóth Árpád költészetét.¹ Feltűnő azonban, hogy ebben csupán három versre utal a frissen megjelent kötetből — *Stanzák egy trafikošlányról*, *Az új tavaszra*, *Lámpafény* —, s azokon kívül csak a halványabb, bár egységesebb hangnemű kötet, a *Hajnali szerenád* (1913) költőjéről beszél. Igaz, szépen, átélten, megragadóan. De mintha a „melancholia egy hangsúly”-án s „ezer árnyalat”-án túl másra nem tudna vagy nem akarna figyelni. Mintha Tóth Árpádról kialakult képét már 1917 előtt véleg „lezárta, megmervítette” volna. Féltekenység nélkül elismeri, hogy Tóth Árpád az igazi lírikus, s látásmódját, alkotásmódját elhatárolja minden egyéb költői „módszertől”, így a sajátjától is: „... azt adja, ami a líra valódi értéke: érzést! — Minden egyéb nála az érzés rajzának szolgálatában áll. . . Van költő, aki sirását szegényi a mezeten világba küldeni, aki, mielőtt az utcára küldi, előbb felöltöztetné, felcicomázná az unott én jajszavát, — s vannak költők, akik inkább gondolkodók, akik a dolgok milliód oldalú kristályát gondolkodva forgatják, hogy megnézzék minden oldalról az örök ugyanazt, mely minden oldalán más”. De mintha egyúttal kissé le is egyszerűsítene, le is fokozná a Tóth Árpád-i költészetet. Mintha az életet ismerő idősebb mester (Füst Milán volt két évvel fiatalabb!) veregetné vállon csöppnyi mosollyal s meghatott nosztalgiával az ifjabb pályatársat: „Őt olvasni sokszor oly megható, mint mikor az ember régi éveire visszaérez, — passzív, lágy, sáppadt ifjúkorára.” Füst Milán, úgy tűnik, csak arra rezonál, amit valamelyest rokonnak érez saját költészetével, „esztetikájával”: a magány, a szomorúság hangjaira, helyzeteire, a belőlük kibomló látomásokra. Pedig a *Lomha gályán* c. kötetben már egy másik költészetének célját kereső, a haza gondjaira, a környező világra is jobban odafigyelő, érdeesebb, férfiasabb hangú Tóth Árpád is megszólal (*Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz*, *Óda az ifjú Caesarhoz*, *A rubinszárnyú Cherubhoz*, *Október*, *Obulus*, *Elégia egy elesett ifjú emlékére* stb.). S hangban, témában, formaválasztásban ez a tendencia folytatódik s erősödik fel költészetének a 20-as évekkel kezdődő végső periódusában.

Tóth Árpád lírája a halál közelségében felnő, étellel telítődik, megérik. A 20-as évek elejétől már nem csupán a „bús merengés” örökké ifjú, vonzó és szeretni való költője, hanem vitathatatlanul nagy költő. Valami olyan belső gazdagsággal ajándékozta meg a fogyó élet, ami mások, a továbbélők számára elérhetetlen. S Füst Milán számára talán éppen ez a rohamos belső érés az érthetetlen, a nehezen elfogadható. Az, hogy Tóth Árpád megszűnik szelíd, bús „kölk” lenni, s tudomásul kell vennie, hogy már nemcsak barát, de „versenyhátr” is. Alkatuk, természetük különféleségének konstatálásán túl, valami ilyesféle is kiolvasható Nyugatban megjelent nekrológijából, melyet később *Emlékezések és tanulmányok* c. kötetébe is felvett (Bp. 1956). „Ha vele voltam, sokszor kellett mosolyognom, sokszor borzongós meleg futott át rajtam a gyönyörűségtől, hogy milyen különbözők vagyunk mi! Egy másfajta temperamentum és gondolkodásmód árama zsongította idegeimet, s pihentetett megunt magamtól . . . A tekintete úgy barnállott, oly hűen s oly szemrehányón, mint egy törekvő, kedves iskolás fiúé. Néha azonban debreceni hetykeség villant abban. S ilyenkor aztán elkerültem őt, mert, sajnos, én is érzékeny és finnyás ember vagyok, s én is félek a bántalomtól. S így történt, hogy néha hosszú ideig nem láttuk egymást.”

1.

[Tóth Árpád — Füst Milánnak]

Debreczen, 1914. aug. 3.
hétfő

Kedves Milánkám,

végtelenül röstellem, hogy Sassnitzból írt leveledre és lapodra nem válaszolhattam; de te Svedlér[r]e² irtál — és hozzá állandóan Abauj-Torna megyébe! — Szepes helyett!) s onnan kerülővel, több napos késéssel kaptam meg soraidat. Ugyanis Debreczenben élek, mióta Pestről elkerültem. Állandóan Svedlér[r]e óhajtoztam, de mindig csak úgy sikerült, mint a körmetlen macskának a falramászás. Nem volt elég pénzem, de ez még hagyján! Beteg lettem. De még ez

¹ A Nyugat számára készült cikk végül is nem látott napvilágot a folyóiratban. Füst Milán 1917 májusában ezt írja róla Osvátnak: „A Tóthról szóló cikket nem tudom kijavítani, annyira megundorodtam tőle. Már most közlöm ezt Veled, hogy másnak módja legyen Tóth-tal idejében foglalkozni.”

Fáj, hogy nem vagyok képes a Nyugatnak mostanában írni, annál is inkább, mert már évek óta nem jelent meg írásom, — mégsem követelhetek magamtól többet, mint amire képes vagyok. Ezt a cikket a legnagyobb figyelemmel írtam, s bár belátom, hogy nem sikerült, mégsem vagyok képes jobbat írni.” (Autográf levélfogalmazvány — PIM Kézirattár, Füst M.-hagyaték.)

² Magaslatti gyógyhely Szepes vármegyében (a mai Csehszlovákia területén). Tóth Árpád a 10-es években több alkalommal tért vissza ide tudóbaját kezelteni.

is hagyján! Olyan őrült és lehetetlen kavarodások közé kerültem, melyekről nem is számolhatok be neked, mert még most is tartanak — ha Peterdi³ nem vonult be, ő egyről-másról beszélhetne, mert több expressz-levelet és sürgönyt váltottunk egy rámnézve őrületesen kínos ügyben, melyet nem szeretnék levélben újra előadni s mely — mint mondom — még most is kínoz, sőt éppen holnap egy nagyon veszélyes operáció drukkolásait fogja végigcsináltatni velem! Persze, ez nagyon homályos és buta így, de majd szóval mindent elmesélek. Most elégedj meg amnyival, hogy életem legrettentőbb szakaszát hozta az elmúlt nyár s még mindig sok nagyon-nagyon rossz óra vár a közeli napokban.

Ily körülmények közt sokszorozottan jólesik kedves leveled, melyben felőlem tudakozódozl. Nagyon köszönöm.

En nem vonulok be; rongyos b., oszt. népfelkelő vagyok, tanárjelölt s így valószínűleg még akkor se hinak be, ha az égből is muszkák potyognának! Szép volna önként fölcsapni, de mégis, az ölés ellen határozott ellenszenvem van s nagyon meghatott annak a nazarénus bakának az esete, akit a háború első napján föbelőttek Újvidéken, mert nem akart fegyvert fogni. És gyáva is vagyok.

Hát Te? Azt hiszem, Te sem vagy katonaviselt s így legfőlebb önkéntes hősnek mehetnél. Bizony, sok barátunkat elvitték! Jakobovits Jóskát!⁴ Hajdu Lajcsi⁵ a 39 ezred első századában tiszt, első sorban kell harcolnia! Egy főkönyvelő! Itt is nagy a kavargás, zene, katonák, úgy mint Pesten. Most szegény Karinthy jut eszembe: képzel, borjúval, ebben a melegben, menetelni és harcolni! Ha Peterdi Pista bevonult, ő bizonyára vöröskeresztes, ugye? Ha lehetne, ird meg — a Therapiában nyert felvilágosítások alapján — hogyan lehetne írni Pistának? Szeretném üdvözölni. Hidd el, lehetetlen dolgokat is megpróbált érdekeemben ez a fiú! Jó ember mégis — (emlékszel, hogyan beszéltél róla? —), közönye sok meletet és mélyet rejt. Majd sokat mesélek róla.

És most Mitánkám, hadd tegyem szóvá a pénzügyet is. Bizony nekem nincs (— a napokban Nagy Zoltán adott 200 koronát ama kínos ügyben!) — Pestre menetetemig alig is lesz. De így is írnom kellett volna, legalább ezt! De mondom, késve kaptam értesítéset, a háború is közbejött, nem tudtam, hogyan, hova válaszoljak? Roppant hálás vagyok elnéző, kedves türelmedért.

Barátaimat ha látod, üdvözöld őket. Főleg a szeretett jó szerkesztőt, Osvátot, akivel jó volna egy kicsit elbeszélgetni.

Csókol szerető Pádid.

Czím: Debreczen, Késes-u. 32.

2

Kedves Milán,

nekem, mint levélszekrényedbe csúsztatott híradásomban írtam, gyorsan el kellett jönnöm Pestről, minthogy váratlanul vért köptem s megijedtem. 15-éig itt maradok Debreczenben. Schöntagnak⁶ írtam, hogy 15-ike táján te is mindenesetre jössz s kértem őket, hogy amennyiben megjegyezni valójuk volna egy és más, írjanak neked idejében. Nem tudom pl., hogy az ágynemű-kérdést hogy fogják elintézni: kell-e vinned ágyneműt, mint nekem, vagy bérelhetsz azt is a faluban? Különben arra is kértem őket, írjanak nekem is a veled való dologról s így idejében elrendezhetünk mindent közmegelegedésre.

Bocsáss meg, hogy nem búcsúztam tőled, de hiába dörömböltem a vérköpéses reggelen az ajtódon.

Peterdit kérd meg, hogy ha teheti, ne haragudjon nagyon rám, legutóbbi találkozásunkon igen mororva volt, délután pedig felszállt előlem a villamosra. Egye fene, ti nem szerettek engem valami nagyon, ami elég kár s elég rosszul is esik.

Üdv! Tóth Árpád

³ Peterdi István (1888—1944) költő, műfordító. A Nyugatnak indulásától kezdve munkatársa. Füst Milán és Tóth Árpád barátja. Az első világháborúban orosz fogságba esett.

⁴ Jakobovits József debreceni ügyvéd. Ez időben Tóth Árpád baráti köréhez tartozott.

⁵ Hajdu László debreceni banktisztviselő (vö. T.Ákrk I. 488 l.).

⁶ Schöntag Lajos kassai orvos, a svedléri szanatórium tulajdonosa. 1915-ben meghalt, tehát a levél korábban íródott.

Címem, ha írnál, júli. 15-ig:

T. Á. Debreczen
Késes-u. 32.

Pista kofferével jöttem, de 15-éig visszaküldöm Bercsényi-utcai címére.
Schöntagnak írtam, hogy magános lakást akarsz, s hogy ágyneműt valószínűleg nem hozhatsz.

3

Debreczen, 1917. jan. 2.

Kedves jó Milánkám,

— először is fogadd jókívánataimat az új esztendőre: adjon isten bort, búzát, békességet és potenciát! — Tudatom, hogy a közeljövőben felutazom Pestre, ahol egy, vagy esetleg két hetet is töltök, már aszerint, amint hamarabb vagy később dől el Svájcba menendőségem dolga,⁷ avagy valamely egyéb szanatóriumi elhelyeztetésem. Egészségileg makk volnék, úgy érzem, de hát az orvosok okosabbak s igen helyesen azt állapították meg, hogy csak kúrázzak tovább. Ezt én igen úri és jó dolognak találok, s hála Hatvany igazán derék és megbecsülhetetlen áldozatkészségének, úgy látszik meg is csinálhatom. Egyelőre tehát Pestre kell utaznom. Nagy Zoltán barátunk referádája nyomán úgy tudom, hogy nálad lakni, sőt enni is lehet. Végtelenül leköteleznél, ha a fentjelzett időtartamra szívesen fogadnál, természetesen az általad méltányosan megállapítandó díjtételek mellett, amiknek szöbáhozásáért ne sértődjön meg a te derék és igaz baráti szíved, de hát háborús nyomor és drágaság dűlván, az az egyetlen jó elintézés, ha félretesszük a baráti egymást ingyenvendéglés nemes elvét, mivelhogy az ilyesmi manapság vagyoni tönkhöz juttatja az embert. Mondom, ne sértődj meg tehát, hogy míg Hatvanytól szinte illetlen és kifartott módon fogadom el a legnagyobb baráti jótékonyágot is, addig neked pénzmegtérítést ajánlok fel vendégszeretetedért! Ugye értesz engem? Kérlek tehát, írd azonnal, van-e nálad helyem s esetleg kosztom is? Azt is közlöm, hogy esetleg Annus⁸ is feljön velem s pár napig ott lesz Pesten. Nagyon gyönyörűséges megoldás lenne, ha ő is nálad, velem kaphatna szállást, — természetesen diszkréciód mellett! Írd meg, szintén *azonnal*, lehetséges-e ez?

Mit írjak még? Itt csendes, de szép napokat töltök, naponta egy szívrallal s 20 perces kávéházi találkozással, mikoris Nagy Zoltánnal vagyok. Ma éppen a te verseid dicsértük. Ilyen új témáink vannak! Remélem, a Nyugat jubiláris számában téled is olvashatok valami derék dolgot.

Szervusz, írd rögtön, szerető barátodnak: Tóthnak,
Debreczen, Késes-u. 32. sz. címre!

Ha Osvátot, Karinthyt, Havast⁹ találd, üdvözleteimet tolmácsold!

4

Debreczen, 1917, jan. 6.
Szombat

Kedves jó Milánkám,

— legutóbbi levelemre még nem válaszoltál, kár. Tudatom, hogy hétfőn Nagy Zoltánnal egyetemben Pestre utazom, hogy kedden ott lehessünk a Nyugat-vacsorán, melyre express — meghívást kaptunk. Úgy állapotunk meg Zoltánnal, hogy a te vendégszeretetedet én veszem igénybe hétfőn és kedden éjszakára. Ugye szívesen látsz? Szerdán visszajövünk Debreczenbe s én aztán majd 15-ike körül megyek fel újra. Ha teheted, várj hétfőn este lakásodon, vagy a Keleti pályaudvaron!

Ötel: Tóth

5

A Pesti Napló, ill. az Esztendő (szépirodalmi és politikai folyóirat) levélpapírján

Budapest, 1920. máj. 3. hétfő

Kedves Milán,

az igazat megvallva, mindmáig abban a vakmerő tévhitben ringatóztam, hogy a köztünk minap lejátszódott telefon-jelenet után, józanabb és objektivebb kerékvágásba zökkenve,

⁷ 1916 októberében kezelőorvosa Tóth Árpádnak Davost ajánlja, Hatvany Lajos fedezné a költségeket; a terv — valószínűleg a háborús nehézségek miatt! — meghúsul. (Vö. Kardos László: Tóth Árpád. Bp. 1965. 158. l.)

⁸ Lichtmann Anna a költő menyasszonya, majd felesége.

⁹ Havas Gyula (1893—1918) költő, kritikus. (Vö. TÁKrk V. 354. l.)

módot és alkalmat fogsz keresni arra, hogy sajnálatodat fejezd ki régi, s azt hiszem egyben másban eléggé becslésre méltó barátoddal szemben a rajta elkövetett igen durva inzultusért. Ez nem történt meg s így nincs más hátra, mint hogy jómagam szálljak magamba s töredelmes megalázkodással kérjek bocsánatot tőled, amiért mindössze csak 10—15 esztendei barátság fesztelenségétől elvakítva, azt a hallatlan szörnységet mertem elkövetni, hogy az általad is nagybecsült, szintén régi barátság által hozzánk fűzött Nagy Zoltán meleg ajánlásával közénk vetődött kis nő ügyében holmi kis szavadat nem tartásodat disznóságnak mertem nevezni. Mea culpa! Belátom, hogy e kvalifikálhatatlan megjegyzésre nem lett volna szabad vetemednem, mert eltekintve attól, hogy ilyesmire a fentemlített kb. 15 éves barátság nem adhatott jogot, őrizkednem kellett volna a jelzett megjegyzéstől már azért is, mert te, a tizenhárom próbás gentleman, sohasem szoktál barátaiddal szemben erős kitételeket használni, nemdebár? Jobbnak látom részemről ezt az alázatos bocsánatkérést, mert lovagiaskodó megoldásokba nem igen bocsátkozhatom, sem pénztárcám, sem anyagi és erkölcsi szerkezetem semmi része sem kívánja az ilyesmit. Mindenesetre csak gratulálhatok ahhoz, hogy az átlag felfogáson oly imponáló módon tülemlelkedve, nem valami díjbirkózóhoz harsogtad a telefonon át érces dühöd frenéziáid, hanem meg merted mutatni, hölgy-látogatód jelenlétében, hogy te a maganfajta legénytel szemben is kiállsz a gátra, ha kell, még ha huszonötézerszer is régi és szelíd barátod az illető! Helyes, Milán, legszebb dolog a rettenthetetlen férfiasság! Megnyugtatásodra azt is közlöm, hogy Karinthy barátod, aki déli egy órára jelezte amaz emlékezetes napon megjelenését, mondván, hogy csak jöjjön el még egyszer oda ebédelni a kisasszony, inkább majd mi megvendégeljük, szintén távol maradt s így mi a kisasszonnyal csekély egy órától délutáni félnégyig elmélkedhattünk Nagy Zoltán barátainak kedves figyelmességéről. Néha elő szokott fordulni, hogy az ember, ha nem tehet eleget ígéretének, telefonon kiment magát, hiszen más embernek is drága lehet az ideje, — de belátom, ez is csak afféle ósdi barbarizmus. Csak azon csodálkozom, hogy a kisasszonyhoz utóbb levelet írtál s tőle bocsánatot kértél. Hogyan lehet, hogy vele szemben befáttad, hogy hibáztál? Valóban méltatlan vagyok ily rejtelmes bölcseségű nagy férfiak baráti türelmére s ezért nem is terheltek tovább érzélgéseimmel. Én annak a napnak az estéjén hazatérve nagyon elgondolkoztam, mi tagadás, még sirdogáltam is, — úgy látszik, teljesen zagyva képzeitem vannak a baráti viszonylatokról. Isten veled, Milán, azzal a melegséggel búcsúozom tőled, melyet egy-két szép régi napunk emléke talán túlságosan is megőrizett bennem, légy boldog, bölcs és jó továbbra is. És férfias, Milán, férfias! Ne hagyj magad Milán! Ha utadba vetődöm, talán add át a pofonokat is! Oly szép pont lesz egy barátság végén! Mi egy időben verseket dedikáltunk egymásnak! Baigaság! Szébben cseng az ember füle egy nagyszerű pofontól!

A kisasszony különben telefonálni fog neked és elmondja, hogy szíves közben járásodat a zsidó kultúregyletnél akkor szándékszik igénybevenni, mikor majd színészi próbálgatásai végkép befagytak. De egyelőre ezekkel kísérletezik s én megpróbálom összehozni színészfélékkel. Ne gyanakodj, kérlek, nagyon kérlek, nem én beszéltem erre rá, hogy téged kontrakarizozalak! Ezt utolsó szónak, elhiheted.

Ha már nem is baráti viszonylatban (ez u. i. számomra most már túlvésélyesnek látszik, könnyű helyen álló pofonaid miatt!), de a régi nagybecsüléssel s a tehetséged iránt mindenkor kijáró igaz tisztelettel búcsúozom tőled örökre s köszönöm a legutóbbi rossz után a sok, régi jót, amit nem felejték el soha.

Toth Árpád

6

Budapest, 1921. nov. 19.

Kedves Milán,

Nagy Zoltántól hallok, hogy az Estben az Aranytárlól írt pár sort „szánalmas”-nak találta.¹⁰ Megvallom, azt a pár sort én írtam s nagyon bánt, hogy így nyilatkoztál róluk. Én feladatomhoz képest *kommunikét* írtam, melyben a szerzőnek pár sor járt ki s ezt a párt sort illő tisztelettel és tömörséggel próbáltam megfogalmazni. Sajnálom, hogy igyekeztem nem sikerült s most már félek tőle, hogy az a három sor sem nyeri meg tetszésedet, melyet a Révaiéknál megjelenő s Király György által írt Magyar irodalomtörténetbe a szó szoros értelmében beleharcoltam.¹¹ T. i. láttam az illető műnek a modern magyar líráról szóló fejezetét s nehezmé-

¹⁰ Az Est 1921. szeptember 17-i számának 8. lapján — *Megjelentek az Athenaeum díjnyertes regényei* címszó alatt — található kommuniké szövege a következő: „A másik díjnyertes regény, melynek címe: Az aranytál, Füst Milán műve s egy amerikai milliomos nagy lelki problémákkal átszótt szerelmi történetét adja elő, a tragikus momentumoktól is bölcs derű felé haladó elemzés férfias nyugalmával.”

¹¹ A világirodalom története. Paul WIEGLER nyomán KIRÁLY György és TURÓCZI-TROSTLER József közreműködésével átdolgozta BENEDEK Marcell. Bp. [1922]. A magyar irodalom története c. fejezet KIRÁLY György munkája. A Füst Milánról szóló, Toth Árpád által fogalmazott sorok a következők: „Füst

nyeztem, hogy téged kihagytak belőle. Vitatkozás után szerző és kiadó belementek, hogy te is szerepelj s a betoldott néhány sort azon melegében én írtam meg. Igyekeztem jót és szépet írni, de most már félek, hogy ezzel is csak önérzetedet sértem, — elvégre a kommuniké is leg-
őszintébb jóhiszeműségem és elismerésem diktálta s mégis felháborodtál, — úgy hogy most kénytelen leszek megpróbálni, hogy az illető sorokat kivegyék a nyomás alatt lévő könyvből. Ha nem volna már lehetséges, igazán sajnálnám, de mindenesetre hangsúlyoznom kell, hogy én csak jót akartam és tudtommal nem szoktam rosszat akarni még olyanokkal szemben sem, akikkel immár nem élek benső baráti viszonyban.

Üdvözl: Tóth Árpád

7

[Füst Milán — Tóth Árpádnak]

Kedves Árpád,¹²

igazán fogalmam sem volt róla, hogy azt a bizonyos kommunikét, amelyet én jóformán el sem olvastam — csak éppen átfutottam —, hogy azt Te írtad. — (El kell hinned ezt, valamint azt is, hogy csak e pillanatban, leveled olvasásakor jutott eszembe, hogy — igaz, hiszen Te az Estnél vagy.) Eszemben sem lehetett tehát, hogy Rád haragudjam, vagy hogy Neked valamit üzenjek — s leveled olvasnom igazán olyan volt, mintha valakit váratlanul fejbe-
vernek s épp ezért érzékenykedésed, bántott önzésed savanyú lirája, haragod, méltatlankodásod, sőt gorombaságod ezalkalommal mind meglepetés nekem. S csak a kedves Nagy Zoltánom csodálkozom, — hogy ő képes volt közölni Veled elejtett megjegyzésemet —, mikor tudta, hogy a kommunikét Te írtad.

Írántam való jóakarotodban eszemben sincs kételkedni, aminthogy nem tűrném, hogy az enyémben kételkedjél. Ismétlem: a kommunikét el sem olvastam, csak minden sorból egy szót. (Mindig zseniás volt olyasmit olvasnom, amit rólam írtak — s még Nagy Zoltánnak rólam írt cikkét sem tudtam zavartalanul s azzal a figyelemmel átgondolni, ahogy ez a cikk megérdemelte volna. — Ezt elhiheted: — csak nem állok ide, hogy most Neked itt hazudjam!) — Megjegyzésem nem is a jóakarotban való kételkedésemet fejezte ki (hiszen az Athenaeum nem bolond, hogy saját pályadíjnyertes regényét rosszakarón konferálja be), — hanem a kommuniké szemét műfaja iránt való megvetésemet. És igen: — még azt is kifejezni kívántam volna evvel, hogy mennyire nem érdekel, sőt bosszant az ilyen dicséret. (S ebben, úgy képelem, megegyezünk.) — Ami már most az Irodalomtörténeti Szemlét illeti — felhatalmazlak —, közöld a szerkesztővel és kiadóval egyaránt, hogy én arra és azokra *szarom*. Egyáltalában nem vagyok hiú ember (csak éppen arra, hogy meg legyek elégedve munkámmal), — s távolról sem vagyok rá Pali, hogy esztéta-elmék fantáziájában, vagy lapjában mint említésre érdemes szellem megjelenjek. — Akár megjelenek, akár nem! — Nem igaz? — Ha jól fogok dolgozni, — akkor úgyis zavarba fogom őket hozni: Kénytelenek lesznek velem foglalkozni — s én akkor sem fogom elolvasni, hogy mit írtak rólam. —

S végül: nem is tanácsolom, hogy a velem való benső barátságra törekedjél, mert, — mert sok minden egyben kívül már maga ez a kis levelezés is nagyon alkalmas arra, hogy ezt a törekvéseidet elősegíthesse.

Füst Milán

Ez a kis levél Nagy Zoltánnak, valamint ama bizonyos nehezen meggyőzhető szerkesztőknek és kiadóknak is szól.

8.

Bpest 1921. nov. 28.

Kedves Milán,

engedd meg, hogy még e pár sorral háborgassalak:

1. Én sem levelemmel, sem egyéb ténykedéseimmel nem törekedtem barátságod visszaszerzésére. Általában nem szoktam „törekedni”. Ilyenmű következtetéseiteid téves füstmilánizmusok.

2. Dr. Nagy Zoltánra, úgy látom, megharagudtál a kommuniké-ügy miatt. Hangsúlyozom, hogy Nagy Zoltánt én kértem meg, hogy kérdezze meg tőled, hogyan fogadtad az Est kommunikéjét? Tehát szó sincs pletykahordozásról. Nagy Zoltán nem olyan fiú. Vagy őt is te ismered legcsalhatatlanabbul?

Milán (sz. 1888) a férfias komorság lantosa; kemény és mélyzengésű, szabad ritmusú soraiban az antik tragédiák kórusainak lendülete vegyül egy szenvedő modern lélek ideges nyugtalanságával (*Változtatnod nem lehet*, 1913) (II. kötet: Az újabb magyar irodalom c. alfejezetben, a 227. lapon).

¹² Autográf ceruzairású fogalmazvány — PIM Kézirattár, Füst M.-hagyaték.

3. A kiadókra ám vígan szarj, ha jól esik. Különböen is célirányos művelet lesz, mert a kiadók, mint mondják, minden szart kiadnak. Ellenben a Révai-irodalomtörténetben most már bennmarad rólad írt igen meleg pár sorom, mert nyomják s nem lehet visszacsinalni. Ha esetleg majd kezudbe kerül, ne magyarázz bele, kérlek, semmiféle „törekvést”. Én nem tehetek arról, hogy számos kiállthatatlanságod dacára is megbecsüllek.

Törekvés nélkül üdvözl:

Tóth Árpád

Füst Milán: Tóth Árpád¹³

Lehetetlen meghatottság nélkül visszagondolnom a Nyugat elmúlt tíz esztendejére s főképp az első évekre, mikor egymás után bukkantak fel az ország különböző vidékeiről fiatal, ismeretlen fejek, nem hozván magukkal mást, mint néhány sort, egy verset, — tehetségüket, — s a készséget és bátorságot arra, hogy szóljanak s megmutassák, hogy művészek. S lehetetlen újból el nem mondanom, hogy akkoriban volt valami a levegőben, ami a fellépésre bátorított, — egy nagy hatású hang, mely nem egy, dolgában bizonytalan tehetségből hasonló hangokat csalt, másokat pedig példájával tüzelt, hogy szabadon szólhatnak, amint megadatott nékik; hogy nem kell rejtegetniök egyéniségüket, elfogadott hangnemet választaniok, sőt, kötelességükké tette a kutatást lényük legbensejében s félelem nélkül előlépniök. Ady Endre költészete volt ez a beható és telt hang, mely előidézte, hogy új tehetségek, ha néha kissé nyersen is, telt szájjal, nem egyszer részegülten saját bátorságuktól, néha meg éppen az épater ingerétől, de oly ifjan s oly lelkesen annyi szépet meg mertek írni.

Részben ő volt, ki hangjukhoz segített másokat, részben egy csendben munkáló erő, melyet csak az ismert, akire hatott. Nélküle e tehetségek közül sokan soha sem szólaltak volna meg; de mindegyikük érezte a lendületet, melyet tőle kapott: ő bátorított, foglalkozott kísérleteikkel (és életviszonyaikkal, próbálván javukra lenni.) Követelte, hogy dolgozzanak; ő volt az izlés és kritikai szigor, ahol szelidíteni s a szelidség, ahol bátorítani kellett. Nem egy közülök csak nehezen tudott visszhangot kelteni — s az ő rendíthetetlen véleményéből, befolyásolhatatlan ítélletéből merített bizalmat. Az ő személye volt biztosítéka, hogy az érvényesüléshez csak a tehetség és munka segít s hogy az írónak nem kell alázkodnia s a rokonszeny utait keresnie, kedvhez, szeszélyhez alkalmazkodnia s hogy a munkának nem a régi név [az?] érdeme. Minden kezdő tudta róla, hogy nem egy leereszkedő nagyság felületes érdeklődésére, saját hangjától befolyásolt kedélyére bízta magát, hanem egy kiváló elme teljes és türelmes figyelmére, éles ítélletére és elfogulatlan érzékeire. Már maga a biztos ítélet, türelem és elfogulatlanság is jószágként hatott. — E férfi Osvát Ernő volt.

E körülmények tették lehetővé, hogy a Nyugatnak majd minden száma meglepetést hozott, hogy az ember úgy érezte, mintha kertben járna, ahol nem győz figyelni a távolból s közelből váratlanul megszólaló lombok énekeire. Ez tette lehetővé, hogy a Nyugat a régi, lankadt, már kedvetlen irodalmi életet ifjúsága lüktető, új vérével feleltsíté. Verseny indult, az ifjúság kis baráti körbe egyesült s lelkesen figyelt tagjai minden szavára — a régebbi generáció is felbuzdult ez élénkségre . . . Szép volt e pár év.

Ma már ez ifjúság férfikorát éli. Legfiatafabbja is túl van a harmincon, — a baráti kör is szétszóródott, az élénkség is elcsitult, a lát alábbhagyott.

Tóth Árpád is ez ifjak közé tartozott. Ma, tíz év után költeményeinek második kötete fekszik előttünk *Lomha gátyán* címmel.

Tóth Árpádnak volt legkevésbé bátorságra szüksége, hogy fellépjen. Részben, mert nem előttünk fejlődött, tehát a kezdet fiatalos bizonytalanságát, küzdelmeit nem vitte nyilvánosság elé, hanem mint kész művész, tiszta munkával lépett fel, — másrészt, mert költeményei lírai tartalmának, mint kifejezőmódjának újsága nem riktó, hanem rejtett, nem követel hangosan más hallást, hanem betudja magát lopni azok szívébe is, akik régebbi melódián tanultak olvasni. Ő azok közé tartozik, akik az avatatlant is szelíden megejtik s igazi lényük sok olvasóban csak aztán nyílik fel, miután költészetük új tartalma már lassan a *vérbé szívódott* s képessé tette a mai líra újságainak élvezetére. Egyenletes előadása és tiszta magyarsága, — könnyen rokonszenvet keltek számára, de szeretetet csak azokban, akik költészetét egészen meg tudták érteni.

S egészen megérteni őt annyit jelent, mint beavatottnak lenni a szomorúság titkaiba, otthon lenni a magány négy fala közt, szeretni mindazt, ami megható. Aki szenvedélyes kísérője a bolyongó elhagyatottnak, aki már szereti élete mérget, s kényszere a fájdalom, aki rokónának érzi s utána oszon a magános éjszakai utasnak s lesi, mit sutlog, mit présel ki vonagló száján a kín, — kivárja, míg arcába nézhet s fájlalja, ha már messze tűnt; aki a melancholia

¹³ Autográf ceruzarású fogalmazvány

egy hangsúlyát ismeri s ezer árnyalata néki legnagyobb változatosság, az Tóth Árpád verseitől azzal a merengéssel búcsúzik, ahogy az ember legkedvesebb lírai regényének hőse után tekint, ha már letette a könyvet.

„Annuska, alszol? bús utcák során
A bús hajnalban járok egyedül . . .”

„Csendes szivarfüst mellett firkálok, s hanyagul
Bizarr levelet írok, és senkinek se írom . . .”

„Tünődtem, s fent az inga halkán suhant az árnyban,
Sebten felém osont, s tréfásan hőkölt hátra.”

„S vén utcapadokon hosszan meg-megpihenve
Verseim mondogattam, melyekben csendesen
Zokognak bánatim, és egykedvűn figyelte
Fáradt, reszkető számat fáradt, szegény szívem . . .”

„Aztán . . . le s fel jártam a parkban,
Mint aki valakire vár.”

Ezer változatban lép elének ugyanaz a tünődő fej; — egy úr, aki nagyon szeret szivarozni, sokat beszélget lámpájához s elgondolkodik róla, miféle is ez a lámpa; — lerajzolgatja sokszor, majd virághoz hasonlítja lángját, majd gubbasztó törpéhez törzsét; — s kinek néha magányában kedve jön tréfálni, — ilyenkor is szívhez szóló kedvességgel. Gondolatban megszólít egy ácsorgó kislányt az utcán s „testvérkém”-nek nevezi, kiöntött kis ürgének, duruzsolva évődik, szomorkásan játszik vele; majd séta közben jut eszébe mosolyogni a maga örökké bús alakján s szelíden megtréfál valakit:

„ . . . mellettem ságva kérdik:

„„Becses, bús gondolatja kőszálni merre megy?””

S oldalt hajlok mosolygva, lustán, s a lány szemébe

Fúvom szivarom füstjét, s az évődő kacag — ”

Tóth Árpád igazi lírikus: vagyis nem elmélkedő, nem bölcselő, nem keres témákat a külvilágból, sem tájképet, interieurt nem fest önmagáért, nem farag csecsebecsét, nem ragyogtatja képzelő erejét, vagy verselő művészetét önmagáért való szép elképzelésekben, hanem azt adja, ami a líra valódi értéke: érzést! — Minden egyéb nála az érzés rajzának szolgálatában áll. Tóthnak minden verse saját magáról szól, s ő érzéséhez egyenesen hozzá tud nyúlni, — sosem mesterkél, nem kell kerülő utakat választania, nem kell stilizálnia; nem helyezkedik idegen környezetbe, nem öltözteti magát át, sosem válik színésszé.

A líra az önzés hangszere, s az olvasó önzésének kedvez. Van költő, aki sirását szegényli meztelen a világba küldeni, aki, mielőtt az utcára küldi, előbb felöltöztetné, felcicomázná az unott én jajszavát, — s vannak költők, akik inkább gondolkodók, akik a dolgok millió oldalú kristályát gondolkodva forgatják, hogy megnézzék minden oldalról az örök ugyanazt, mely minden oldalán más. Az ifjúság az, mely lényét a nap előtt kitarja, csak a saját hangjára figyel s véle hatalomért, szabadságért és életért kiált; képzeletében a csak távolról sejtett valóság fantasztikus arányú látomásokká dagad:

„S minden, szegény szememben, a roppant hold alatt
Torz óriássá puffad, s bús szimbólummá dermed . . .”

E látomásokban teremt az én vágyainak egy új világot, melynek közepén ő áll diadalmasan, próféta lesz, jósol, szánja a szenvedőt, — vagy rémül s iszonyodik az ellenséges erőktől, melyek földre sújtanak: kielégítetlen nagy életvágya a halált óhajtja inkább, mint a valót, mely az ént horzsolja, betegíti s a reménységek koszorúját fonnyasztja el. Az ifjúság önző fájdalma szép és megható s nincs életkor, mely oly gazdag volna elképzelésekben, s oly drámai, oly változatos érzéseiben — s talán nincs is élet-tartalom szebb és nagyobb, mint az ifjúkor szenvedése — s nincs költői érték becsebb, mint az ifjúkor lírája. Később az én kihűl s vágyai feszítő ereje nem viszi többé vulkanikus költői kitérésekhez.

Tóth verseinek olvasása közben gondol rá ismét az ember, milyen nagy kincse van annak, ki megőrzé szomorúságát — s emlékezni kezd ifjúsága éjszakáira, mikor mozdulatlanul, hunyt szemmel sokáig feküdt a sötétben s hagyta, hogy könnyei végigfolyjanak arcán, hogy a bánat és boldogság vegyült hullámai borzongassák, mikor siratta, becézte magát, — szomorú volt, — s élete legszebb álmait álmodta végig.

S nem áldott e, ki visszahozza e leghivebb barátokat, a régi vigasztaló látomásokat és képeket, — hajóját, melyen banános szigeteknél suhant el s a váratlan zenét, a szelíd, lágy menüet-tel, melyre halk, surranó, selyembevont bokák lejtenezek behunyt szemei előtt.

Őt olvasni sokszor oly megható, mint mikor az ember régi éveire visszaérez, — passzív, lágy, sápadt ifjúkorára:

„Boldog isten! hát mindig így lesz már most?
Magamat én, szegény, elengedem . . .”

Ujjongani sosem mer, ha öröm éri, inkább duzzog, mint örül, már hozzászokott szenvedéséhez s úgy becézi, beszél hozzá, mint egy kedves, meghitt ismerőshez. Ha megszólal, már úgy kezdi, mint szokta, — ne is várjanak tőle más hangot — s amint szólal, rögtön ringatni, csitítani képes s önfelédtté tesz. Nem rég egy gyermeket hallottam énekelni, napokon át boldoggá tett, ha megcsendült bennem lágy, telt, olvadó, szelíd hangja. A természet tanította meg művészetére s ő a művészek legjobb mestere. Tóthot sem tanította senki. Megjelent közöttünk így, — figyelmeztették francia rokonára Samainre s ő e figyelmeztetés után kezdte megismerni és szeretni francia mását.

E verseket a szív diktálta, sohsem az akarat, ötlet, vagy a tudattalanban munkálkodó irodalmi emlékek. A szív diktálta s a fül vigyázott. Nem sok érzékkel is megállapítható, mily műgond hozta létre e verscket. Tudok nem egyről, mely hónapokig készült. S ha érzelmi emlékét hagynak bennünk, egyedül a forma az, mely gyakran a csiszolt és keményebb drágakő kristályaira emlékeztet. E tulajdonságában valóban rokona ő a gondos francia költőknek.

Tóth a merengés igazi költője. S verseit az teszi oly közvetlenké, hogy az érzések és gondolatok sorrendje nála nem mesterséges, hanem azok a merengés asszociációjában lépnek elénk. Ő teljesen rábizza magát erre a legtermészetesebb sorrendre s az alkotásnak ebben a pszichológiai alaptulajdonságában rejlik éppen fő eredetisége. S az ő asszociációja nem a távol eső, tehát meglepően ható véletletet keresi, hanem valami bús alázattal veszi fel kincsét, mit a merengés útjain lel s tűnődve eljátszadoz vele, míg ujjai közt fáradtan el nem ejti. Ezért hat ránk e költészet úgy, mint maga a merengés, — s bár a hozzáértő előtt nem kétséges, hogy biztos keze vezeti végig e verseket, mégsem képes magát egy furcsa, önkénytelen gomolygás szuggesztíója alól kivonni, — az érzés szinte *kézen fogva* hozza a képek fűzérét, s a láncolatnak sosem szakadna vége, ha a forma természetes lejtése, hanyatlása nem zárná le. Oly kósza járásúaknak tűnnek mint a felhők: álmában lát az ember ilyen felhőjárást, sötét felhőket gomolyogni nagy tömegben, — lassan hajtja őket valami a széltelen egen, — míg egyszer csak végük szakad; — az ember látja még az utolsó felhőrongyot repülni s utána mint a derű nyílik ki, mélyül be a sötétkék égbolt.

„Lassan lomhábbra válik a furcsa firka. Vége.
Végtelen messziről zsong: ki vagyok és hol élek,
S lefekszem és mosolygok: aludjunk árva lélek,
Aludjunk ócska lámpa, fuvalljon ránk a béke,
Míg kiinn s benn minden-minden halkan homályba olvad,
S őrt áll az udvaron az éj a roppant néger,
A mondhatlan magasba, hol titkok mélye kékell,
Varázlámpát emelve: a tiszta, sárga holdat.”

„Merengtem: most vetik fel fehérő szűzi ágyad.
S irigyeltem cseléded, ki vár, míg vetkeződől,
És aki elmenőben kecses melledre láthat,
Min kis kupolát formálsz imára tett kezedből.
S eszembe tűnt egy alkony, halkan sügtad nekem,
Hogy egy imába foglalasz fáradt, aggott apáddal . . .
Ó, látod-é még, édes, a múlt ködein által
Apád szelíd, holt arcát s alázatos fejem? . . .

Hazaindultam aztán, bús dolgokon tűnődve:
E furcsa földi létre mi végre kelle lennem? . . .”

„Tompán tűnődöm. Csend a tájon,
S mint aki mélységbe bukott,
Ha mozdul, szisszen jajja fájón —
Felelnék, jaj, de nem tudok.
Minden oly furcsa, torz és visszás,
Idegen a tavaszi tisztás,
És ferde ívű minden ág . . .
Ki lovagolt el ott a fák közt,
A Szerellem? — az Ifjúság? . . .”

Ezek terhes felhők, s mégis színesek, mert a nap, a fantázia képei ragyognak bennök. S a képek árja lassan, ünnepélyesen gomolyog, s álomszerűségével, zsongásával, lassú ütemeivel úgy elringat, mint semmilyen más költészet.

Egy-egy képének finom és pontos rajza külön kis műremek:

„Szürcsölte a teát, s át gyermekem szemén
Tréfás árnyat vetett a fordult talpú csésze
S az italemelő, lustácska, könnyű kézre
Az éji csendben árván s szelíden néztem én.” . . .

Képei a még alig csitult fájdalom könnyeivel együtt fénylenek: Ő arannyal hímez, de színeiben megvan a mulandóságnak az a szomorúsága, mint a lankadt, régi hímzéseken. Tüze nem a gyémánté, hanem a gyöngyé: meleg és szomorú.

Költészete ritka és tiszta kincs, mely nagy megbecsülést, szeretetet és gyengédséget érdemel kritikusaitól.

Füst Milán

ÖT KÖNYV JÓZSEF ATTILÁRÓL

1. Révai József: József Attila. Szerkesztette, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette Erki Edit. Bp. 1974. Kossuth K. 179 l. /Eszttikai Kiskönyvtár/. — 2. Bóka László: József Attila. Esszé és vallomás. Bp. 1975. Magvető K. 102 l. /Gyorsuló idő/. — 3. Fábíán Dániel: József Attiláról. Bp. 1974. (A szerző kiadása.) 210 l. — 4. M. Pásztor József: József Attila műhelyei. Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások. Bp. 1975. Kossuth K. 351 l. — 5. József Attila. Bibliográfia. Összeállította Reguli Ernő. Az anyag összegyűjtésében és rendezésében közreműködött Csikász Istvánné. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1975. 319 l.

1. A hazai könyvkiadás rossz szokása szerint Révai gyűjteményes műveiben nincs névmutató, így pontosan nem állapítható meg, mikor írta le először József Attila nevét. (A *Válogatott történelmi írások* dicséretes kivétel, de ebben csak később és érintőlegesen fordul elő a költő.) Erki Edit szerint a Szabad Nép 1948. január 1-i számában *Petőfi Sándor* c. írásának e mondatában találjuk először József Attila nevét a Révai-életműben: „József Attila és Petőfi Sándor közt nincs kínai fal.” Ha hiteles Révai pepita füzetének, pontosabban a füzet egyik jegyzetének a keltezése, akkor már 1946-ban világos volt Révai előtt a Petőfi—Ady—József Attila vonulat összefüggése: hármuk kapcsolódását a tézis, antitézis, szintézis formulával jellemezte.

Ezért furcsa, szinte érthetetlen, hogy utóbb, a szigorodó időkben, miért hagyta feledésbe merülni ezt a logikus és egyértelmű láncolatot, költészetünk forradalmi vonalának vitathatatlan képletét, miért támasztott annyi kételyt József Attila lírája, életműve iránt. Annál tanulságosabb, hogy amikor a politikai fordulat és a betegség visszavonulásra kényszerítette a közeleti tevékenységtől, és önvizsgálatra elméleti és művelődéspolitikai munkásságáról, rögtön rátalált az esedékes földatra: az addigi irodalomtörténeti, teoretikus írásai közül sajátosságosan és jellemzően hiányzó űrt — érezte — pótolnia kell: le kell rónia adósságát József Attilával szemben, hogy így a kötetnyi Petőfi- és Ady-írást a harmadik forradalmi lírikusnak elemzésével egészítse ki. Így látott 1953 tájt József Attila lírájának és a rávonatkozó szakirodalomnak alapos tanulmányozásához. Könyvet akart írni a költőről, amint 1954-ben levelében nekem írta (Tiszatáj, 1969.

954). Betegsége, majd halála ezt megghiúsította, de két József Attila-tanulmánya azóta több ízben megjelent, szerepel irodalmi tanulmányainak ismételtelen is kiadott válogatott gyűjteményében. Természetesen önálló kötetben való megjelenése a népszerű és olcsó sorozatban önmagában is indokolt, de még értékesebbé teszi a kiegészítő fejezet: Révai jegyzetei József Attiláról, amelyből eddig csak néhány részlet látott napvilágot a Tiszatáj és a Kritika lapjain. A jegyzetek természete szerint ezekben Révai leplezetlen nyersséggel fogalmazza meg észrevételeit az olvasott művekről, József Jolán, Vágó Márta, Szántó Judit, Németh Andor, Galamb Ödön könyveiről, melyek egy részét kéziratban olvashatta. Saját nézeteinek fejlődése is nyomon kísérhető. Pl. eleinte ő is a költő „kizárásáról” beszél, csak utóbb — Pákozdy Ferenc közlése nyomán — használja az árnyaltabb „lehagyás” szót. Érdekes, hogy az itthoni illegális munka egyik neves képviselőjének, a Gondolat munkatársának, Lázár Vilmosnak nevéhez azt rója: „Ki ez?” (140). Roppant tanulságosak verselemző kísérletei, egy-egy versről adott jellemzése. Az 1926 és 1928 közötti versek egy sajátos csoportját „szimbolikus népdalnak” nevezi, s őszintén megvallja, nem tud velük mit kezdeni. „Ezekkel a versekkel még nem vergődünk zöldágra. Mik ezek? Népdal is, ráolvasás is, egyszerű is, bonyolult is: szinte érthetetlen a tartalma, ugyanakkor leegyszerűsödött forma. Mi ez?” (116.). „Népi forma, de a lényeg elrejtve! Miért?” (138). A jegyzetekben leplezetlenül szól a költő világnézeti útjának még tisztázandó kiterőiről is: „Párizs után, ahol Lenint olvassa — hazajön és népiessé lesz (Előőrs, Bartha M.-társ.), majd a tiszta költészet hirdetője! Milyen törés ez? Mi veti

vissza? Miért van ez a cikk-cakk a fejlődésében?" (140).

A József Attila-kutatás számára sok értékes megfigyelést és kérdésfeltevést adnak Révainak még elfogultságában is okos és meggondolkodtató gondolatforgácsai. Szántó Judit emlékezéseihöz pl. a következők megjegyzést fűzte: „Attila megingásában szerepe van annak is, hogy 1935–36-ban voltak a SZU-ban a Zinovjev stb. perek, amikben nem ismerte ki magát” (127). Ezt a gondolatot első József Attila-tanulmányának abban a részletében, amelyet előzetesként a Szabad Nép 1956. június 24-i (nem pedig 4-i, ahogy a 155. lapon a jegyzet mondja) számában tett közzé, így fogalmazta át: „Hiszen ekkor, a harmincas években zajlottak le a Szovjetunióban azok a perek, és folyt — ma már tudjuk — a szocialista törvényesség megsértésével az az üldözéslavina, amely csorbította a szocialista ország vonzóerejét, és ha nem is ingatta meg József Attila kommunista hitét és marxista—leninista meggyőződését, de bizonyos, hogy őt is, mint annyi más képviselőjét az európai haladó értelmiségnek, mélyen megrendítette.” Ez a mondat a tanulmányból azóta hiányzik; amennyire érthető, hogy Révai 1958-ban kihagyta, annyira indokolatlan, hogy most és egy ilyen kiadványból ez az igen jelentős megállapítás kimaradjon. Helye pontosan a 41. és a 42. lap szövege között volna; ha a kiadó netán a főszövegbe nem iktatná is, a jegyzetek között mindenképpen közölni kellett volna, s az ezutáni kiadásokban kell is majd.

Maguknak a tanulmányoknak a József Attila-képét, noha Erki Edit bevezetője nem tud róla, az Alföld 1962. évi 6. számában már megpróbáltam tüzetesen vizsgálóra venni, de azóta főbb megállapításai már fölszívdódtak József Attila-irodalmunkba, a kutatók — ha vitava is — magunkévá tették szemléletének alapvető vonásait. A mostani önálló kiadás megkönnyíti további megtermékenyítő hatását, és köztudatba viszi a jegyzetek néhány olyan szempontját, ötletét is, amely nem fért bele a két tanulmányba.

Erki Edit jegyzetei hasznosan szolgálják a könyv céljait. Kár, hogy néhány hivatkozása nem a hozzáférhető, közkeletű forrásra történik. Pl. a *Szabad ötletek jegyzékét* csupán a Petőfi Irodalmi Múzeumban levőnek mondja, holott a JAÖM 4. köt. 28. lapjától olvasható. Németh Lászlónak a *Nincsen apám* kötetéről írt kritikáját a legtöbben aligha a Nyugat 1929. évfolyamában lehetik meg, hanem az 1970-ben megjelent *Két nemzedék* c. gyűjteményében. S i. t. Sarló Sándorról berlini és moszkvai emigrációja mellett nem hagyható említés nélkül párzisi emigrációja sem, hiszen éppen itt volt — Szeged után — kapcsolatban József Attilával. A Kritika 1973. évi 9. számának sz. jelzésű szerzője, aki a

Végül c. vers keletkezésével kapcsolatban adott magyarázatot, Szabolcsi Miklós volt; ezt itt már érdemes lett volna megírni. A jegyzetek bevezetőjének az a megállapítása, hogy az első József Attila-tanulmány a Kortárs 1958. évfolyamától a Petőfi Múzeum kiadta József Attila-képeskönyvön át a Válogatott irodalmi tanulmányokig „azonos szöveggel” jelent volna meg, pontatlan. Az utóbbi kiadvány 1960. évi kiadása ugyanis a 439. lapon azt mondja, hogy „kevésbé eltérő szöveggel” adják a korábbi változatot.

Végül: sajnos, ennek a kötetnek a kezelését sem könnyíti meg névmutató.

2. Az új és rögtön népszerűvé vált sorozat Sik Csaba és Vekერი László szerkesztésében az elmúlt harminc év legértékesebb és legidősebbnek megmaradt tanulmányait eleveníti föl. Bóka írása 1947-ben jelent meg szintén önálló (105 lapos) füzetben, utána a szerző gyűjteményes kötetekben (Arcképvázlatok és tanulmányok, 1962. 209—267. l., Válogatott tanulmányok, 1966. 131—194. l.); a mostani tehát a 4. kiadás. (Ezt talán érdemes lett volna a címlap hátán föltüntetni.) Annak idején gyér visszhangja volt. Regulí bibliográfiájából nem derül ki, de Kozocsáéból igen, hogy a Kis Újság és a Jövendő névtelen ismertetőin kívül Örkény István (A Ranggal, 44. sz.) és Zsoldos Jenő (Magyar Nyelvőr, 1948. 216. l.) méltatta. Ez utóbbi természetesen főként a József Attila nyelvéről — a *ring* ige használati gyakoriságáról és a költő jellemző jelzős kifejezéseiről — tett megállapításait hangsúlyozta.

Mi avult el, s mi maradandó Bóka 28 évvel ezelőtti tanulmányából? Idézeti még a kritikai kiadás előtti szövegeket adnak, így előfordul, hogy hibásak. Pl. a versben nem *holdleány* a helyes, hanem *holt leány* (61. l.), tehát az idézet mint bizonyíték csak féligformán állja meg helyét. Az időközben eltelt majd három évtized a József Attiláról szóló irodalom könyvtáryivá terebélyesedését hozta, így némely részletet már jobban ismerünk, mint Bóka ismerhetett. Hiszen éppen ő sürgette a költő műveinek kritikai kiadását (bizonyára része is volt benne, hogy a modern magyar kritikai kiadások sora Petőfi mellett éppen József Attila Összes Műveivel indulhatott nemzetközi hírű eredményeket fölmutató úttjár), s ő maga mentegte magát jegyzetében: „túl keveset tudunk erről a nagy költőről ahhoz, hogy néhány oldal zártságában összefoglalhassuk róla való nézeteinket” (102). Elavult azután a Bóka esszéstílusával járó néhány patétikus mondat, amely napjaink tárgyiasabb, szikárabb, de valós mondandót hordozó tanulmánystílusától már idegen; s elavult Bóka néhány — iskolát teremtő — stílusfordulata, erőltetett modorossága.

Vitatható is néhány megállapítása. József Attila közösség utáni vágyát aligha lehet még ma, az árnyaltabb megfogalmazásokhoz már hozzászokva, sem egyszerűen betegségéből magyarázni (68); ez legföljebb fokozta. Azt sem fogadjuk általánosan el, hogy az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* című vers József Attilának annyira kiemelkedő alkotása volna, hogy — a cím szerint sem említett sok más, nagy verssel szemben! — ilyen kiemelt méltatást érdemelt volna. Talán ez a hiányérzetünk a leginkább jogosult Bóka tanulmányával szemben; nem azt kifogásoljuk, ami benne van, hanem *ami kimaradt*.

De ismerjük el, 1947-ben tett volt az ilyen vallomás: „Mert európai irodalmunkban nem sok a szocialista költő, s olyan nagy, mint ő, talán egy sincs.” Az ötvenes években ezt már Bóka sem merte volna leírni; nem véletlen, hogy csak 1962-ben nyomatta le újból írását.

Elavult tanulmányának néhány közvetlen utalása a háborúra, szörnyűségeire, Hitlerre, a svasztikára; el Bókanak érthetetlen szúrós ironiája a népi írók ellen, amire e tanulmányában sem volt rest egy mondatot szánni. De maradándó, amiben Bóka mindig mester volt, a verselemzése: e kötetke elején a *József Attila* című (Vidám és jó volt... kezdetű) vers magyarázata (10–16). Kitérő, mint már említettem, a költői nyelv elemzése, rálelése a *ring* igére mint kulcsszóra, a versbeli képek és sajátos jelzők föl-villantása.

„Én elsőrangú fontosságúnak tartom, hogy a dolgozó magyarok demokratikus köztársaságában mi lesz a sorsa legnagyobb szocialista költőnk életművének. Beépül-e a megújuló magyar műveltségbe strukturív elemként, már az alapozásnál, vagy csak rákenik falára mint malterdekorációt?” E kérdéssel zárja tanulmányát Bóka. Jóideig úgy látszott, aggályának lesz igaza; ma már megnyugtatón válaszolhatunk.

3. Először a József Attila Emlékkönyvben (1957) olvashattuk Fábían Dániel visszaemlékezésének egy részletét. Valószínű, hogy már akkor készen volt az egész, s most, hogy végre — saját áldozatkészségéből — önállóan, szép kivitelben, noha rota sokszorosításban, de szerkesztetlenül, sok sajtó- és helyesírási hibával, megjelent, csak itt-ott tudta a szerző az újabb szakirodalmat kipótolgatni.

De nem is szakmunka Fábían Dániel könyve, sokkal inkább visszaemlékezés, és ez adja az értékét. Azok a fejezetek, amelyekben mint orvos elmélkedik a költő betegségéről, valószínűleg figyelembe veendő, ámbar Bak Róbert és Varga Ervin elemzéseivel aligha tehetnek érdemben hozzá; azon pedig,

hogy endogén vagy egzogén tényezők a döntők, a szakértők is éppúgy hasztalan vitáznak, mint a tyúk és a tojás elsőbbségén. Nem kevésbé nélkülözhetnének Fábíanak József Attila és a politika kapcsolatáról írott fejtegetéseit, hiszen erről azóta jóval többet, pontosabbat, hitelesebbet tudunk. Isten-élménye is behatóbb, árnyaltabb elemzést igényelne; erre Sik Sándor tett kísérletet. Nem sok újat kapunk a *József Attila szerelmei* c. fejezetben sem; azóta Szántó Judit és Vágó Márta emlékezései lényegesen gazdagabb és hitelesebb forrásokat nyújtanak.

Általában: kissé bőbeszédű és hutákos Fábían Dániel könyve, s ezen a hivatása magaslatán nem állott szerkesztő, Szij Rezső sem segített. Holott feszezebbre húzva mondatait, bátrabban mellőzve kitérőit, a szerzővel egyetértésben, a szakirodalom ismeretében kijavítgatva elírásait, tárgyi hibáit, a gazdagodó József Attila-irodalomnak is értékes új műve születetett volna.

Ami így is érték: a szerző és József Attila együttműködése a *Ki a faluból* c. röpirat létrejöttében, a Bartha Miklós Társaságban, s ennek a histórikuma. Lényege röviden annyi, hogy Fábían Dániel mint a hódmezővásárhelyi kórház fiatal orvosa megismerkedett a sógoránál, Makai Ödönnél vendégeskedő József Attilával. Itt mindkettejüket megérintette az alföldi agrárszocializmus szele, s abban a baráti társaságban, amelyben rokon gondolkodást eszmetársakra (Pákozdy Ferencre, Galyasi Miklósrá, Bányai Lászlóra stb.) találtak, kikristályosodott bennük egy röpirat terve. József Attila ezekben a hónapokban a jobboldali radikalizmus lapjának, az *Előrsnek* a munkatársa, ott jelent meg a Magyar Szemle cikkírójának, Győry Jánosnak adott válasza, a Szabó Dezső eszméire és irányára emlékeztető *Magyar Mű és Labanc Szemle* is. Fábían Dániel a maga választát adta át József Attilának, ő pedig átfogalmazta, tömörítette. E könyv egyik legfőbb értéke, hogy közli mind a két változatot, így módot ad a kutatóknak az alaposabb összevetésre és tanulságaik levonására. A kritikai kiadás nem ismerhette még Fábían eredeti szövegét, így nem elemezhetné kellően. De Szabolcsi Miklós értékelése alighanem máig is helytálló: a röpirat a költő e korszakának „legszeleségebb terméke” (JAÖM 3: 424). „Igaz, lelmi benne sok előremutató, demokratikus gondolatot, egészében is a népért aggódó költő megnyilvánulása; de valóban át van itatva a kor fajvédő-radikális frazeológiájának elemeivel, s tele van — önmaga által is rövid idő múlva tévesnek felismert — tanításokkal.”

Meglepő, és e visszaemlékezés hitelét erősíti, hogy Fábían Dániel ma sem érzi röpiratuk e sajátos fonákságát, s naívuul úgy dicsekszik vele, mintha valami hallatlanul

nagy baloldali tettet hajtottak volna vele végre: nem érzékeli ma sem a jobboldali és a baloldali radikalizmus közötti különbséget! Később is, amikor 1930 őszén József Attilával együtt dolgoztak a Bartha Miklós Társaságban, úgy állítja be, mintha ez az együttes a magyar haladás élcsapata lett volna. Igaz, ő is azok között volt, akik 1930. október 31-én kiléptek a Társaságból, mert már *túlságosan* jobboldalinak ítélték: Fábrián Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Halmos Béla, Gál István, Gunda Béla, Vass László és társai. De azt már kétellyel kell fogadnom, hogy utóbb, 1931–32-ben, a baloldali lépők — éppen Fábrián kivételével — „feltűnés nélkül visszaléptek”, s a Társaság keretében marxista szeminárium működött volna, melyen József Attila is előadóként szerepelt (111). Ezt semmilyen más adat nem erősíti meg.

Az a benyomásom, hogy Fábrián Dániel és József Attila barátsága az 1930. évre korlátozódott: tavasszal Vásárhelyt, ősszel Pesten dolgoztak együtt, utána — ha olykor találkoztak is — világnézetükben és életkörülményben is oly távol kerültek egymástól, hogy kapcsolatuk megszakadt. (Ő ugyan a 24. lapon azt állítja, hogy 1928 elején ismerkedett meg a költővel Vásárhelyt, ez azonban nyilván képtelenség, hiszen Makai 1928 végén költözött le Vásárhelyre, s József Attila eddigi tudásunk szerint először 1929 februárjában látogatott le a sógorához, tehát legkorábban ekkor találkozhattak. De valószínűbb, hogy csak 1930 tavaszán melegedtek össze.) Fábrián nem is tud érdemben többet József Attiláról, s könyvének további részei csak későbbi ismereteinek fölhaználásával készült okoskodások, elmélkedések. Fölhasznált forrásai, idézetei is ötletszerűek, gyakran másodkézből valók.

Kritikátlanul veszi át a korábbi legendákat. Így a költő egyik öngyilkossági kísérletének és *Részeg a síneken* c. versének indokolatlan összekapcsolásából azt, hogy József Attila feküdt részegen a sínekre (20). 1923-ról beszél ekkor, s utána azt mondja, ugyanabban az évben iratkozott a szegedi egyetemre; holott 1924-ben (21). Miért írja, hogy másodéves volt, amikor Horger eltanácsolta, holott ez 1925 tavaszán, első évének végén történt? (21). Azt állítja, hogy megismerkedésükkor, 1928–30-ban, már ismerték József Attila jelentőségét a magyar irodalomban (24); ezt kétlem. 1930 júniusában tett szegedi kirándulásuk leírásában is van legendás elem. Több apró pontatlanság maradt a vásárhelyi viszonyok leírásában (vö. Szigeti János, Csongrád megyei Hírlap, 1974. dec. 1.); főként javítandó Karácsonyi Ferenc neve (6t a 80. lapon Jánosnak írja Fábrián; a föl-szabadulás után Szeged és Vásárhely főis-

pánja volt), továbbá a rigmusmondó, vő-félekedő Csorba Péteré, akit viszont a 95. lapon Kérdő Ferencnek (?) keresztel. Hadd rójak itt föl kiegészítésül a korábban lezáró könyvhöz, hogy Galyasi (nem Gallyasi!) Miklós 1974-ben, Pákozdy Ferenc pedig 1970-ben halt meg. Lakatos Péter Pál „beérkezését” sem várhatjuk már (120), hiszen még 1959-ben elhunyt! Makón nem Keszler, hanem Kesztnér Zoltán volt a költő vendéglátója (140). A „célzörű szövény embör” nem Móra, hanem Tömörkény kedvelt kifejezése volt (75), aminthogy Ady, amit a 145. lapon Fábrián idéz, nem Juhász Gyuláról, hanem Tömörkényről mondotta.

A kötetet néhány értékes kép, kötetajtán-lás gazdagítja.

4. Kitűnő ötlet, termékeny szempont: József Attila munkásságát abból a nézőpontból végigvizsgálni, hogy milyen közegben, milyen szűkebb környezetben fejlette ki költői és teoretikusi tevékenységét. Fényszóróval világítani át a róla szóló irodalom bozótját ebből az egyetlen, de érdekes és hasznos tekintetből. Pohárba meríteni egy fonalat, hogy kristályok rakodjanak rá.

Hogy az utóbbi hasonlatnál maradjak, mindjárt elmondom M. Pásztor József könyvét illető legfőbb kifogásomat is: éppen az a baj, hogy a kristályokon kívül — a folyadék túltelítettsége következtében — sok amorf anyag is maradt a pohárban. A munka voltaképpen egy álcázott, sajátos szempontú József Attila-életrajz, s ez magával hurcol olyan adatokat, szövegeket is, amelyek a mondanivaló lényegét inkább elhomályosítják; tehertételei a tulajdonképpeni tárgynak: a József Attilának teremtő adók lapok és folyóiratok, valamint az őt magába fogadó lazább-szervezettebb társaságok körvonalazottabb, élesebb arcélú megrajzolásán kívül sok oda nem tartozó, a lényeggel csak lazán érintkező, máskülönben persze a József Attila-életrajzba illő közlés, adat, adalék is szerepel a könyvben.

Igaz, sajtáságos műhely az iskola is, különösen a makói gimnázium, amely a maga módján szárnyára bocsátotta az ifjú költőt. Azok voltak a helyi lapok szerkesztősegei is; a szegedi fiatalok *Igen* csoportja tán az első „növelő közösség” (hogy Radnótinak a későbbi Szegedi Fialalokról adott minősítését előbbre hozzam); Bécsben a *Fundamentum*, a *Levelek* és a *Diogenes*, Párizsban a *L'esprit nouveau*; Pesten a *Magyar Írás*, *Kékmadár*, *Jel*, majd az *Új Magyar Föld* és — minden ellentmondásával együtt — a Bartha Miklós Társaság; a *Kortárs* és a *Láthatár*, az *Együtt*, a *Front* és a *Szabadon*. A *Népszava* 1924-től közölte József Attila verseit, s ha 1927-ben a költő „opportunistá szennyíratnak” minősítette is, és abban az évben nem adott oda

verset, 1928-tól 1935-ig — újabb szünetek-
kel — mégiscsak élt a lap nyilvánosságának
kétségtelen előnyeivel. Amikor elszakadt a
kommunista mozgalomtól, elméleti írásai egy
részének a szociáldemokraták folyóirata, a
Mónus Illés szerkesztette *Szocializmus* adott
helyet. Az *egységfront körül* c. tanulmányának
a szociáldemokrata és kommunista mozgalom
antifasiszta összefogását szorgalmazó
Új Harcos teremtett fórumot.

A polgári lapok közül szinte egyidejűleg
alakult ki kapcsolata a *Nyugat*tal, Osvát
Ernővel, és az *Est*-lapokkal, Mikés Lajossal.
1929 és 1934 között több mint harminc alkal-
lommal jelent meg József Attila Zsolt Béla
polgári radikális folyóiratában, a *Tollban*.
Kapcsolata volt Supka Géza *Literatúrájával*,
Vámbéry Rusztem *Századunk* c. folyóiratával
és a La Fontaine Társasággal. Az országha-
táron túl is korán eljutott híre. A *Kassai*
Napló már 1925-ben közölt tőle, s 1926-ban
és 1927-ben is, mégpedig nemcsak másutt
megjelent verseket, hanem néhányat első
ízben is. (Kettőt csak az elmúlt években lelt
meg Zimándi P. István.) Fontosak a Sarlós-
mozgalommal kialakult kapcsolatai is, csak-
úgy mint szereplése Gaál Gábor folyóiratá-
ban: versei és műfordításai a *Korunk* hasáb-
jain.

A szó legszorosabb értelmében vett mű-
helyei a szerkesztett folyóiratok voltak: a
mindössze egyszer megjelent, elkobzott *Való-
ság*, és a költőnek élete végén egyetlen orgá-
numa, anyagi alapja is egyben, a *Szép Szó*.

Pásztor József mindezeket a rájuk vonat-
kozó szakirodalom alapos ismeretében, rész-
letesen tárgyalja; leírja keletkezésüket, sor-
szakat, szerkesztőik és főbb munkatársaik
nevét felsorolja, idéz jellegzetesebb szövegeik-
ből, követi egy-egy lap, folyóirat, szellemi
közösség és a költő kapcsolatait. Így ismer-
teti ezekben a lapokban József Attila egy-
egy kötetének méltatásait és a költőnek a
bennük megjelent írásait. Ezekből sok érde-
keset és újat is megtudunk, vagy legalábbis
régembi elszórt ismereteink e nézőpontból
most új összefüggésekben világosodnak meg.
A *Szép Szó* tárgyalásában — akár vitatkozva
is — foglalkoznia kellett volna Vértes György
(*József Attila és az illegális kommunista párt*)
idevágó állításaival.

Maradandóbb volna bennünk egy-egy
lap és alkotói műhely arcéla, ha jellemzésük
mindig azonosan, hasonló adatokkal, össze-
hasonlítható „mutatókkal” történnék. A kö-
vetkezetesség hiányát két példával szeret-
ném érzékeltetni. Az egyik egyben hiányér-
zetemnek is hangot ad: a barátok és munka-
társak portréit hiányolom. Az alkotó mű-
helyekben — a lapok, folyóiratok szerkesz-
tőségeiben, a különféle társaságokban — em-
berek tevékenykednek, s az ő tetteik, írásaik
alakítják ki e műhelyek sajátos arculatát,

jelleget. Ezért vélem, hogy maguknak a folyó-
iratoknak és társulatoknak ismertetésén ki-
vül sokkal nagyobb teret kellett volna szent-
elni a szerkesztőségekben, társaságokban
működő emberek jellemzésére. Természe-
ten nem a közismertekre gondolok, bár ép-
pen Pásztor igen helyesen kielégítő terjedel-
emben tárgyalja József Attilának Kassák-
kal, Babits-csal, Radnóttal és Veres Péterrel
való kapcsolatát. Amde égetően szükség volna
József Attila környezetének olyan tagjairól
— bármi vázlatos, de mégis átfogó — jellem-
zést kapnunk, akik jelentős szerepet töltöt-
tek be a költő oldalán. Agárdi Ferenc, Fenyő
László, Horváth Béla, Ignótus Pál, Lakatos
Péter Pál, Pákozdy Ferenc, Pintér Ferenc,
Simon Andor, Szirmai Rezső, Újvári László,
Zsolt Béla stb. benne van ugyan a Magyar
Irodalmi Lexikonban, de pl. Bánóczy László-
né Balogh Vilma, Erg Ágoston, Kormányos
István, Kulcsár István, Márer György, Mel-
léky Kornél, Nyigri Imre, Sarló Sándor és
még sok más, a költő életében bizonyos jelen-
tőséghez jutó szereplőről még lexikonokból
sem tájékozódhat az olvasó. Ugyancsak
szívesen vennénk némi jellemzést azokról,
akik a költő ellenfelei lettek (Garai János,
Somodi László, Téglás Ferenc stb.). Legalább
olyasféle néhány mondatot, mint amit
Fényes Samuról vagy Szimonidesz Lajosról
szükségesnek tartott a szerző leírni. A József
Attila-irodalomból olyannyira hiányzó port-
rékkal hálára kötelezte volna a kutatókat.

A következetlenség másik példája az
idézetek fölhasználási módja. Általában: túl
sok az idézet, gyakran olyankor is, amikor a
szerző saját szavaival tömörebben összefog-
lalhatta volna mondanóját. Túl sokat és
ötletszerűen közöl teljes terjedelemben szö-
vegeket: József Attila leveleit, verseit, cikke-
it, illetve a neki vagy róla szóló írásokat.
A dokumentumok ilyen közlésének addig van
jogosultsága, amíg korabeli szövegek első,
fölfedező közzétételét jelentik; másoktól ko-
rábban föltárt, közreadott, tehát a kutatásba
már bevont írások itteni újraközlése egyrészt
fölösleges, másrészt éppen azért zavaró, mert
— a szerző kárára! — elmossa a különbséget
a már máshonnan ismert és az itt először
hozzáférhető között. Nagyon helyes pl. nyil-
vánosságra hozni a Vértes Györgytől meg-
talált, részleteiben idézett, de egészében nem
ismert kritikát a *Kékmadár* 1923. ápr. 16-i
számából, Fenyő László valóban érdekes
bírálatát. De ebben az összefüggésben szükségtelen
volt ideiktatni József Attila méltatását
Réti Ödön *Zorka* c. regényéről, *Van-e szocio-
lógiai indokolttsága az új népies iránynak?* c.
nyilatkozatát, a *Juhász Gyuláról való nóta*
vagy *A csodaszarvas* című versét stb. Hiszen
ezek hozzáférhetőek a kritikai kiadás meg-
felelő kötetében, a versek pedig az „össze-
sekben”. Ha pedig a kötetbe még nem jutott

Feleségem című verset helyesnek tartotta a szerző a *Vigilia* szűk olvasótáboránál jóval nagyobb közönsége elé tárnai, ugyanezt meg kellett volna tennie a másik, az „összesbe” még szintén nem került *Féltődő 0 : 0* cíművel is. De így vagyunk a dedikációk zömével is: elegendő lett volna rájuk utalni, idézni belőlük; nem kellett volna közlési módjukkal olyan látszatot kelteni, mintha ezzel jutottak volna nyilvánosság elé.

Igy van pl. József Attila rádiószerlepleseinek vagy pöreinek kérdésében is. Nem Wacha Imre, Rejtő István, Hajdu Tibor és Rákosi Sándor közleményeinek eredeti dokumentumait kellett volna könyvébe át- emelnie, hanem lényegüket — a szükséges idézetekkel — saját szavaival elmondania. Nemcsak ezekre, az egész munkára érvényes: a kevesebb több lett volna.

Indokolt lett volna viszont, ha a *Front* 1931. dec. 17-i számának *Fel szocialisták...* című szerzőtlen cikkéből, minthogy ezt bizonyos emlékezők (név szerint kik?) József Attiláénak tartják, s Pásztor is gondolati meg szöveges párhuzamokat lát a *Munkások* című versével, nemcsak kis részletet közöl (185), hanem idézi az egészet, éppen azért, hogy a szakkritika véleményt mondhasson a szerzőség valószínűségéről. Ebből a szempontból nem bánom, hogy újra közli a *Vasat aranyért!* c. írást (66), melyet a *Népszabadságban* elég nagy példányszámban tettem közzé, s amelynek a szerzőségéről kifejteteket most is állom, noha azóta olvastam Szabadjai (Széll) István levelét, melyben önmagát tartja a cikk írójának.

A sok idézés következménye, hogy Pásztor József saját véleménye a dolgokról el- sikkad. Majd minden fejezetet úgy zár, hogy a végére mintegy hitelesítő pecsétet üt: Révától, Sándor Páltól, Szabolcsitól, Gyertyán Ervintől vett citátumot. Holott néhány kérdésben lehetett volna továbbmennie, avagy legalább több álláspont szembesítése után egyik vagy másik mellett állást foglalnia. Pl. Az *egységfront körül* c. jelentős frásról nemcsak Sándor Pál, Kató István és Szabolcsi Miklós fejtette ki álláspontját. Ha a magam vidéki megnyilatkozását (Szegedi Egyetem, 1963. ápr. 10.) nem kérhetem is számon (noha Vértes György könyvének bibliográfiájában szerepel), Forgács Lászlóét (*József Attila esztétikája*) mindenképpen. De az ő neve és a tárgyat több vonatkozásban is érintő műve, érthetetlenül, elő sem fordul.

Néhány tárgyi hibát is ki kell gyomlál- nom. Igaz ugyan, hogy Juhász Gyula kedvelt idézetének (*Durate et vosmet rebus servate secundis*) szerzőjéül Horatiust nevez meg (37), de itt véletlenül Pásztor saját szövegében ismétli meg, így helyesbítenem kell mind- kettejüket: Vergilius Aeneiséből való. Juhász Gyula írt a szociáldemokrata lapba, a szegedi

Munkába, de Móra nem (46). Húsz éve csak valószínűsítettem a *Kődobás* c. vezércikk szerzőségét (*József Attila Szegeden*, It 1955. 148.), azóta már stíluskritikai és egyéb érvek- kel bizonyítottuk is (JGYÖM 7 : 397), tehát a „talán” bizvást elhagyható (55). Pásztor József egynek véli József Attila két lányis- merősét: mind a kettő Rózsa, de Szatmári Rózsika bölcsészhallgató, Günczler Rózsa pedig medika volt (79). Engem külön is zavar, hogy a tölem vett idézetbe illesztette be az általa alkotott nevet, s úgy fest, mintha én írtam volna hibásan: „Szatmári (Günczler) Rozália”.

József Attila szövegeit is hibák szeplő- sítik. 1922. nov. 4-i levelében hibás: „De- demberben jelent meg...”; helyesen: *jelen* meg, hiszen jövő értelmű jelenidőről van szó (19). 1925. nov. 24-i levelében hibás: „el nem menjen”; helyesen *el ne menjen* (110). 1925. márc. 8-i levelében nem „technikait”, hanem *technikait* írt (203). A *Lázadó Krisztus* pöreinek védekezésében szereplő egyetlen a közölt formában értelmetlen, mert nyilván másolási mulasztás következtében (az írógépén nincs ilyen jel, kézzel kellett volna pótolni), hiány- zik a *végtelen* két jele. Így a helyes: a : a = = ∞ : ∞.

Még bosszantóbbak a versbeli hibák. A 242. lapon az *Egy költőre* idézett részében ott az ominózus „kődgyűrűk”, az annyiszor helyesbített *kődgyűrők* helyén. A 303. lapon pedig a verset is tönkreteszi a szép régi *futtam* helyén a „futottam”.

Más idézetekben és a szerző szövegében is akad hibás alak. A 255. lapon nyilván nem „magához hasonlítottá”, hanem *hasonlította*; a 201. lapon nem „irányában”, hanem *irályá- ban*. A 256. lapon a Hatvanytól vett idézet- ben szereplő zárójeles szöveg (*tervezett kötet- cím*) nem Hatvanyé, hanem Pásztoré; a fél- reértések elkerülésére tehát szögletes záró- jelben kellett volna adnia. Az 54. lapon a *szegedi* csak jelzője a *Friss Hírek*nek, tehát kisbetűvel kellene kezdődnie és álló szedésű- nek lennie. A 310. lapon értelemszerűen nem 1927, hanem 1937 a helyes. A 23. és 24. lapon szereplő osztálytárs, *Balog* József neve *h* nél- kül, *Galyasi* Miklósé pedig rövid *ty*-nal helyes.

Pásztor József hatalmas irodalmat bú- várolt át munkájához: jegyzéke tanúskodik erről. Mégis hasznosabb lett volna, ha forrá- sait nem csupán betűrendben felsorolja, ha- nem a tárgyalás rendjében adott volna szá- mot, mit honnan vett. Ez nem növelte volna meg lényegesen a terjedelmet, így viszont nagyon nehéz egy-egy adatának ellenőrzése vagy további vizsgálata. De a mostani meg- oldás esetében is előbb kellett volna és tipog- ráfiában is megkülönböztetve megadnia a tárgyaló lapokat, folyóiratokat, s utánuk a róluk szóló irodalmat. Ügyelni kellene arra

is, hogy következetesen legyünk a címfő-
vételben. A 340. lap alsó felén az *Élet* és
Irodalom egyik cikkét évfolyam és sorszám,
a másikat keltezés jelzi. Mondanom sem kell,
hogyan az utóbbi a jobb.

Dicséretes a kiadó, hogy nem takarékos-
kodta el a névmutató. A már említett hibák-
nak a mutatóban való tükröződésén kívül
szóvá kell tennem, hogy magyarzatlanul
két Németh László szerepel benne, azt a lát-
szatot keltve, mintha az a Németh László,
aki a statárium elleni fölhívást József Attila
ívén aláírta, nem volna azonos az íróval,
József Attila kritikásával. Sarló Sándor is
azonos Pór Tiborral, tehát ez utóbbiról utal-
nia kellett volna az előbbire. Következetlen
a mutató az asszonynevekkel és a magyaro-
sított idegen nevekkkel is. Bánóczy Lászlóné-
nál Balogh Vilmára, Danzinger Ferencnél
Agárdi Ferencre utalni kellett volna. Mayer
János (119) kimaradt, Havel Bélának Wach-
a közli a keresztnévét is. Néhány betű- és
számhiba is akad.

Nem hallgathatom el a tipográfiával való
elégedetlenségem sem. A terjedelmesebb
idézeteket csak térfőz választja el Pásztor
szövegétől, sem idézőjel, sem dőlt szedés
nem. Ez — különösen, ha az idézet lap te-
jén kezdődik vagy alján ér véget — nem elég,
és sokszor tűnődnie kell az olvasónak, ki
beszél most, az idézett vagy az idéző. Mo-
dern megoldásnak szánta a műszaki szer-
kesztő a pagináknak a szokással éppen
ellenkező (páros lapon jobbra, páratlanon
balra zárt) elhelyezését. Minden újításnak
akkor van értelme, ha célját jól, jobban
szolgálja. Ennél funkcióltalabb, célszerű-
lenebb megoldást ki sem lehetne találni!
Mindig a gerinc kifordításáig kell széthajtani
a könyvet, valahányszor a mutató nyomán
keresünk valakit. Nem véletlenül alakult az
ki, hogy a pagina páros lapon a bal, páratlanon
a jobb szélén van!

Végül mentegetnem kell magam, hogy
Pásztor József szorgalmas és sok részadatot
jól egybeszerkesztő és tanulságokat kínáló
munkájáról szólva többet irtam kifogásaim-
ról, mint elismeréseimről. De nem hiába
„kritika” a könyvismertetés műfaji neve:
elsősorban a javítani valók szóvá tétele a
főadatok. A dicséret egyetlen szóval elmond-
ható: *eredmény*.

5. Reguli Ernő először húsz éve, 1955-ben
éppen az ItK hasábjain (és különnyomatban
A Szegei Egyetemi Könyvtár Kiadványai
31. számú füzeteként) adta ki *Írások József*
Attiláról című bibliográfiáját. Az addigi
irodalmat a lehető teljességben nyújtotta,
három csoportban: előbb az önállóan meg-
jelent műveket, utána a folyóirat- és hírlap-
cikkeket, végül a verseket. A személynevek,

a földolgozott lapok, a könyvismertetések
és az illusztrációk mutatója tette hasznossá
akkori összeállítását.

Két évtized múltán e munkájának folyta-
tását vártuk: a személyi bibliográfiák készí-
tésének módszerében azóta bekövetkezett
korszerűsödés figyelembevételével. Tehát az
1955-i bibliográfia hiányainak pótlását, va-
lamint az 1955 és 1974 közötti termés beta-
karitását egységes időrendben. Az önálló
művek és cikkek elkülönítésének a közlési
rendben nemhogy jelentősége nincs, de
zavaró is. Erre vonatkozó igényünket a mu-
tató teljesen kielégíti.

A mostani bibliográfia e tekintetben való-
ban helyesen járt el: legfőljebb azon van
finomítani való, hogy az önálló műveket a
napilapok szoros időrendjében hol célszerű
elhelyezni. Pl. Szabolcsi Miklós *Fiatal életek*
indulója című könyvét a bibliográfia 1963
elejére helyezi (1142), holott a belőle vett
részlet még csak ezután következik (1170),
és az első kritikából (1184) világos, hogy az
év őszén, szeptember végén, október elején
jelent meg. Helyesnek látszik tehát az az elv,
mely szerint az *önálló művet a szoros időrend-*
ben a róla megjelent első kritika elé kell helyezni;
ekkor tévedünk a legkevesebbet.

Csalódással kellett azonban látnom, hogy
az új bibliográfia több szempontból alatta
marad lehetőségeinek. Egyrészt ugyan bőví-
teni akarta az 1955-i bibliográfia gyűjtőkör-
ét, amennyiben nemcsak a József Attiláról
szóló irodalmat, hanem a József Attilától
való műveket is bevonta, másrészt azonban
a „teljességre törekvő összeállítás” szándéká-
val ellentétesen — *válogatott*. Húsz évvel ez-
előtt inkább lett volna értelme, hogy a bib-
liográfus József Attila írásait is számba ve-
gye, de azóta — a kritikai kiadás újabb kö-
teteinek birtokában — ennek nincs jelentő-
sége. Különben is felemás a föladatvállalás,
hiszen a verseket mellőzte, csak a prózai írá-
sokat vette föl egyenként.

Egyneműbb lett volna ez a bibliográfia,
ha Reguli Ernő kitart a húsz év előtti cél
mellett, s csak a József Attiláról szóló íráso-
kat gyűjti össze, ezeket azonban a lehető tel-
jességgel. Sajnálatos, hogy még az 1955-i
bibliográfiájának anyagát is megrostálta.
Hogy milyen szempontok alapján, nem derül
ki. De tanulságos példa az ilyenfajta váloga-
tás önkényes és előre nem láthatóan káros
voltára, hogy a Magyar Nemzetben nemrég
(vö. 1975. júl. 4.) vita folyt József Attila
szárszói temetéséről, és az ebben döntőnek
számító írás, az öt év távolából a leghitele-
sebb (Horváth Béla: *Hogyan temették el*
József Attilát Balatonszárszón? Magyar
Nemzet, 1942. dec. 4.), az 1955. évi bibliográ-
fiában szerepel, a mostaniban sajnos nem.
Holott a bibliográfiának egyik célja, hogy az

úja-, fölfedezések" és legendagyártások kiküszöbölésére a leghitelesebb bizonyítékokat ne hagyja feledésbe menni.

Kihagyta pl. Szabó Zoltán (Magyar Nemzet, 1939. dec. 3.) vagy Vass László (Híd, 1944. március) írásait is. Érthetetlen, hogy Szentkuthy Miklós tanulmányát (Válasz, 1947. december) 1955-ben közölte, itt viszont csak a pótlásban adott neki helyet. Ez utóbíróról sajnos nem derül ki, hogy verselemzés: a *Lassan, tűnődve...* c. vers magyarázata, amely így hiányzik a verselemzéseknek — egyébként nagyon hasznos, a bibliográfia egyik legfőbb értékét adó — mutatójából. Hasonlóképpen hiányolom a Tiszatáj 1954. októberi számából Gottlieb Sándor kis közleményét, mert ez meg a *Gügyü, gügyü...* c. vers egyetlen értelmezési kísérlete.

De nem sikerült pótolni az 1955. évihez képest néhány hiányt sem. Most sincs a bibliográfiában néhány fontos cikk. Pl. Erdei Istváné (Vásárhelyi Reggeli Újság, 1932. dec. 18.), Fejtő Ferencé (Korunk, 1935. 2. sz. 116—123.), Kodolányi Jánosé (Magyar Élet, 1938. 9. sz.), Losonczy Gézáé (Népszava, 1941. dec. 25.). Hiányzik Sobolewski tanulmányának (1045) visszhangja a Tiszatájból; hiányzik a megzenésített versek közül a *Flóranak* című, holott erről külön cikket írtak, s ez benne van a bibliográfiában (1059). Nem akarok szerénytelennek látszani, ezért a magam hiányzó írásait nem sorolom föl, de hadd hívjam föl a figyelmet Szigeti János *József Attila és Hódmezővásárhely* c. bibliográfiájára (Csongrád megyei Könyvtáros, 1972. március), amely jónéhány, itt hiányzó írást megment a feledéstől. De azóta is jelentek meg nem nélkülözhető cikkek a vidéki lapokban. Pl. Szigeti János: *József Attila ürügyén Csorba Péterről* (Csongrád megyei Hírlap, 1973. márc. 11.).

Megnehezíti a bibliográfia használatát célszerűtlen és zavaró kettőssége. Úgy tudom, Csikász Józsefné készítette az első felét, az 1969 végéig terjedő időszakot; ezt Reguli először lektorként vette kézbe, de közreműködése oly mértékűvé vált, hogy a folytatást a könyvtár, melynek időközben munkatársa lett, reá bízta. Az, hogy 1971-ben az addig elkészült rész nem jelent meg, nem elég ok, hogy most, amikor végre megjelenhetett, „technikai okokból és a gyorsabb közreadhatóság reményében” Reguli nem olvasztotta egybe a két részt, és az 1970-től 1974-ig gyűjtött anyagot (nemcsak ennek az időszaknak a termését, hanem az ekkor lelt pótlásokat és kiegészítéseket is!) külön közli, megismételve az első rész tárgyköreit. Ennek olyan következményei is vannak, hogy egy csomó tételszám üresen maradt (1914—1949, 1960—1962, 1993—2031, 2079, 2446—2449). Ismeretlen okból más tételszámok is hiányoznak: 25, 1148, 1958. A kötet utolsó tételének szá-

ma (2481) tehát korántsem azt jelenti, hogy a bibliográfia ennyi művet tartalmaz.

Jóval kevesebbet, főként azért, mert rengeteg az indokolatlan ismétlés. Reguli minden közlést külön tételszám alatt ad meg, ahelyett, hogy az első közléskor föltüntetné valamennyi későbbi megjelenését. Pl. Illés Endrénének egyetlen írása („*Magadat mindig kitakartad*”) öt tételt tesz ki, mert az Új Írás 1962 decemberi számában megjelent tanulmányát az író újra megjelentette *Gellérthegy éjszakák* (1965), *Irók, színészek, dilettánsok* (1968), *Krétarajzok* (1970) című kötetekben, sőt közölte a Diákkönyvtár *Vallomás az írásról* című gyűjteménye (1972) is. Mindezt egyetlen tételszám alatt, egy helyen föl lehetett volna sorolni. Ez részint takarékosabb, részint áttekinthetőbb. Reguli éi ugyan a kölcsönös utalásokkal, de ez fölszíleg lapozgatásra kényszeríti a használót, s nem is mindig tökéletes. Pl. az idézett esetben az 1287. tétel alatt négy helyett csak kettőre utal. Másutt is többször hiányzik az azonosságot jelentő utalás.

Ez a gyakorlat megtévesztő is. Pl. a mutatóból azt hihetnénk, hogy a *Téli éjszakáról* öt elemzés jelent meg. A valóságban csak három, mert Csoóri Sándoré az első közlés után még két ízben megjelent. Az utalások itt is hiányosak, és az írások azonossága a mutatóból sem derül ki.

Ugyancsak egyetlen tételben szerepelhetnek az azonos művek különféle kiadásai (pl. József Jolán: *József Attila élete, A város peremén*) is.

Nagyon kár, és szintén hely- és időpazarlásra vezet, hogy a bibliográfia elszakítja egymástól az ismertetett könyvet és a könyvismertetések. Holott már Kozocsa követtendően csinálta évi bibliográfiáiban, hogy az ismertetések az ismertetett művek alá csoportosította. Ő még mechanikusan, az ismertető neve vagy az ismertetést közlő lap címe szerint betűrendben, az egyedül értelmes időrend helyett.

Ha már Reguli fölvette József Attila írásait, nem mellőzhette volna az első megjelenési helyen kívül a kritikai kiadás megfelelő helyére való utalást. Hiszen az olvasók 99%-a számára pl. az *Öngyilkosság?* című írás csak a JAÖM 4. kötetében férhető hozzá; az *Emberismeret* című kiadvány (1935) könyvészeti ritkaság. Juhász Gyula Előszavát a *Szépség koldusához* a JAÖM mellett a JGYÖM 6. kötetében is olvashatjuk: ez hiányzik a bibliográfiából.

Megfordítva: hiányzik viszont néhány írás első megjelenése. Fábry Zoltánnak a *Döntsd a tőkét* c. kötetéről az Út 1931. évi 6. (augusztusi) számában megjelent ismertetését csupán Csanda Sándor tanulmányában való újraközléséből, Horger Antal érdekes nyilatkozatát az Esti Kurír 1943. szept. 29-i száma

helyett csak Bokor László cikkéből ismerjük meg; saját időrendi helyükön nem találhatók. Ha a József Attilához írt versek is időrendben volnának, bizonyára az első között szerepelhetne a vásárhelyi Pákozdy Ferencé (Népújság, 1938. jan. 1.), holott most csak 1968-ban megjelent kötetéből tünteti föl a bibliográfia.

A verseket szerzőik, a megzenésített verseket a megzenésítők betűrendében közli Reguli. Ennek semmi funkciója sincs, hiszen ezek a nevek a névmutatóban ugyane sorrendben könnyen föllélhetők. Helyesebb lett volna vagy itt is megtartani az időrendet (a költőhöz írt versek születése, a megzenésítések története, sűrűsödése örmagában is tanulságos), vagy netán a megzenésített versek betűrendjében; bár ez megint inkább mutatóra váró föladat.

1955. évi bibliográfiájának annotációiban Reguli megadta a levélközlések, dedikációk keltét; itt sajnálatlalt nélkülözzük az azonosításnak e fontos kellékét. Olykor más magyarázatot is hiányolunk. Pl. Sarló Sándor *A vöröscsontú költő* cikkéhez odakiváncokzik: „József Attila Párizsban.” S az ilyen annotáció érezteti leginkább a *tárgymutató szükségességét*. Ez nagyon hiányzik ebből a bibliográfiából! Akkor segítené igazán az irodalomtörténeti kutatást, az egyetemi oktatást, de még a költőt kedvelő olvasói érdeklődés kielégítését is, ha e gazdag címjegyzékbe minél több szempontú mutatóval leheltné volna lelkét. József Attila Párizsban, Makón, Kiszomboron, Hódmezővásárhelyen stb. Lakásai, pörei, munkásmozgalmi tevékenysége, szárszói temetése; verstaná, szürrealizmusa, egzisztencializmusa, freudizmusa s így tovább: mindezekről szétszórtan számos cikk szól, s a mutató egy helyre hordhatná őket. Még a költő írásjeleit is vizsgálták: a gondolatjel (2337) vagy a zárójel (2075, 2127) szerepét stílusában. Roppant gazdag anyag halmozódott föl a kutatásban, de ezt a bibliográfia — mutató híján — csak homályosan tükrözi. Ideje már a korszerű bibliográfiai gyakorlatban általánossá tenni, megkövetel-

ni a tárgyszavakra is kiterjedő, egységes mutatót, indexet. Ez koronázza meg a bibliográfiát.

A betűjelek fölloldásában, névtelen írások kiderítésében Reguli derekas munkát végzett. Egy hibát letem: a 2309. tételben szereplő közleményt nem az előtte levő cikk írója, Bokor László tette közzé, hanem — a tartalomjegyzékbeli három csillag ugyanazon számban még előforduló analogiája, de a cikk tartalma is bizonyítja — maga a szerkesztő, tehát Kovács Sándor Iván.

A szoros időrendi közlésmód lehetővé tette, hogy a címfölvételek megtakaríthatóak az évszám állandó ismételtetését. De csak akkor, ha egyúttal *előfejet* is alkalmazunk, mert enélkül — főként a gazdag termésű évek (pl. 1955) — sok lapozásra kényszerítenek, mire megállapíthatjuk, melyik évben járunk, s így elvesztjük a réven, amit nyertünk a vámon. A gyakran használt rövidítésekben egyébként helyesírási hiba van: nem *U. a.*, hanem *Ua.* (ugyanaz), s nem *V. ö.*, hanem *Vö.* (vesd össze).

A mutató *Dudás* címszavából lemaradt a keresztnév és a tételszám. Fejítő Ferenc alatt a 448. tétel vagy fölösleges, vagy hibás. A két Pákozdy Ferenc megkülönböztetése nem egészen sikerült: a 314. tétel (azonos egyébként a 2094-vel) a vásárhelyi. Pór Tibor azonos Sarló Sándorral, az előbbinél tehát csak utalni kellene az utóbbira. Sárközi István neve hol *i*-vel, hol *y*-nal szerepel. A betűjelénél Szerdahelyi Sándor tévesen Nándor. A 289. lapon a kritikai kiadások bírálatait célszerű lett volna kötetenként elkülöníteni; hasonlóan a 292. lapon a bibliográfiákat is.

A József Attila-bibliográfia természetesen módszertani fogyatékoságai ellenére legfőbb céljának megfelel: gazdag anyagával megkönnyíti a könyvtárra menő József Attila-irodalomban való eligazodást. Szorgalmas, nagy anyaggyűjtő munkát testesít meg; kár, hogy a nem eléggé szerencsés közlési mód korlátozza használhatóságát.

Péter László

JULOW VIKTOR: CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

Bp. 1975. Gondolat K. 226 I. (Nagy Magyar Írók)

József Attila, Arany János és Petőfi Sándor után Csokonai Vitéz Mihály életműve kerül a sorozat darabjaként a nagyközönség elé — a kiadói szándék helyességét és időszerezését a második születési centenáriumtól (1973) függetlenül is indokolva látjuk. Hogy problémák vannak a magyar felvilágosodás korának oktatásával és ismeretter-

jesztői népszerűsítésével, azt már 1972-ben leszögezte az Irodalomtörténeti Társaság balatonfüredi vitaulése (írásos anyagát 1. It 1973/2). Sajnos, Csokonaival, a kor kétségkívül európai (és egyetlen európai) rangú poétájával sem fest sokkal jobban az összkép: neve ugyan ott szerepel a köztudatban irodalmunk legelső vonalában, de „a magyar

felvilágosodás legnagyobb költője” minősítő megnevezés mögött hovatovább alig van néhány versnél vagy verscímnél mélyebb olvasói élmény. Miközben a marxista irodalomtudomány a szellemtörténet rokokó emberével szemben felmutatta a korában élő gondolkodó-cselekvő költő portréjának első és azóta kiteljesedő vázlatait, oktatásunk és közművelődésünk mindmáig kb. 15–20 évvel leszakadva követi a kutatási eredményeket, megmaradva tartalom és forma, kor, nagyvilág és költői kisvilág gépies összehasonlítgatásainál; aminek kevesebb életmű áll jobban ellent, mint éppen Csokonaié. E „kilúgozódsági folyamat” okait és tényeit Weber Antal elemezte találóan az említett vita indító referátumában, jelenségeit irodalom-pedagógusként azonban nemcsak ő, hanem — sokadmagával — a kötet szerzője (és recenzense) is tapasztalhatta.

„Megünnepeltük második centenáriumát, de elégtételt igazán már sohasem szolgáltathatnak neki” — írja a kötet bevezetőjében Julow Viktor. Tennünk azonban nem keveset lehet, és ebben éppen az övé a jó példa. Első kísérlete egy mozgásaiban ábrázolt, ellentmondásaiban is egységes, korszerű tudományosságú Csokonai-kép megrajzolására az irodalomtörténeti kézikönyv III. kötetének vonatkozó fejezete volt, amelyet egyetemi tankönyvvül használnak. A mostani kismonográfia az ottani alapszöveget fejlesztette tovább az 1973 őszi terjedő filológiai és eszmetörténeti kutatások alapján — ebből jelentős hányadot a szerző saját vizsgálódásai tesznek ki. (A két szöveg közötti párhuzamokra vagy eltérésekre olykor a továbbiakban is utalni fogunk.)

A részletesebben vizsgálандó kérdések sorát kezdjük az életút szakaszolásának kérdésével. Az első, felívelő korszakot 1795-ig szoktuk számítani, a kézikönyv hasonlóképpen cselekszik. Most két kisebb fejezetre bontva találkozunk a pályaszakasszal: 1773 — 1792, illetve 1790—1795 évkörrel. Meggyőző elemzések sora bizonyítja, hogy Csokonainál nem a hangnem hirtelen, minőségi ugrása avatja költővé a verselőt, hanem a diákkori zseni „teremtő-imitáló zseni”-jének kiteljesedése, a korai verskísérletek és formajátékok megőrizve meghaladása, csiszolva újrafogalmazása a jellemző. Ehhez a fejlődéshez lépcsőfokul kínálkozik 1788, az első maradandóbb lírai értékek éve, 1790-ben az olvasótársaság megszervezése és 1793 a Magyar Hírmondóban először megkapott folyóirat-nyilvánossággal (a *Broughton religiói lexikonára* c. verssel). A folyamat ábrázolásában teljes képet kapunk a stíluszintézis kezdeteiről, a barokkos, manierista, klasszicista vonások megjelenéséről éppúgy, mint a Ballasi-trófia felhasználásáról a hazai formahagyományok sorában vagy a rímes-időmérté-

kes próbálkozások Ráday Gedeont is megelőző darabjairól. Kb. 1788-tól mutathatók ki Csokonai lírája másik vonulatának, a gondolati költészetnek csírái is, amely formájában-tartalmában összeférhetetlen a rokokónak még olyannyira sajátos, szintetizáló változatával is. E meggyőző, gazdag inductív anyaggal dolgozó fejtegetések olvastán nem egészen értjük a szerzői szándékot, amely az 1790 és 1792 közötti időszakot kétszeresen, átfedően sorolja be. Így szinte belső korszakhatár keletkezik, középpontjában a *Béka-egérharccal*, mely kitűnő a maga nemében, mint „a travesztia paródiája”, de amelyről szerzőnk szintén megállapítja: „Mindamellett túlzás lenne valódi társadalombíráli szándékot tulajdonítani nekik” (43.) — azaz alkalmatlan a két, különváltan jelentkező, de a költői egyéniségen belül egymást a tartalom és a forma szintjén átható fejlődés-vonal összekapcsolására.

A kötet legnagyobb érdeklődést kiváltó oldalai azok, amelyek (136—159.) az 1795 utáni Csokonai világnézeti arculatáról szólnak, a szakirodalom egészének áttekintésével és a perújrafelvétel szándékával. Bocsássuk rögtön előre: Julow végkövetkeztetéseivel és bizonyító érvelésével aradéktalanul egyetértünk, azt meggyőzőnek találjuk, többnek a korábbi feltételezések bármelyikénél, sőt megköszönjük, hogy — történeti logikájával — alighanem az egyedül hiteles feloldásnak tűnik. Valóban „a felvilágosodásnak a forradalommal való meghasonlásáról van itt szó” — a két kategória bármiféle egyenlőség-jelzése része lenne annak az egyszerűsítő folyamatnak, amit oktatási problémaként idéztünk. A következtetéshez vezető premisszák is helyesek. Ezek: a magyarországi megkésetttség új összefüggésbe helyezése, a jakobinizmustól való megrettenés európai-francia (Chénier, Condorcet, Marmontel) és hazai (Őz, Verseghy, Szacs-vay) példáinak felvonultatása, a felvilágosodás és a forradalom műdszertanának ellentétessége, a költő minden társadalmi rétegből kivételtsége. Valamennyi ellentmondást felmérve lesz hiteles Csokonai irodalomtörténeti minősítésének látszólag fogalmazási, valójában lényegi módosítása: „nem a magyar *felvilágosodás* legnagyobb költője, hanem több és kevesebb is annál: a magyar *felvilágosodás korának* legnagyobb költője.” (158. — Kiemelések a szerzőtől. K. F.) Talán egyetlen korabeli vonulat említése hiányolható: a magyar nemesség politikai gondolkodásának, anyagi érdekelttségének és ezekből fakadóan, kulturális pártfogói szerepének az a gyors, nagyjából 1790 és 1794 közé helyezhető alakváltozása, amelynek során az Ócsai Balogh Péterek, Tihanyi Tamások szabadkőműves-felvilágosodott nemzedéke rohanást eljutott a rendiesített

Rousseau-val történő közjogi érvelés talajáról a Béccsel közös és teljes érdekvállalásig. (Eckhardt Sándorénál frissebb tudományos vívmányokra, Benda Kálmán és Kosáry Domokos kutatási eredményeire gondolunk itt elsősorban.) Ebben a perújrafelvételben más összefüggésekbe kerül az első pályaszakasz stíluszintézisének kérdése is, tartalom és forma egységének és az előbbi primátusának új, ellentmondásosságában való formájában: „Az olyan ezerarcú, eklektikus forma, mint a Csokonaié, rendkívül összetett, mélyen ellentmondásos, szinkretikus világnézet talaján jöhetett csak létre. [...] Annak hangsúlyozásával, hogy gondolkodásában mindvégig a felvilágosodott humanizmusa, az emberi haladás hité és a progresszív hazafiságé volt a vezérszólam, ki kell mondanunk, hogy a fő meghatározó konstáns elemek mellett vibráló változékonyság jellemzi világnézetét.” (158.)

Ezzel elérkeztünk az egyes pályaszakaszokat tárgyaló fejezetek arányainak kérdéséhez. 135 oldal szolgál az 1795-ig megvont, emelkedő korszak fejlődésrajzára, 86 jut „a készből való gazdálkodás” esztendeire, Csokonai életének utolsó évtizedére (hozzávéve a fentebbi, döntő fontosságú részeket is). A szerző maga szintén lényegesnek látja a terjedelmi gondokat, hiszen Henry Fielding egyik, szellemesen ide alkalmazott példabeszédét tartja jónak a gyorsuló tárgyalás igazolására. A debreceniség fogalmának vázolására, a stíluszintézis kialakulására valóban idézetgazdag, elemző bekezdések kellenek — ezek gyümölcsözőnek is a második és a harmadik pályaszakasz elemzésekor, például a *Dorothy* sokszínű rajzában, amely elképzelhetetlen lenne a fiatalkori travesztiák és paródiák ismertetése nélkül vagy az utolsó debreceni évek korábban megrajzolt háttérben, amelyek lehetővé teszik, hogy itt már csak a legszükségesebb adatokra szorítkozunk. Mindazonáltal úgy véljük, hogy a bevezető fejezetek némi megkurtítása — Gulyás Pál egyébként valóban szép és kifejező versének vagy néhány fiatalkori kísérletnek, jelesen a latin nyelvismeretet feltételező humorú, két helyen is idézett *Individuale datum*nak elhagyása — révén több tér és lehetőség jutott volna elemzésre, mondjuk a *Halotti versek* javára.

Kitűnőnek tartjuk a *Dorothy*ról szóló oldalakat. A világirodalmi előzmények (Pope, Tassoni, Boileau) pontos számbavétele és a mintáihoz viszonyított, a *Fürtráblás* esetében szövegpárhuzammal is szemléltetett eredetiség csak az első, könnyebben megközelíthető szintje a szerzői állításoknak. Fontosabbnak értékeljük a komikus eposz beillesztését a magyar irodalmi folyamatba (útban vagyunk a *helység kalapácsa* és *az elveszett alkotmány* felé), s főként a népies-reális szem-

lélet és eszköztár sokféleségének bizonyítását a néprajzi érdekességű részeket beillesztésétől a Baróti Dezső nyomán jellemzett Gergőfigurán át a patriarkális népszemlélet Pálóczi Horváth Ádám és Sárközy István közvetítette hatásáig. Tülluéptünk — talán most már véglegesen — a „*Szatira-e a Dorothy?*” meddővé vált, mert fekete-fehér választ kívánó kérdésselvetésén.

A kötet több helyén nem is annyira a kézikönyv alapszövegének terjedelmi bővülése, bizonyító anyaggal való gazdagítása eredményez fontos hangsúlyokat, mint inkább az az új kontextus, amelybe az ismert tény vagy megállapítás kerül. Két példát erre is. A Dugonics Andrásnál tett 1795-ös látogatásra nemcsak a vonatkozó vers említése és annak világirodalmi, ismét Pope-tól származó mintája rimel vissza, hanem sokszálú előzményvázlat is az *Arpádiás*ról, a fennmaradt expozíció elemzésével, bizonyítva a vergíliusi és a voltaire-i motívumok mellett a rokokó stíuselemeket és Dugonics ősmagyar, csinált mitológiaiának jelenlévő hatását. Nagyobb szerepet kap Csokonai szentimentalizmusának jellemzése, főként az ábrázolt érzelemvilág polgári személyiség-tartalma és a vallomásra pesszimizmusának életrajzi-társadalmi hitelessége. Ez — Waldapfel József gondolatait továbbépítve — nemcsak a Lilla-versek lezáró darabjában és az azt követő elégiákban van meg, hanem a ciklus egészében is fellelhető; a második pályaszakasz elemzése így igazolja a korábban idézett, megváltozott értékelését Csokonairól: „...a magyar felvilágosodás korának legnagyobb költője.”

Egyetlen esetet találunk a kötetben, ahol a bővebb kifejtés nem előnyére változtatta meg a korábbi tömör értékelést: a *Tempfőiét*. E korai drámát Julow részleteiben megint hatásosan és jól elemzi, amikor fő erényeül a negatív majdnem-típusok galériáját említi föl (ez a szál vezet Kisfaludy Károly felé), példákat hoz a nyelvi erőre stb. A befejezés kérdésében pedig a szerzőt a debreceni Csokonai Színház jubileumi felújítása igazolta, amikor Tempfői külföldi mánás-tisztelőinek megjelenése fogadtatja el a költőt a kulturálatlan nemesi gyülekezettel. Főlösképpen érezzük azonban a statikus jellemekben és az epikus szerkesztésben jelentkező drámaírói gyakorlatlanságot és a kollégiumi diákhumoron kívülálló direktségét Brecht párhuzamával, az agitatív epikus dráma XVIII. század végi előképével mentetgetni.

A brechti analógia szándékolttsága egyedi eset a könyvben, Julow viszonylag gyakran és igen találóan él a XIX. és a XX. századi párhuzamok lehetőségével — Csokonait ezzel egyrészt sok szállal kapcsolja a magyar irodalmi folyamat egészébe, másrészt a kötet nem szakmabeli olvasóinak emlékeihez, vers-

élményeihez; közelebb hozza poétánkat, aki maga is a XX. századhoz fellebbezett értésért.

Az olvasó megnyerésének legfőbb eszköze mégis — a gondolati izgalom, a világos okfejtés hűséges kifejezésére — (a kötet szóhasználatához igazodva) a szerző lebilincselő „stíluszintézise”, amelyben a kort felidéz, mértékkel és ízléssel használt archaizmusok, a szépirodalmi választékosság képgazdag szövegfordulatai békésen megférnek a filológia szakszókincsével és az esszé személyes érdekelttségű hangvételével, szentenciákban dús mondatfűzésével. Magyar szakos egyetemi hallgatók számára lecke lehetne az írás mesterségéből az a mód is, ahogyan — a kézikönyvben már felvillantott ötlet alapján — a költő kollégiumi becenevéből (Cimbalom) néhány mondatban kifejtve jellemzi az 1790-es évek „mozgalmas, erős, sokhúrú, hangadó egyéniségét”. (79–80.) Mindez alkalmasint az olvasói nagyközönségre sem téveszti el hatását.

A témául választott életmű gazdagsága és a terjedelem (8,5 iv) közötti feloldhatatlan ellentmondás eleve igazságtalanná teszi minden olyan kérdés-felvetésünket, amely a kötetből hiányzó adatokat, elemzéseket, kiténtéseket tárgyzná. Ezért kifogásainkat, egyet nem értésünket csak azokra az esetekre korlátozzuk, amikor az adott terjedelmen belül, sőt a meglevő induktív anyag alapján juthattunk volna mélyebb, értékelőbb megállapításokra. Aranka Györgyről szólva (117.) említhető lett volna az erdélyi nyelvművelés szervezőjének terve Csokonai bevonására munkájukba — egyike ez a költő ritka, korabeli elismerésének. Az *Essay on Man* c. Pope-poéma kapcsán (177.) a fordítás—szabad átdolgozás—magyarítás fogalmainak olyan pontos, nem rokonértelmű szöként való körülírását és használatát hiányoljuk, amelyet a travesztia—paródia—stílusparódia esetében megkaptunk és más fogalmaknál is

megszoktunk a korábbi oldalakon. Nem hiszünk, hogy a Kazinczytól kifogásolt „mázolás” Csokonai rokokó stílusjegyeit jelentette a széphalmi mester szótárában (218.), inkább az aprólékos, csiszolgotó mígond hiányát — s némi bevallott irigységet a könnyen író, ösztönösen formát találó tehetség iránt.

Végezetül szólunk kell a könyv mellékleteiről. Julow Viktor a Csokonai-szakirodalom egészét felhasználta, egyetértőleg (olykor egy-egy mondatot idézve is), részmeállapításokat átvéve vagy vitatkozva. A kötet bibliográfiája ezeket a névvel jelzett hivatkozásokat teszi követhetővé, amikor felvonnatja — a gyűjteményes kiadások mellett — a legfontosabb koteketet, tanulmányokat és cikkeket, Kőlcsey recenziójától az 1973-as évfordulóra készült (és azóta megjelent) művek közül azokig, amelyekbe kéziratban bepillanthatott. Az életrajzi tábla rövid, tömör, de jó eligazítás. A képanyagot Miklós Róbert válogatta avatott kézzel. Ikonográfiai „csemege” egy vitatott hitelességű miniatúr-ábrázolás közlése; a költői pálya színtereinek egymásutánjában pedig (metaszetről, céhlévlé fejrézéről véve a városképeket, rekonstrukciós rajzzal egészítve ki a töredékes emlékeket) megérzünk valamenynyit a műzeológusi munka nehézségeiből, amellyel az egy kétszáz évvel ezelőtti életutat szemlélte.

Julow Viktor kisonográfiaja sokerényű könyv, hiszünk, hogy — a kritikai kiadás tudományos bázisa mellett — ilyen és ehhez hasonló koteketet alkalmasak arra, hogy (tanári, tanuló, közművelődési segédkönyvként) vagy akár önként kézbevevett olvasmányként) izgalmassá, vonzóvá varázsolják irodalmi közvéleményünk szélesebb rétegei számára Csokonai Vitéz Mihályt és korát.

Kerényi Ferenc

OROSZ LÁSZLÓ: KATONA JÓZSEF

Bp. 1974. Gondolat K. 239 l. (Nagy Magyar Írók)

Orosz László könyvének megjelenését méltán várták érdeklődéssel a szakemberek. Nem alkalmi feladatra vállalkozott a szerző, több mint másfél évtizedes, Katonára vonatkozó kutatásainak összefoglalására törekedett, melyek során elemző filológiai cikkeket éppúgy készített, mint *A magyar irodalom történetében* (3. köt. 1965.) publikált szintetikus fejezetet. E fejezet — Sőtér István fontos Bánk bán tanulmánya (*A Teremtés vesztese*) után ez bátran állítható — a legszorosabb értelemben véve fordulatot készített élő klasszikus drámánk megítélésében. Orosz László elvetette Arany—Gyulai—Beöthy ha-

gyományos magyarázatát arról, hogy a nagyurat Gertrudissal szemben elkövetett súlyos vétkének tudata zúzza össze. Értelmezése szerint Bánk „akkor török meg, mikor Tiborc Melinda holttestét hozza”. Az országa nádora — írta Orosz László — „Nem bosszúja jogosságába vetett hitének megrendülése, hanem e bosszú ellene forduló következményei miatt omlott össze”.

A mű egy ismeretterjesztő sorozatba illeszkedik, s ez külsőleg-belsőleg egyaránt meghatározó tényező. Aránylag kicsiny a terjedelme, nem juthat benne hely a sokoldalú, részletező tudományos bizonyításra, más né-

zetekkel való elmélyült vitákra. Másfelől a sorozat széles olvasóköre akadályokat gördít az *esszézerű* tárgyalás útjába is. A szubjektív-ebb párhuzamok, kitekintések megzavarhatják az irodalomtörténettel csak frissen ismerkedőket, akik a tartalmi összefoglalások munkójára ugyancsak rászorulnak. Végeredményben elmondhatjuk, hogy Orosz László megtalálta a népszerűsítés igényes, korszerű, a színvonalból nem engedő módszerét: a bizonyult kérdéseket seholsem egyszerűsíti le, s úgy koncentrálna a *Bánk bánra*, hogy közben az életmű kisebb csúcspontjai sem maradnak homályban. Így Katona József tehetségének tágassága az egyik alapvető élmény, melyet a kismonográfia tanulmányozása hátrahagy. Igen, Bánk és Gertrudis megteremtője pergő vigjátéki nyelven is tudta beszéltetni figuráit, s nem vallott szégyent a végső létproblémákon borongó filozófikus lírában sem. (Talán egy ponton fedezhetünk föl didaktikus szándékból eredő aránytévésztést: a dráma-cselekmények összefoglalásában. Ezek a *Ziska* előtti színművek esetében kurtábbak, nagyobbak lehetnek volna.)

Orosz László nem marad adósunk az eddigi kutatás néhány fontos eredményének célratoró bemutatásával: megrajzolja a költő elszakadását a lovagdrámától, feltárja a *Bánk bánk* előzményeit az életmű során, történelem szemlélet, jellemfestés, nyelvi formálás terén. Másfelől bőven megmutatkozik az, melyek az őt sajátosan érdeklődő kérdéskörök. Az eddigi irodalomtörténezeknél több figyelmet fordít a nagy tragédia színrevitelére, foglalkozik a különféle szerepfelfogásokkal, s belőlük visszakövetkeztet a költött figura összetettségére. Kúrti Józsefnek meg Ödry Árpádnak ötven év előtti, egymással ellentétes kiindulópontú alakítását felidézve találóan mutat rá Orosz László a banki magatartás két pólusára. Egyrészt közismert a túl érzékeny, sérülékenyen indult kitörések egész láncolata. Ezzel szemben több helyt — kivált a II. és V. felvonásban — „nyugodt méltóság, erőt képviselő, éreztető nagyság” (139.) jellemzi a magát fegyelmező nádort. A monográfiáról korábban alaposan feltárta Katona történetírói munkásságát (It 1959. 266—281.), ennek köszönhető a plasztikus kép, amelyet a historikus kísérletekről kapunk. Népies nyelvi fantázia, erős racionalizmus fénylik a nagy alkotónak az elfeledett írásaiban is — ez a nagyönis helyeslehető végtanulás.

Nemcsak Katona Józsefet jellemezte nemcsak értelemben vett lokálpatriotizmus, hanem a szerzőt is, s ez is a szülőváros és az író — eddig gyakran mellőzött — kapcsolatainak tüzetes számbavételére készlet. A legfontosabb kérdés kétségtelenül az, hogyan érezte magát a hivatalnokká lett, szülőhelyére visszavonult költő. Tarthatta-e pályája megtörésé-

nek az alügyészséget (1826-tól főügyészséget), számozatása helyének a poros-sáros alföldi óriásfalut? Romantikától vezetett régebbi irodalomtörténezeink, valamint írónk (pl. Móricz Zsigmond) gyorsan rábólintottak erre. Horváth János 1936-ban közzétett egyetemi előadásaival kezdődik a tényeket mérlegelő, a város történetét is elemző feleletadás. Horváth, Waldapfel, majd Mályuszné Császár Edit meggyőzően mutattak rá, mennyire kitartóan ragaszkodott Katona családjához, Kecskeméthez, mily bensőségesen érdekelte a jogászpálya. Fontos körülmény a fiatalember kezdetől fogva feltűnő nagyfokú józansága, távolsága a színészek bohém életstílusától. Bizony a „hírös város” se volt épp barbár fészek az 1820-as esztendőkből! A *Bánk bán* itt megjutalmazták, Szokolay Hártót várostörténet írására bátorították, s Kecskeméten élt ekkoriban Mátyási József költő épp úgy, mint a drámaszerző Nemes András ügyvéd. Orosz László azonban mindennek összefoglalása után sem látja oly kiegyensúlyozottnak a „főügyész Katona” életét, mint Horváth János vagy Mályuszné. Míg az előbbi a derűs lelkivilág bizonyítékaként tárgyalja a Vasci Vadászi Társaság Katonától származó tréfas jegyzőkönyvét (Horváth i. m. 15—16.), Orosz épp ellenkezőleg, a „protocollum”-ban rejtőző komor önarcképre, keserű öniróniára hívja fel figyelmünket (213.). Mindez csak úgy magyarázható, hogy a költő az évtized elején még célját-értelmét látta pályájának míg 1828—29-re már a csőd érzete veté erő rajta.

De miféle csődé? A költő, aki nem tud alkotni a sok munka nyűgével vállán, s tétlenül nézni kényszerül a nem éppen nagybecsült pályatársak (pl. Kisfaludy Károly) sikersorozatát? A férfié, aki tisztos hivatala — keresete ellenére is kikoszorázott kérés marad a kedvére való leányoknál, s olykor alpári tivornyákba fojtja csalódottságát? Vagy leginkább a fenyegető vég közeledését érzi? (A jegyzőkönyv pár sora, melyben az 1828 karácsonyán beteg vadászgató „nótárius”-ról esik szó, mintha erre utalna!)

Sajnos, a monográfiáról épp itt hagyja magára olvasóját! Szemmeláthatóan az adatoknál, egészen nyilvánvaló következtetésekkel kíván maradni, elutasítva a találgatást, kockázatos föltételezéseket. Magatartása érthető, bár a bíráló szívesebben látna több merészséget, annál is inkább, hisz az első lépés megtörtént: Orosz László ellenvéleményt jelentett be a kecskeméti évek dolgában a közelmúlt irodalomtörténetírásával szemben. E ponton a könyv egy rejtett hiánya ütökött ki. Elmaradt Katona összefoglaló egyéniségrajza a korábbiakban, ezért különös tanácsalansággal meredünk az utolsó pályaszakasz rejtélyére.

Bartucz Lajos antropológus, aki a száz-

éves jubileumra feltárta a drámaköltő csontvázát, annak koponyáját, agyvelejét vizsgálva „túltengő, szenzibilis idegéletet” emlegetett (vö. *Katona Emlékkönyv*. Kecskemét, 1930 65.). Költeményei és passzív életstílusa nyomán hajlandók lehetnének őt valamiféle merengő hangulatembernek tartani, ám ennek ellentmond nagy drámai tehetsége éppúgy, mint egyik kedvelt hőstípusa. Valóban, Katona az indulatos önmagával és a világgal küzdő hősök különleges művésze a *Monostori Veronka* Farkasától kezdve egészen Peturig, Bánkig. Nem annyira melanholikusnak, inkább titkolt szangvinikusnak, áttételes, gátolt akaraterbernek kell látnunk Katona Józsefet. Darabjainak gesztusokban, mozgásokban való gazdagságát látva azt gyaníthatjuk, hogy alkotójuk nemcsak vizuális, hanem méginkább a motoros idegrendszer tevékenysége iránt fogékony típus lehetett.

Ami emberélményét illeti, távol állt tőle az erős absztrakció, az egyéni törekvések eszmei konfliktusokban való feloldása. Katona vitathatatlanul a Sturm und Drang s ezen belül Schiller tanítványa, mégis művészi irányuk e ponton gyökeresen különbözik egymástól. Müller—Freienfels műszavát használva a *Bánk bán* költője részletmegfigyelő, német kortársa pedig nagy, elvont típusokban ragadja meg a környező világot. Az előbbi alkotócsoporthoz tartozását a *Rózsa* keletkezése is igazolja. Egy elűtő alkatú művész, aki az ideák és egyén fölötti érzések országában otthonos, még csalódott szerelmétől fűtve sem dolgozott volna ennyire élő és közeli minták után! Érdekes filológiai nyomozás lenne kikutatni a történelmi tragédiák főalakjainak modelljeit, ám ez reménytelen vállalkozásnak látszik, annyira kevés a hiteles életrajzi forrás. Egy fölfevést talán mégis megkockáztathatunk: a kacér Berenice (*Jeruzsálem pusztulása*; kezdséi éve 1813) megformálásához a költő sok ösztönzést kaphatott Dérýné iránti szerelméből. Az évszámok egybeesése feltűnő!

Sajnálatos, de részben érthető, hogy a nagyközönséghez szóló munkában a szerző nem sokat fejtegeti Katona világirodalmi ismereteit, a *Bánk bán* párhuzamát a korabeli világirodalommal. Említi a tragédiában megnyilatkozó Shakespeare-, Schiller- és Veit Weber-hatást (110.). Egyetért Sőtér Istvánnal abban, hogy „Bánk inkább szentimentális, mint romantikus hőstípus” (236.), s megalkotóját áthatotta az érzelmek, az érzékenység kivételes fontosságát tanító, a XVIII. századvégre jellemző korszellem. Mindez eléggé elvont marad, s ebben irodalomtörténetírásunk mulasztása is tükröződik: a kutatók döntő többsége eddig túlságosan filológus módjára járt el, nem alkalmazta

— Gyulait, Sőtért s részben Waldapfelt ki- véve — a nagyobb távlatú összevetés mód- szerét.

Nagyon rövidre fogva, két fontos megállapítás történt eddig a komparatiztika terén. Az egyiket jól megvilágítják az iménti utalások Sőtér István következtetésére, a másik Gyulai nevéhez fűződik. Ő Katona és Shakespeare rokonságát abban látta: mindegyik kitűnően tudott „több szenvedélyből olvasztani egyöntetű jellemet”, „többnemű indokokból fejleszteni ki a cselekményt” (*K. J. és Bánk bánja* VIII. fej.). Ezenkívül azonban nincs mélyebb rokonvonalas köztük: a nagyúr Hamlethoz, Otellohoz hasonlítóatása tetszetőségében is alaptalan, emellett látnunk kell a shakespeare-i kompozíciós módszerek hiányát. Katonánál nyoma sincs a krónikás szerkesztésnek, végső művében inkább a sűrítettség, hármasegység hívévé kezd válni. Nem ismeri költőnk a tragikumnak és komikumnak a nagy klasszikusnál oly gyakori összefonódását sem. És ahhoz képest, hogy inaséveiben mily sok helyzetet és hű idézetet emelt be a *Hamletből* zsenyébe (pl. *Luca széke*, *Rózsa*), ezúttal jóval kevesebb az efféle átvétel (vö. főként Waldapfel 1943-as monográfiáját, és saját cikkemet a Forrás 1970. 4. számában).

Lessing meg a Sturm und Drang törekvései nagyon sokoldalúan befolyásolták Katona életművét. A romlott és zsarnoki udvarban meggyalázott ártatlanság melindai motívuma nem hiányzik az *Emilia Galottiból*, *Fiescoból*, s némi áttétellel az *Ármány és szerelemben* is fölfedezhető. A macchiavellizmus problémájával vívódó *Fiesco* közvetlen szövegegyezéseikig menően hatott a *Ziska* alkotójára. Ugyanúgy dacol a hamis látszattal, szörnyű kényszerrel Luise meg Ferdinánd szerelme (*Ármány és szerelem*), mint Melindáé s férjéé. A Sturm und Drang kulcsalakja és nagy újdonsága a Selbsthelfer. Erőszakkal és színté magányosan akarja orvosolni a súlyos társadalmi visszaéléseket e hőstípus. S vajon nem Selbsthelfer-e sok tekintetben maga Bánk is? Magyar költő számára alapvetőbb a nemzeti elnyomás élménye, mint a német kortársaknak, mégsem hiányzik a felszabadító nemzeti fölkelés témája Goethe, Schiller munkásságából. Ezt igazolja *Egmont*, az *orléans-i szűz* s végül a *Wilhelm Tell*. A két német lángész arról álmodik, hogy e szabadságharcok ledöntik a rendiség bástyáit is, az új nemzeti társadalmakban megvalósul az emberi egyenlőség. Szerényebb mértékű a *Wilhelm Tell*nél az *Egmont* demokratizmusa: a polgári Klärchenbe szerelmes főúri Egmont — mint ezt az NDK irodalomtörténetírása hangsúlyozza — segíti az elesetteket, kiszolgált közkatónákat, a jobbágyi szolgáltatásokról is lemond. Ezzel együtt érdemes elgondolkozni a nádor és Tiborc családias, megértő

viszonyán, s a tragédia magyarságszemléletén. Joggal állapította meg erről Móricz Zsigmond: „Katonánál jelent meg társadalmi rétegződésében először az egységes magyar nemzet”. (Katoná József. Nyugat, 1930).

Az eddigi gondolatmenettel szemben kínálkozik az az ellenvetés hogy Katona a Selbsthelfer vállalkozását tragikusnak, kétes értékűnek ábrázolja. Sőt számos színművében a királyi hatalom elleni lázadás értelmetlen, magán viseli az elmaradottság, az osztálykorlátok bélyegét. Waldapfel József találta meg e meggyőződése ősforrását a joze-finista jogtudósok tanításában. Katona e vonása azonban nem dönti meg az eddig elmondottakat. Mindössze azt igazolja, hogy különféle áramlatokat összefoglaló, nagyszabású drámai tehetséggel állunk szemben, nem a Sturm und Drang epigonjával. Nem, Katona semmiképp sem egyszerű tanítványként vette át Goethétől—Schillertől az új, polgárius nemzet látomását, a népszerűtetet, a szép szenvedélyű lelkek és a családiasság kultuszát. A Napóleon elleni európai visszahatásról éppoly kevésbé feledkezhetünk meg, mint a kor kezdődő Habsburg-ellenességéről, saját plebejus-kispolgári származásáról. Az se vitás, hogy a lelkiéletében az érzelmek,

hangulatok domináltak. Ezért talált éppen a Sturm und Drangban felszabadító energiát, akkor már kétségbevonhatatlan értékű igazolást spontán eszmeiségére, stílusteremtésére. Persze nem szabad iskolás fogalmakban gondolkodnunk. A Sturm und Drang szorosan véve csupán az 1780-as évtized derekáig tartott, ám Goethe és Schiller későbbi művei szintén ihlető élményt jelenthettek számára. Elmondható ez a *Tell* mellett tán a *Wallenstein-trilógiáról* is. A trón elleni pártütés az utóbbiban erkölcsileg is hibásnak bizonyul, s ez megragadhatta a „jó király” eszméjével mélyen foglalkozó fiatal tehetséget.

A fentiekben néhol eltértém a bírálat szokásos formájától. Előterbe került a fejtegetés az ismertetés és kritikai mérlegelés rovására. Szolgáljon mentségül, helyesebben magyarázatul két mozzanat. Egyrészt Orosz László értékes munkájáról már gondos recenziót közölt a *Forrás Sütő Józseftől* (1975. februári szám). Másrészt a könyv nem annyira ellentmondásra, egyes pontokon való vitákra, inkább kiegészítésre, továbbgondolásra ösztönzött. S hol lehetne ennek alkalmasabb fóruma a szakfolyóirat kritikai rovatánál?

Nagy Miklós

SZIKLAY LÁSZLÓ: SZOMSZÉDAINKRÓL

A kelet-európai irodalom kérdései. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 350 l.

Sziklay László neve irodalomtörténetírásunkban már összeforrott a kelet-közép-európai komparatistika irányzatával. Ennek a sajátos irodalomtörténeti zónának a jellemző, a többtől, a nyugat-európaiától és a kimondottan kelet-európaiától (így az orosz irodalomtól is) eltérő vonásait ő határozta meg oly módon, hogy erre egy egész kutatási irányzat épülhet. Tanulmánygyűjteménye bevezetőjében felsorolja az előzőket, akiknek szüggesztioit ő bontotta ki kutatási témákká. Ez a tanulmánykötet is arról tanuskodik, hogy csak olyan szerzőtől származhat, aki szlavista és magyar irodalomtörténész egyszerre, ugyanakkor a nagy nyugati irodalmaknak, így a franciának és a németnek is hivatott ismerője.

A *Szomszédainkról* címet viselő kötet tanulmányai voltaképpen két típusra oszthatók: az egyik a szerző szorosabban vett szakterületével, a szlovák és a cseh irodalommal függ össze, a másik az általános kelet-közép-európai irodalom kérdéseit tárgyalja. Az elsőbe tartozó írások is komparatistikai jellegűek, akár a szlovák históriás énekekről, akár Thurzó György későrenezánsz udvaráról vagy Ján Kollár magyar kapcsolatairól szólnak, vagy pedig a XIX. század hatva-

nas-hetvenes éveinek, illetve a szlovák irodalmi életet és a két háború közti cseh lírát elemzik. Sziklay minden cseh és szlovák jelenséget konfrontál elsősorban a magyar irodalom többé-kevésbé analog tényeivel. Így pl. megtudjuk, hogy a kiegészítés korában a „hivatalos” kritika eszmei-esztétikai korlátozottsága szinkron jelenség nálunk és a szlovákoknál, ez utóbbiaknál a mártóniak, nálunk Gyulaiék elzárkózásában nyilvánul meg az újabb irodalmi irányzatok elől, a szlovákoknál az irodalmi fórumok teológiai-nacionalista, nálunk a vidéki nemesi-nacionalista korlátoltság következményeképpen. Az újabb cseh lírában pedig éppúgy megjelenik az újítás mellett a megelőző írói mezeidéknél a régebbi ősközhöz való visszanyúlás, mint a magyar XX. században. A cseh költők közül Wolkner Erbenhez, Nezval Macháchoz fordul, a mi nyugatosaink pedig Csokonaihoz és Vörösmartyhoz. Ezek a „bilaterális” jellegű tanulmányok is tartalmaznak általános elvi tanulságokat, melyek a „litterature comparée”-n át a „litterature générale” felé való kitárulkozást eredményezik.

Még inkább áll ez a valóban „multilaterális” dolgozatokra. A több irodalom egy-

szerre történő számbavételét, mint fontos módszertani elvet, Sziklay az előszóban is hangsúlyozza, és a kötet három tanulmánya ez elv megvalósítására kitűnő példát is nyújt: ezek „A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetirás néhány elvi kérdéséről”, „A népiesség néhány közép- és kelet-európai nemzet romantikájában”, és a „Romantika és realizmus a századforduló történeti regényeiben (Sienkiewicz, Jirások, Gárdonyi)” címűek. E három dolgozat a kelet-közép-európai zóna irodalmaiban a legfontosabb problémákat vetik fel, belőlük sokat meg is oldanak, más esetben pedig kijelölik a további kutatási feladatokat. Olyan kérdések szerepelnek bennük, mint a kelet-közép-európai-ság különleges helye az európai irodalmon belül, a nemzetiség és a népiesség, a felvilágosodás és a romantika egybekapcsolódása, a romantika nemzetes és nemzeti célú jellege, a romantika továbbélése a realizmus formáiban, a műfajok sajátos átalakulása. Hogy a szerző által megoldandónak kijelentett feladatok közül is felsoroljunk néhányat, ilyen pl. a Sienkiewicz—Jirások—Gárdonyi-féle romantikus realizmussal egyidejű valódi kritikai realizmus kb. szinkron megjelenése a három irodalomban, amelyet Prus, Vančura és Móricz képviselnek. Ilyen lenne, tegyük hozzá, a Jókai—Kraszewski párhuzam is, amelynek tipológiai elemzése Csapláros István filológiai igen gazdag és értékes munkája után is feladat. Sziklay László kutatási célja a szövegforgó zóna különleges, a nyugat-európaítól eltérő, de közös sajátosságainak kimutatása. A párhuzamos fejlődés, a sokszor éles nemzeti ellentétek dacára a XVIII. század végétől egészen a XX. század elejéig különösen szembeszökő. Természetesen azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az irodalmak *európaiak*, ha fenn is áll bizonyos „*décalage chronologique*” a nyugatiakhoz képest, helytelen lenne ennek a túlhangsúlyozása. A Csongor és Tünde vagy Mácha Májusa nyugodtan bírja az összehasonlítást az angol vagy a francia drámai költeményekkel vagy lírai—epikai poémákkal. A kelet-középeurópai irodalmaknak megvannak a maguk sajátos vonásaik, de semmiképpen sem tekinthetők provinciálisaknak, romantikájuknak lényeges vonása a nemzeti—népi jelleg, de az individualitás és az egyetemes emberi is jelen van benne. Sziklaynak itt azonban inkább az volt a feladata, hogy ezeknek az irodalmaknak az egymás közti párhuzamosságait mutassa ki, és ezáltal is eloszlason bizonyos, a tudományos vizsgálódás szempontjából is káros előítéleteket. A XVIII. században még érvényesül a felvilágosodás nivelláló hatása, a XIX. század folyamán azonban végbemegy ezeknek az irodalmaknak a nemzeti elkülönülése, ámde — mint erre Sziklay rámutat — ez a differen-

ciálódás is *azonos* módon történik. Vörösmarty, Kollár, Holly és Gonulic „régii dicsőség” keresése többé-kevésbé szinkron jelenség, és különbözőések ellenére is alapvetően hasonló történelmi—társadalmi helyzet szüleménye, éppúgy mint a „régii”-nek és a „népi”-nek az egybemosódása az egykorú népköltési gyűjteményekben vagy általában az irodalmi népiességben. Sziklaynak az erről írt tanulmánya kiemelkedően reveláló értékű. Szomszédainknál is egybeolvad a valóban népi, paraszti eredetű folklorisztikus hagyomány a vidékies, sokszor „tudós—diákos” eredetű kéziratos, esetleg orális költéssel a vidéki nemesi kuriák, paplakok, iskolamesteri házak világában. Mindezt részben már a felvilágosodás, de főként a romantika a „nemzeti ébredés” szövegátába állítja, a szlávoknál azért is, hogy igazolja, nálunk azért is, hogy cáfolja az ismeret herderi jóslatot. A népi hős eszményítése is közös vonás: János vitéz és Toldi „társait” megtalálhatjuk Sládkovíc, Ján Botto, Gondulic vagy Eliade-Rádulescu epikumaiban. A mi „nép—nemzeti” irodalmunk kérdését is világosabban látjuk Sziklay okfejtései nyomán: a „régii” és „népi” kapcsolatából is kinövő, de részben valóban folklorisztikus népiesség a világirodalom értékeivel ötvöződve így válik klasszikus szintetikus művészetté nemcsak Petőfinél, Aranynál, hanem Mickiewicz, Mácha, Sládkovíc művészetében is. Sőtérnek Petőfi „szintetikus művészetéről” szóló tézise így kap újabb bizonyítékot Sziklay elemzésében, aki egyébként szintén kiemeli Petőfi különállását is.

A közös vonások bemutatása után Sziklay a nemzeti sajátosságokra is rámutat, melyeket reálisan, a történelmi körülményekből eredeztet, semmiképpen sem valami elvont nemzeti karakterből. Sőt az ilyen nemzeti jellemképek torz vonásainak is magyarázatát adja, pontos filológiai elemzéssel rámutatva a rendszerint nem rossz szándékú német—osztrák kultúrközvetítők tévedéseire.

A gazdag anyagú és voltaképpen igen tömör tanulmánykötet témaköréből még igen sok mindent ki lehetne említeni: így a nyelvújítás párhuzamosságait a szövegforgó irodalmakban, a barokk továbbélését a felvilágosodás és a romantika számos alkotásában, ami egyébként külön elemzés és vita tárgya is lehetne, ugyanez mondható el a felvilágosodás, klasszicizmus és romantika egybekapcsolódásáról vagy a folyamatosságon belül is bizonyos mérvű szétválásáról részben nálunk is, de főként a lengyel irodalomban. Ilyen komparatisztikai elemzés és vita tárgya lehetne a nemzeti témájú és időszzerű nemzeti problematikájú történelmi dráma (Katona mellett Vörösmarty, másfelől Słowacki drámairása), valamint az antik köntösbőben álcázott nemzeti problematikájú dráma (Teleki Kegyenec, Krasiniski Iridionja), a sajátos kelet—közép-

európai szimbolizmus, valamint a realizmus kérdése, amelynek további kutatását fontos feladatként jelöli meg a szerző.

Ki kell emelnünk még a témák komplex tárgyalását: a népiességet a zenetörténeti fejlődéssel, a romantikus—realista Sienkiewicz—Jirások—Gárdonyi párhuzamot a velük azonos törekvések képviselő Matejko—Ales—Székely Bertalan festőművészeti analógiáival kapcsolja össze igen meggyőzően és érdekesen a szerző.

Témakijelölések, egyes problémák felvetése, alapvető kérdések gazdag filológiai anyaggal és meggyőző érveléssel való tisztázása jellemzi Sziklay tanulmánykötetét. A szerző a bevezetőben az olvasóban hiányérzetet is akar kelteni, ez olyan értelemben igaz, hogy megállapításai a meggyőző erő mellett gondolatébresztők és további kutatásra, elemzésekre indítók.

Éppen ezért ez a gazdag tényanyag további érdeklődést kelt, és az olvasó szeretné ismerni

azt a bőséges szakirodalmat, amelynek birtokában Sziklaynak ezek a tanulmányai készültek. Itt valóban nagyon erős a hiányérzetünk: nincsenek sem jegyzetek, sem bibliográfia. Még azt sem tudjuk meg a könyvből, hogy a benne közreadott tanulmányok mikor és hol jelentek meg előzőleg. Ismerve Sziklay László filológiai alaposágát, ezzel a kritikánkkal a Kiadót vagyunk kénytelenek elmarasztalni. Az irodalomtörténeti dolgozatoknak bizonyító anyagra van szükségük, és érdemük, ha újabb könyvek, tanulmányok elolvasására serkentenek. Egyszerre szólnak az irodalom iránt érdeklődő közönségnek és a szakmai köröknek. Főként szükségük van bizonyító anyagra az olyan írásoknak, amelyek előítéleteket is eloszlatnak. Sziklay László kitűnő könyve pedig ilyen.

Horváth Károly

KECSKEMÉTI ALEXIS JÁNOS PRÉDIKÁCIÓS KÖNYVE

(Dániel próféta könyvének magyarzata). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Szuromi Lajos. A bevezető tanulmány Gombáné Lábos Olga munkája. Bp. 1974. Akadémiai K. 855 1. (Régi Magyar Próza Emlékek 3.)

Szepsi Csombor Márton útinaplója és Laskai János Lipsius-fordításai után új műfajt képvisel a Régi Magyar Próza Emlékek sorozat harmadik kötete. Kecskeméti Alexis János prédikációs könyvének kritikai kiadásával a Kossuth Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete az egykori debreceni professzor, Zoványi Jenő tervét váltotta valóra.

Kecskeméti Alexis János dánieli jóslatokat magyarázó könyvének újrakiadása felfedezés is egyben: utólagos „íróavatás”. Mert nem csupán a textus közzététele az érdem, hanem legfőképpen az, hogy régi magyar irodalmunk galériája olyan alkotói arcképével gyarapodott, aki egyetlen tétellel sem szerepel az 1772 előtti irodalmunk bibliográfiájában, akinek megítélésére fél mondat jutott, irodalmunk marxista szintézisében. S akinek neve az irodalmi lexikonba is helytelenül iratott be.

A szerző névalakja a Szenci Molnár Albert naplójában szereplő Kecskeméti Elekes János, és a latinostított változat, Johannes Alexis (Alexius) Kecskeméti(nus) keverékből születhetett. Életének csak néhány állomása ismeretes: a kecskeméti születésű ifjú 1595-ben bukkant fel Wittenbergben, majd a szabadabb szellemű heidelbergi egyetemre iratkozott be. Aholis ezekben az években tanult Szenci Molnár Albertünk, kinek naplója ettől fogva többször említi Kecskeméti nevét. Kapcsolatuk bizonyára meghatározó volt

Kecskeméti Alexis János későbbi munkásságát illetően is. Életének további folyásáról ugyancsak Szenci Molnár feljegyzései tudósítanak. Onnan tudjuk meg, hogy 1599 januárjában indult haza, s hogy Sátoralfajuhelyen kezdte működését: a kilenc évi távollét után hazalátogató Molnár Albert Újhelyben üdvözölte „Váci Györgyöt és Tihaméri Mátyás, Kecskeméti János papokat”. Kecskeméti számára a sárospataki iskola következett, ahol 1608-ban már rektori hivatalát töltött be. Innen csak egy lépés a sárospataki elsőlelkész tiszte, amit oly hivatástudattal láthatott el, hogy három év múlva öt választották meg paptársai a zempléni egyházmegye esperesi posztjára is. Valószínűleg 1614-ben távozott Nagybányára, régi tanuló-társa, könyvének későbbi világ elé segítője, Margitai L. Péter helyébe. Ahol aztán haláláig — talán 1618-ig lelkeskedett.

Kecskeméti Alexis János egyikönyves szerző — legalábbis a jelen pillanatig: egyetlen fennmaradt munkáját forgathatja a kései olvasó. De az irodalomtörténet veszteségei között kell számoltartanunk egy másik, elveszett művet, mely ugyancsak a Szenci Molnár Alberthoz fűződő szoros kapcsolatáról tanúskodik: a zsolnárköltő *Imádságos könyvecskéjének* (Heidelberg, 1621) ajánló soraiban azon tervéről vall, hogy „a bódogult *Kecskeméti Elekes János* Prédikátornak a Sz. János Jelenésére írott prédikációt is kibocsáthatandom”. De nem „bocsáthatand-

ta" ki. Tilly zsoldosai meggátolták szándéka valóra váltásában, s valószínűleg ekkor pusztult el a kézirat. Mindenesetre jól tükrözi ez az adat is Kecskeméti Alexis János célkitűzését, feladatvállalását: a két bibliai apokalipszis alapján a keresztény egyház sorsát, küzdelmeit bemutatva példát állítani hallgatóságára elé.

A Dániel próféta könyvének magyarázata 1621-ben hagyta el a sajtót Debrecenben, az özvegy jóvoltából, Margitai Péter ajánlásával. A kritikai kiadás készítői a Sárospatakon elöltött évek közül az 1609–1613-as időszakra teszik a prédikációk keletkezését; érvelésük e datálás mellett helytálló.

De vajon mi lehetett Kecskeméti célja a 89 prédikáció létrehozásával? A választ szinte minden egyes írás sugallja: Dániel bibliai törtéiriának pontos követése alapján a világtörténelem folyamatát felvázolni, s a négy egymásra következő birodalom pusztulásának ábrázolásával vigaszt nyújtani: a világi birodalmak nem állandóak, de az — üldözött — igaz egyház változatlanul fennmarad. Igazodik e célkitűzés a magyar reformáció történelemszemléletéhez, helyet kap benne a világ közeli végének tudata. Kecskeméti azonban botorságnak tartja ezt pontos dátumhoz kötni, aminthogy felfogása eltér abban is a wittenbergi értelmezéstől, hogy nem fogadja el az asszír, perzsa, görög, római birodalmak egymásra következőségét. Szerinte a negyedik birodalom értelmezése a „legbajosabb dolog”, s ezen birodalmat ő nem a rómaiival, hanem a szeleukidáékéval azonosítja. De értelmezését nem kényszeríti hűveire, szabad választást engedve abban. Vélekedése szerint elértek a történelem utolsó, negyedik fázisába, kora „vas” idő. A zsidó történelem legkegyetlenebb szakaszával, IV. Antiochus Epiphanés idejével rokonítja a felerősödő ellenreformációt megtapasztaló éveket. Epiphanés az Antikrisztus — a lelki Antiochus: a pápa. Így aztán sokszor nyílik alkalma aktualizálásra, s hogy vallási, politikai, társadalmi pedagógiai, morális nézeteit kifejtsse, állításait, párhuzamait konkrét hazai példákkal támaszsa alá, s ezáltal számukra jelentősen megnövelje prédikációinak kortörténeti-eszmetörténeti értékét.

A prédikációk szerkezetét tekintve Kecskeméti a deduktív analízis, a részletekre bontó következtetés, a kérdve kifejtés híve. Először közli a prédikáció *summáját*, majd következik a *részek* feltárása, ezt követi a didaktikus célzatú kérdések megválaszolása, majd ellenvetések, s végül — „Mit tanuljunk innét?” — a tanulás levonása. A hármas egység jegyében, a hely, idő, a szereplők és cselekedeteik felvázolásával megrajzolja a hátteret, szövmagyarázatokkal is megvilágítva, ahol az elengedhetetlen. Általában hármas cél vezeti tollát: a fejedelmek — feudális

uralkodóréteg — oktatása a helyes magatartásra, a „papista atyafiak”-kal való vitatkozás és a saját vallásán levők vigasztalása: az igaz keresztényeket a sok nyomorgatás közben sem hagyja el az Isten.

A korabeli közállapotokról valló aktualizálási mellett egy rendkívül összetett gondolatrendszert is élénk állít a szerző. A három részre szakadt országban dúló feudális anarchiát ijesztő színekkel festi a kortárs és a kései olvasó elé egyaránt. A feudális bűnöket — irigység, csalárdág, széthúzás — ostromozó sztereotípiái mellett beszámol az udvari tanácsosok álnokságairól, az urak tanulatlan-ságáról. Az ideális uralkodó tükörének felmutatásával az udvari rend fontosságára hívja fel a figyelmet; valóságos *skólaprogramot* hirdet, nem feledkezve meg a világiak neveltetéséről sem, ámbar az nem nyeri el tetszését, hogy jobbgyivadékokra, „táskás Mendicans inasokra szorult az szep Deaki tudomány”. Tagadja a „cuius regio, eius religio” elvét, demokratizmusára jellemző, hogy nem hirdet feltétlen engedelmesget, meghagyja a lelkiismereti szabadság vágyából származó ellenállás lehetőségét: „Igaz az; Hogy az Fejedelem parancsolatynak kell engedni úgy tudni illik, ha az Istennek parancsolatlyaval nem ellenközik”. Szinte Tiborc panaszának szárnyalásával írja le a jobbgyiság helyzetét: „Naponkent az földes Uraknak, az szegény jobbgy szant, kapal, rabotalkodik. Ha az földes Uraknak gyermekek születetik; az szegény embereből tesznek pompas keresztsegnek lakodalmat; Ha megh hazasulnak, azok viszik haza feleségeket, azok veres veriteke utan csinálnak Isten boszusagara valo tekozlo menyekezöt: Ha megh halnak is, tort azokebol készitenek” — és így tovább még hosszú sorokon keresztül. Másutt azonban belenyugvára intő tanítása elveszi e szavak erejét: „Tanuljunk megh mondom, hogy ne dullyunk fullyunk azon; hogy ha az Ur Isten az ü ajandekit nem mindegy arant osztogatlyta: kinek urasagot, kinek gazdagsagot, kinek bölcsesegot, kinek ekeszen valo szollast, szep termetöt adot: De elegödgyünk megh sorsunkal, az mellyel Isten megh latogatot.” Prédikációiban kifejti aktuálpolitikai nézeteit is. A némettel szemben egyértelműen elutasító az álláspontja, a török megítélésében már wittenbergi eredetű világszemlélete (a török Isten büntetésének eszköze) és az *ellenség* által betöltött *hítvédő* szerep egyaránt befolyásolja. Meg kell azonban jegyezni, hogy ellenség-konceptiója meglehetősen passzív volt: a keresztény ember ellenségét is szereti, „Azert az büntetesnek idejen, ne az ellensegről gondolkodgyunk, hanem az Istennek esedezzünk”. Ugyanakkor persze Szervet megégetését nagy egyetértséssel nyugtázza, Dávid Ferenc halálának legendáját

kétszer is megérdemelt, elrettentő példaként említi. De általában át tud lépni a szűk egyházi érdekek felett, s az egész nemzet szempontjából is értékeli az ellenség-kérdést. A bevezető tanulmány joggal állapíthatja meg: „Kecskeméti felfogása a kor legjelesebb politikusainak, Bocskainak, majd Bethlennek török-koncepciójával mutat rokonságot.” S mindez Bethlen fejedelemsége előtt!

Rendkívül értékes kultúrtörténeti emlékek nyomait leheljük fel Kecskeméti Alexis prédikációiban, amikor a farsangi szokásokról, a „lator Poétak”-ról tesz említést, vagy azt írja le — vitathatatlan, Magyarországról is beszél —, hogyan lettek a perzsa papok mágusok, a bölcs emberek ördöggel szövetezők. Bornemisza sorai mellé illenek a saját korát vallató szavak: „azert most az Magia semmi nem egyeb, hanem az oldo kötő ördöngös férfiának, habonas bábáknak az ő ördöghi család mestersege”.

Dániel próféta könyve alapvetően meghatározza az interpretálását vállaló prédikációk tartalmi összetevőit, de jellemző, mennyi új szint, momentumot épít bele a szerző. A forma tekintetében is azt kell megítélnünk, mi az a sajátos, egyéni többlet, amit Kecskeméti Alexis János a készen kapott anyaghoz adni képes volt. Megállapíthatjuk, hogy stilisztikai szempontból is van jónéhány — a kötetet bevezető tanulmányban nem említett — egyéni lelemény. Alapvetően helytállóan tarthatjuk a tanulmány megállapítását: „Kecskeméti a humanista-retorikus stílushoz nagyon közel álló egyházi-teológiai próza kitaposott útján jár”, s miként Bán Imre észrevetelte, a manierizmusnak „Kecskeméti Alexis Jánosnak a század első évtizedében keletkezett beszédeiben nyoma sincs”. A stílusélénkítő eszközök közül a magyar köznyelv soklaskincséből kölcsönzött formulákra épülő s a természetből és a gyakorlati élet példatárából merített hasonlat a leggyakrabban használatos. A prédikációkon végigvonuló enyhe tematikai egyhangúság részint az átomlítás és -fejtés összecsengéséből, a bűn, büntetés és a levonható tanulság ismétlődő egymásrakövetkezéséből fakad, másrészt viszont a párhuzamosan ismétlődő intések, ugyanazon példák újbóli és többszörös elősorolása a besúlykolás didaktikai feltételeinek tesznek eleget. Kecskeméti Alexis János köznyelvi fordulatokkal megtűzdelt, „mostani” állapotokra utaló megjegyzései a legelvénebbek, legélményszerűbbek, mégis, prózájának csúcscsára ama lírai betétekben ér el — nem lehetne talán épp ez manierista beütés? —, ahol a szereplőt beszélíteti, „mint-ha mondaná” kezdetű, elképzelt „helyzetmonológot” adva szájába. A lelkiismeret-fürdalásos Dárius nála így szól az orszáloverembe vettett Dánielhez: „Szerelmes Dánielem sokat tusakottam az en tanacso-

simmal, utannam valo fő rendekkel te erőted mi modon szabaditanalak megh tegödet, egész nap estig: De haszontalanul, mert semmit nem használhatam teneked: Mert azok az Kiralyi vegezesöknek meg valtozhatatlan voltat forgattyak; es hogy ha az ki adot parancsolatot vegben nem viszem, partolast forgatnak el ellenem. Nem vagyok immar magam szabadsagaban, es nincsen hatalmamban hogy megh szabadíthassalak tegödet az ő kezekből. Annakokajert kevanom teneked, hogy az az te Istenöd, akit te szüntelen tisztölsz, kinek tisztösöget fellyeb valonak iteled s-tartod, az te életödnel, ő legyen az te oltalmad, szabadacson meg tegedet; ő kezében ajánlom az te életöd.”

Szót kell végül ejteni a kötet készítőinek érdemeiről, a szöveg gondozásának problémáiról. A sajtó alá rendező Szuromi Lajos az alapszöveg ortográfiáján a mai gyakorlatnak megfelelő hasznos változtatásokat, egyszerűsítéseket végzett; a rövidítéseket feloldotta, a nyilvánvaló sajtóhibákat — sok volt, nem lévén a könyvnek „illendő Correctora” — kevés kivétellel (pl. 140. l. „nem” helyesen „nez”, 628i l. „erölcs”) kijavította. A jegyzetek összeállításánál rendkívül körültekintően járt el, ami ekkora terjedelemmel bizony áldozatos munka. Néha azonban van átfedés, időnként feleslegesen magyarul (pl. „mondg-, ja” = mondgya, mondja), másutt — bár nem lényegbevágó, de — eltérő megoldást ad („keziyok” = kéziyuk; „kesziyok” = kéziyök), s időnként nem értelmez magyarázatra szoruló kifejezéseket: pl. „Baba beszéd” (705. l.), vagy „Az tudatlan ember ugyan lomoz az szent irasban, de az okos elmeji, mint az barany csak alig lepik benne” (711. l.).

Sok kifogás merülhet fel viszont a *Szó- és tárgymutató* összeállítását illetően (Sz. Együd Éva munkája). A hiányos tárgymutató ugyan is sokkal megtévesztőbb, mint ha egyáltalán nem lenne tárgymutató. Mert aki e mutató alapján próbálja a szövegből kiszedegetni — tegyük fel — az *India* előfordulásait, az *négy* említéstől esik el (454., 457., 589., 695. l.), s az *Amerika* is csak egyszer szerepel, mert az azonos „jegyzésű” *Uy világ* (695. l.) már hiányzik a mutatóból. Miképpen az sem érthető, hogyan maradhattak ki a ritkaságuk miatt rendkívül nagybecsű, helységnevekre történő utalások. Nem szerepel *Pécs*, *Eger* (noha van „ele bocsatta”), *Sárospatak*, *Érdély* (ez utóbbi többször említették, de a mutatóba csak az „erdélyi székelyek” kerültek be). Valamint, ha a tárgymutató alapján keresi az olvasó, soha nem tudhatja meg, mit műveltek a „rosz es büdös tudomanyu Papis-tak ez előtt nem sok üdövel” Kassán (376.l.) ámbár a Kassával közös említésű Patzin és Lelesz, Liszka már megtalálható a jegyzékben is.

A kritikai kiadás bevezető tanulmányát

Gombáné Lábos Olga készítette. A Kecskeméti Alexis-kutatásban úttörő érdemeket szerzett, munkatársaival közösen, Kecskeméti Alexis János nehezen végigkövethető életútjának eddigi legalaposabb feltérképezése, tanulmányainak s az őt ért hatásoknak összegezése ez a tanulmány. Alap, amely Kecskeméti világ- és történelemszemlélete, politikai felfogása, társadalmi törekvései mellett bemutatja az író-prédikátort is,

Jankovics Józse

Lakatos Éva: Irodalmi folyóiratok. F—H. Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum, 261—419. I. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei, A. sorozat 4—5.)

A magyar folyóiratokat bemutató értékes sorozat* legújabb (kettős) füzete a lapcímekek betűrendjében 258 folyóirat illetve hetilap bibliográfiai elemzését tartalmazza.

A betűrend véletlene folytán ebben a füzetben is több jelentős, valamint számos teljesen elfeledett, ismeretlennek mondható, de a bibliográfiai bemutatás alapján további elemzésre érdemesnek ígérkező irodalmi lapunk feldolgozására került sor. A legfontosabb címszó vitathatatlanul *A Hét*, Kiss József 1890-ben indult és 1924-ben megszűnt hetilapja, amelyről minden kézikönyvünk és tankönyvünk megállapítja, hogy már a *Nyugat* nagy fordulatát készítette elő, de mindaddig egyetlen monografikus tanulmány sem készült róla. A bibliográfiai szerkesztője 17 lapnyi terjedelemben ad analízist a lapról, évfolyamok szerint rendezve a munkatársak névsorát. Ha végre egyszer majd megindul a *Nyugat* történetének tudományos feldolgozása s több évtizedes és maig ható rendkívül szerepének irodalomtörténeti elemzése, nem végezhető el ez a munka *A Hét* feltárása nélkül. Az első lépés a most megjelent bibliográfiai feldolgozás, amelynek külön érdekessége, hogy az 1893-as évfolyammal kapcsolatban jelzi azoknak az íróknak és tudósoknak a névsorát, akik legkedvesebb olvasmányaikról nyilatkoztak a lapnak (Ábrányi Emil, Acsády Ignác, Agai Adolf, Bárony István, Bodnár Zsigmond, Jókai Mór, Justh Zsigmond, Kozma Andor, Rákosi Viktor, Pulszky Ferenc, Veigelsberg Leó stb.).

A jelentőségéhez méltó terjedelemben, 9 lapon mutatja be a bibliográfia a *Fővárosi Lapokat* is, amely 1864-ben Tóth Kálmán szerkesztésében indult, négy évtizeden át jelent meg és maig az *egyetlen irodalmi napilapunk* volt. Már ezért is alaposabb irodalomtörténeti elemzést kívánna a most megjelent bibliográfia alapján.

műveltségével, munkáinak forrásaival együtt. Kár, hogy a stíluselemzés túlságosan szerény keretek között ment végbe, és szélesebb körű vizsgálat szükségeltetik még Kecskeméti Alexis János prédikációinak helyét — előzményeit, követőit — kijelölni a magyar egyházi szónoklat-irodalomban.

Hasonlóképpen a konkrétabb feldolgozás igényére hívja fel a figyelmet a bibliográfia néhány XX. századi címszáva is. Senki sem írta meg például az 1921-ben indult és 1923-ban betiltott *Független Szemle* történetét, amely Czákó Ambró szerkesztésében jelent meg. Az ellenforradalmi korszak korai és legagresszívabb szakaszában a humanista eszmék megőrzésére és átmentésére vállalkozott és a magyar progresszió legkülönbözőbb irányzatainak, csoportjainak képviselőit gyűjtötte maga köré: írókat, költőket, tudósokat, publicistákat, nyelvészeket, filológusokat (Ballassa József, Benedek Marcell, Déry Tibor, Franyó Zoltán, Fülep Lajos, Hatvany Lajos, Jászi Oszkár, Király György, Móricz Zsigmond, Supka Géza, Tóth Árpád, Turóczi-Trostler József, Vámbéry Rusztem, Zoványi Jenő, Zsolt Béla stb.).

De nem a *Független Szemle* az egyetlen, további feltárára-elemzésre csábító „fel-fedezése” Lakatos Éva bibliográfiájának! Inkább csak az egyik a sok közül. Ki ismeri például akár a sajtótörténetesek közül is az 1919 szeptemberében, tehát az ellenforradalmi rendszer kialakulása idején indult *Gondolat* című antidemokratikus folyóiratot, amelybe többek közt Bodor Aladár, Eerdélyi József, Hegedűs Gyula, Herczeg Ferenc, Lendvai István, Márkus László, Mihelics Vid, Milotay István, Szabó Dezső írásai jelentek meg, majd 1921-től nyíltan jobboldali, antiszemita lappá vált? Munkatársai támadták a *Nyugatot*, Ignótust, Lukács Györgyöt, Babitsot. Az 1917—18-ban magyar—német nyelvű szöveggel *Front* címen megjelent „tábori hetilap” bibliográfiai „keresztmetszete” is többet ígér a kutató számára, mint sajtótörténeti kuriózumot: 54 száma jelent meg és (ha feltehetően másodközlésben is) jó irodalmat közvetített a frontkatonák számára. Ady, Ambrus Zoltán, Babits, Kaffka Margit, Kosztolányi, Krúdy, Molnár Ferenc, Szép Ernő, Szini Gyula, Tömörkény és mások írásait közölték a lapban, egyik szerkesztője pedig Franyó Zoltán volt. Egyetlen tanulmány sem elemzte mind ez ideig a *Havi*

* A sorozat korábbi füzeteinek ismertetéseit I. ItK 1973. 626—628, ItK 1975. 245—246.

Szemle c. folyóiratot sem, amely szintén néhéz időkben, a második világháború utolsó két évében jelent meg Aradon — és a bibliográfiában olvasható névsor szerint nemcsak színvonalas és erős munkatársi gárdát szervezett maga köré, hanem az erdélyi irodalom keretein túl az egész magyar irodalom reprezentálására törekedett. Asztalos István, Fekete Lajos, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Kacsó Sándor, Kiss Jenő, Kodolányi János, Márai Sándor, Mécs László, Méliusz József, Nagy István, Sinka István, Szabó Lőrinc, Szemlér Ferenc, Tamási Áron, Tompa László, Török Sophie, Wass Albert szerepelt hasábjain.

A korábbi füzetek ismertetése során is jeleztük már, hogy az egykori vidéki folyóiratok, valamint a legkülönbözőbb szaklapok munkatársi névsora is arra figyelmeztet, hogy ezeknek a lapoknak a feldolgozása is sok meglepetést ígérhet. Számos írónk pályájának „előlétele” kötődik vidéki orgánumokhoz. Az, hogy a *Fogaras és Vidéke* a fiatal Babits írásait közli, nem meglepetés, azt, hogy a nyíregyházi lapokban Krúdy-zsengekre lehet bukkanni, eddig is tudtuk, de ki gondolná, hogy egy *Haladás* c. „vasúti szak- és szépirodalmi hetilap” 1904-es évfolyamában Kaffka Margit és Krúdy Gyula írásait lehet felfedezni, hogy a pancsovai *Határőr* Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Cholnoky László, Jókai Mór, Kóbor Tamás, Krúdy Gyula, Révész Béla, Somlyó Zoltán munkáinak is a lelőhelye, vagy azt, hogy a *Háztartás* c. lapba, amely „a magyar háziasszonyok közlönye” volt, Heltai, Karinyth, Kosztolányi, Szép Ernő és Móricz munkái is megtalálhatók?

Mindezek csak kiragadott példák, amelyekkel elsősorban azt szeretnénk tudatosítani, hogy irodalmi múltunknak az a része, amely idők folyamán könyvekben is megjelent, csak egy töredéke a teljes termésnek — és akár egy-egy életmű feltárása vagy kritikai kiadása, akár egy korszak monografikus feldolgozása nem nélkülözheti a tengernyi, „el-süllyedt” anyag számbavételét. Ehhez a munkához viszont máris nagy segítséget adnak a Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei.

Vargha Kálmán

Stanisław Salmonowicz: *Toruńskie Gimnazjum Akademickie a Ziemie Korony Węgierskiej w XVI—XVIII wieku*. Odbitka z Księgi Pamiątkowej 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego, tom I (XVI—XVIII w.). Torun. 1972. 167—205. 1.

„Híres Scholáia vagyón, mely az Szepesi és Erdely fiaknak mint egy Academiaia és eleb szerző patronáia” — írta Toruńról Szepsi Csombor Márton, s ezt igazolja a város gim-

náziumának kéziratban levő anyakönyve is. St. Salmonowicz az 1601-től 1817-ig vezetett anyakönyv alapján értékeli a toruńi gimnázium és a magyarországi protestantizmus érintkezéseit, s egyben közli a toruńi schola magyarországi diákjainak névsorát is. Az 1607-ben bejegyzett Martinus Wagnerus Bartphonus Hungarus s az 1766-ban érkezett Samuel Lany Leuschovia—Hungarus között összesen 363 magyarországi diák fordult meg a város gimnáziumában, bár a lista valószínűleg nem egészen teljes. Bártfa és Lőcse mellett a többi szepességi város (Késmárk, Eperjes) adta a diákok jelentős részét, mintegy 70 személyt, valamint Nagyszében, ahonnan a 151 Transylvanus illetőleg Saxo-Transylvanus legtöbbször kikerült. Mint látható, az általában három-négy fős csoportokban érkező magyarországi alumnusok nagy része elsősorban a luteránus centrumokból kereste fel a népszerű toruńi gimnáziumot, s többségük valószínűleg a papi, prédikátori réteghez tartozott. Másfél évszázad alatt mindössze 18 magyarországi nemes jutott el a protestantizmus jelentékeny északi művelődési központjába.

Rendkívül érdekes statisztikát közöl Salmonowicz a magyarországi peregrinusok időbeli eloszlásáról is. A legtöbben a XVII. század első felében érkeztek — 1660-nal bezáróan 215-en —, s különösen 1615 után nő meg az érdeklődés, amely az 1639—1648-as években tetőzik. A szerző joggal magyarázza ezt a város falai között honos vallási toleranciával, amelyre már Csombor is felfigyelt. Erre mutat az anyakönyv 1616. szeptember 15-i bejegyzése is: Simeon Harthannus Streifurtenis Transylvanus ab Emerico Regio Petzelio, rectore scholae Comarinae Dn. D. Georgio Pauli commendatus in Oeconomiam petiit. A Pareus irenikus tanai által megérintett Pécseli Király Imre, úgy látszik, szintén kapcsolatban volt a toleranciájáról híres toruńi gimnáziummal. A humanizmus tradícióit a század derekáig elevenen őrző gimnáziumban többen (Andreas Dasius, Andreas Fenigius) tanulmányaik befejeztével is ott maradtak és tanárokként tevékenykedtek. Különösen jelentős ebben az időszakban Valentinus Fabriciusnak a próza-stílusról írott disszertációja.

Míg a XVIII. században csak elszórtan bukkann fel Toruńban egy-egy magyarországi diák, addig a XVII. század utolsó évtizedeiben ismét sokan keresik fel. Salmonowicz szerint ez a magyarországi protestánsok üldözésével van összefüggésben. Valószínűleg ezzel magyarázható az is, hogy a XVII—XVIII. század fordulóján sokan — olyanok is, akik nem Toruńban tanultak — itt folytatták pályájukat, jelentősen hozzájárulva a gimnázium ebben az időszakban tapasztalt reneszánszához. Volt időszak, amikor az iskola

zsinte minden professzora magyarországi származású volt. Szerzőnk különösen fontosnak tartja a korafelvilágosodás néhány jelentékeny figurájának tevékenységét. Az Eperjesről, majd Kassáról is menekülni kényszerülő Rezik János mellett kiemeli a természet-tudományos gondolkodás elterjesztésében jeleskedő Paul Patert, valamint Jan Sartoriust, Bertlef Mátyást, Matskó János Mátyást és Jakub Zablert.

A XVII–XVIII. század művelődéstörténetének kutatói számára bizonyára hasznosnak jár majd a toruói gimnázium magyarországi diákjainak ismerete. Említsre méltó például, hogy — amint a wittenbergi egyetem hallgatói névsorával való egybevetésből kiderül — a toruói 2–4 éves stúdiumok után többben Wittenbergben folytatták tanulmányaikat, sőt, az 1632-ben bejegyzett Veresmarti István 1633 végén már a brémai főiskolán találjuk.

Salmonowicz munkája egyben arra is figyelmeztet, hogy a krakkói egyetemen kívül más lengyelországi művelődési centrumok kisugárzó hatásával is számolnunk kell.

Balázs Mihály

Jókai Mór Budapestje. Összeállította és a bevezetőt írta: Berza László. Bp. 1975. 104 l. + 25 képm. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok, Új Sorozat 58 (81). szám

Budapest centenáriuma és Jókai 150. születésnapja egyként indokolja ennek a szépen kiállított kötetnek a megjelentetését. Jókai az 1840-es esztendőök nyüzsgő-alakuló Pest-Budájára érkezett meg, izgatottan vett részt a kávéházi-társadalmi életben, amely számára politikai iskolát is jelentett, s aggódó anyjának, családjának már 1847-ben ezt írta: „Arra nézve, hogy Pesten maradjak, úgy hiszem elég tudvalevő okaim vannak. Kís nélkülözéssel jár az igaz ez elhatározás, de jövendőmnek még-is tágabb pályaköre nyílik itt mint másutt akarhol...” (Levelek I. 34. 1846. dec. 3.) S csak pillanatnyi elkeseredés iratja le, 5 esztendő múlva: „Én részemről nem akarnék Pesten megvénülni.” (Uo. 105. 1851. aug. 27.) Jókai szerette Pestet és Budát, háztulajdonos lett, képviselő, a város technikai haladásának lelkes szószólója, egy hatalmas és világhíres főváros megálmodója. Élete végén azonban épp a lelketlenül-üzletiessé vált Budapestben tudja magát nagyon idegennek és otthonaiannak, regényeiben, cikkeiben leírt álmait nem érzi megvalósultnak. Más lett Budapest, mint amit elképzelt. Másképp alakult a (magyar) világ, mint ahogy 1848–49-ben hitte, majd utópisztikus vonásoktól sem mentes írásaiban megővendőlte. Ennek a keserű tapasztalatokkal vég-

ződő útnak rajzát vártuk a kötetből, s ehelyett bizonyos — indokolható — tematikai elrendezésű kötetet kaptunk, amely csak részben mutatja be *Jókai Budapestjét*, s még kisebb mértékben tanúskodik *Budapest Jókaija* mellett. Egymástól elszakítja az összetartozó részeket: Jókai politikai-várospolitikai állásfoglalásai más fejezetben találhatóak, mint színes beszámolóí, illetve regényrészletei. Holott — s ezt úgy látszik, nem hangsúlyozta eléggé a kutatás — az országgyűlési beszédek és a regények irányzata jórészt megegyezik; amiért az országgyűlésen küzd, az a regényíróknak is célja. Ha egymástól elkülönítve közöljük a parlamenti megnyilvánulásokat s a vele egyidejű regényrészleteket, tápot adunk annak a babonának, amely Jókai politikai beszédeit, parlamenti szereplését lekezelő (vagy megbocsátó?) gúnnyal (mosollyal?) emlegeti, a „naiv mesemondó” tévelygéseként tárgyalja. Holott épp a várospolitika kérdésében Jókai józan és Budapest (Pest-Buda) célszerű fejlesztését szem előtt tartó álláspontot képviselt, s ez az álláspont az egyes regényekben varázslatos pompával meglevelelt jövőbeli Budapest-panorámával egylényegű. A Berza által — sajnos — csak nem túl szerencsés részleteiben közölt 1872. november 29-i beszédre hivatkozunk (Berza így kezdi közlését: „Tehát egy egészséges népképviselőt, az, mely ezen eszméket létesítheti.” Mely eszméket? Hadd feleljünk erre a Jókai-beszéd kihagyott előzményeivel): „Még azzal nem csináltunk nagy fővárost, ha három egymás mellett fekvő nagy és kisebb várost egymással összezsacatolunk...” Majd így folytatja alább: következő ezért az ipar és a kereskedelem stabilizálását, a vagyonosodás lehetővé tételét, nemcsak a gazdagoknak, „a munkás-osztálynak is”. A „nemzeti” kapitalizmus Jókai ideálja, a hazai téskének a hazai fejlesztésre irányítása a célja. Olyan korszerűen gondolkodik, az ipar és a kereskedelem nemzetközi áramába bekapcsolódó főváros az eszménye, amelynek idealizált figurája Berend Iván. De Jókai észreveszi a fejlődő Budapest árnyait: nemcsak a magánélet válságát kifejező — s Berza által is közölt — „Solitudo” tanúskodik erről, hanem több regénye is. S itt tennék szavát azt is, hogy a 95–98. lapokon található „Pesti és budai vonatkozású adatok, leírások Jókai legismertebb szépirodalmi műveiben” című bibliográfiai vázlat ötletzerű, hiányos; számos alapvető Budapest-kép hiányzik. Hogy csak a leglényegesebbeket említsük: Az „Egy magyar nábob” látomása Pestről, A jövő század regénye megannyi fejezete, az Asszonyt kísér, Istent kísért túlzásaiban is megragadó külváros-leírása stb. Téves az az állítás, hogy Jókai a Nemzeti Színházról „könyvecskét írt”. A Berzától idézett részlet is, ház karcolat is

megtalálható a Hátrahagyott Művek V. kötetében. Berza az Ady Lajos által sajtó alá rendezett kiadásból merített. Általában még jobban lehetett volna hasznosítani a Hátrahagyott Művek „budapesti” anyagát.

A szövegközlés jelentékeny hibája, hogy mellőzi az Ű-t, ű-t, s a Politikai beszédek bekezdés nélküli szövegét több helyütt — önkényesen — bekezdésekre osztja. A 77—78. lapokon található beszéd helyes lapszáma a Politikai Beszédek II. kötetében nem 302—310, hanem 302—304.

Még több kifogás érheti a jegyzeteket. A parlamenti beszédek előzetes jegyzeti jó-részt (némi rövidítéssel) megegyeznek a Politikai beszédek idézett köteleinek jegyzet-anyagával, így új kutatást nem hoznak. Az egyes nevek, helynevek magyarázatából értékesebbek a régi és a mai utcanevék azonosításai, viszont mi értelme van az ilyen típusú jegyzetelésnek: Laborfalvi Róza: Színész. 1848-tól Jókai Mór felesége.” Vagy: „B.[ach] Alexander (1813—1893) osztrák miniszter.” Schmerlingről megtudjuk, hogy „osztrák államférfi”, a Körről, illetve Nemzeti Körről azt a felvilágosítást adja, hogy „reformkori irodalmi egyesület”, tudjuk, ez igencsak szűkítő megjelölés, Batthyány József hercegprímás még rosszabbul jár, az évszámokon kívül csak annyit közöl róla Berza, hogy „gróf”. Benyovszky Móric csupán „utazó”, s Ledru Röllin nem 1847-ben, hanem 1874-ben halt meg (ez nyilván sajtóhiba). A Redout valójában *Redoute* s nem a pesti Vigadó, legfeljebb a „régii” pesti Vigadóként emlegették, Schodelné Klein Rozália nemcsak és nem elsősorban 1848-ban volt a pesti Magyar Színház, illetve a Nemzeti Színház tagja — stb. A szépirodalmi lapok közül nem a Honderú a „legjelentősebb” Jókai valóban azt írja, hogy súlyos börtönbüntetésre ítélték, de utána így folytatja: „A börtönben pedig a katonák oly emberségesen bántak velünk, elítéltekkel, ahogy csak magyar vendégszerető gazda bánhat a vendégével. . .”

A kötet erőssége képanyaga. Az én példányomban azonban két képpoldal szerepel kétszer, ez valaki máséból hiányzik, s a 41. ábra (Az író köszönőlevele) tükörrással, azaz fordítva került kinyomtatásra.

A kötet példányszáma 1000. Így a nagyközönség kezébe aligha kerül. Pedig első-sorban nekik szól ez a tudományosnak nehezen nevezhető kiadvány. Azonban a szakembereknek sem haszontalan e könyv forgatása; rádöbbeníti őket, hogy minél előbb igyekezzenek elosztatni a Jókai körüli képzelgéseket, megrajzolni Jókai és a főváros kapcsolatainak történetét, s ezáltal a város fejlődésének törzközését Jókai regényírásában.

Fried István

Várkonyi Nándor: Dunántúl. Bp. 1975. Magvető K. 215 l. + 48 képm.

Várkonyi, az ismert nevű pécsi irodalomtörténész 1975 márciusában halt meg, így tehát ez a könyve már posztumusz kiadásban látott napvilágot. Az előszót még maga a szerző írta, 1973 októberében; az utószó Tüskés Tibor munkája: ebben röviden Várkonyi pályájára is visszapiillantunk. Megtudjuk, hogy először 1944-ben jelent meg a munka „Magyar Dunántúl” címmel, és azzal a céllal, hogy a toll fegyverével küzdjön a Dunántúlt fenyegető hitlerista aspirációk ellen.

A mostani kiadás voltaképpen teljesen átdolgozott mű. A polemikus részleteket a szerző kihagyta vagy mérsékelte, felhasználta viszont a Dunántúl történetére és művelődéstörténetére vonatkozó újabb kutatásokat. A könyvnek a műfaja is igen érdekes. Várkonyi itt azt az irányt képviseli, amelyet régebben „művelődésföldrajznak” neveztek. Napjainkban sajnos szinte egyáltalában nem kultiválják ezt az irányt, holott régebbi képviselői, mint Szabó Pál Zoltán és Hantos Gyula, jórészt dunántúli, sőt pécsi problémákkal foglalkoztak.

Várkonyi ír a Dunántúl földjéről és életéről, geológiai és biológiai kérdéseiről, különösen hangulatosan pedig a dunántúli tájakról. Látszik, hogy a szerző, akit pedig egyre romló hallása akadályozott az utazgatásban, mégis bevándorolta a Dunántúlt legszebb, legérdekesebb tájait. Következik aztán az „Emberrek” című fejezet, ahol már a vértesszőlősi ősember-lelet is szerepel, aztán a kelták, a rómaiak és a népvándorlás törzsei. A „kettős honfoglalás” László Gyula-féle elméletét is ismeri és részben felhasználja. Honfoglalás és honépítés, török és német hódítás, majd a XVIII. század óta kibontakozó „magyar hódítás”, azaz — más terminológiával — „nemzeti újjászületés” a következő fejezetek tárgyai.

Látszólag valóban „művelődésföldrajzi” könyvet tartunk kezünkben, amely azonban a művelődés- és irodalomtörténet számára is igen érdekes. Várkonyi szépen elemzi a Dunántúlt híresebb műemlékeit, így a többször átépített pécsi székesegyházat, vagy az Árpád-kori művészetnek egykor fényes, később azonban a török és a német dúlás, majd a XIX. század érzéketlensége és kíméletlensége miatt elpusztult székesfehérvári emlékeit. A képmelléletek gazdag sorozata is néhány szép műalkotást mutat be, így az ókori Gorsium maradványait, a pécsi ökeresztény sírkamrát, a jáki templomot, olyan kisebb emlékeket, mint a mecseknádasdi és cserkúti román templomokat, a visegrádi királyi palota maradványait, ormánsági református templomok festett fakazettáit és

még sok érdekes alkotást. A kritikus legfeljebb azt sajnálhatja, hogy Győr, Kőszeg és Sopron értékes műkincsei kimaradtak a mellékletek sorozatából.

Művelődéstörténeti problémák más szempontból is érdekelték Várkonyit. A Nagy Lajos-alapította pécsi egyetem történetének elemzésénél azoknak a bel- és külföldi tudósoknak véleményéhez csatlakozik, akik lehetségesnek tartják, hogy a főiskolai színvonalú oktatás Pécsen egészen a XVI. század elejéig fennállt, még akkor is, ha a tulajdonképpeni *universitas* már a XV. században megszűnt működni.

A Dunántúl—Tiszántúl—Erdély-probléma sem hiányzik. Várkonyi nem osztja azok véleményét, akik a magyar irodalom történetét képzelt tájegységek alapján akarták megírni, és akik például alapvető különbséget láttak a „dunántúli” és a „tiszántúli” szellem közt. Ő csak arra utal, hogy a különféle történelmi és társadalmi tényezők hatása következtében valóban voltak dunántúlinak, tiszántúlinak, erdélyinek nevezhető írók, de volt szinte állandó csere, kapcsolat és érintkezés is. Ezekben a részletekben a legtöbb az irodalomtörténeti anyag. Szerepel természetesen Janus Pannonius, aztán a „kathauzi névtelen”, azaz az Érdy-kódex írója, Tinódi Sebestyén és Zrínyi Miklós, különös hangsúllyal pedig a XVIII—XIX. század irodalma: Berzsenyi Dániel, Rájnis József, Faludi Ferenc, Kisfaludy Sándor, Vörösmarty Mihály és még sok jelentős név. Olyan példákkal, mint Baróti Szabó, Csokonai vagy Kazinczy szépen bizonyítja szerzőnk, hogy az akkori Magyarország irodalmi életében mekkora volt a fluktuáció, az értékek cseréje, s hogy egyrészt sok író talált otthonra a Dunántúlon, másrészt pedig egyre többen özönlöttek Pest-Buda felé. Várkonyi posztumusz műve tehát olyan munka, amelyet az irodalomtörténet művelői is haszonnal és tanulsággal fognak forgatni.

Angyal Endre

Rácz Zoltán: Jezsuiták tegnap és ma. Bp. 1974. Kossuth K. 402 l.

III. Pál pápa 1540. szeptember 27-én kiadott „Regimini militantis Ecclesiae” kezdetű bullája nem kis jelentőségűnek bizonyult az európai és egyetemes történelemben. Akkor még úgy tűnt, hogy az irat, mely jóváhagyta Iñigo Oñez y Loyola és hét társának rendalapítási tervét, csak egy intézkedés a sok közül, amelyek segíteni kívánt a reneszánsz liberalizmustól meggyengített és a reformációtól fenyegetett katolikus egyházon. Ám az eredmény nagyobb horderejű lett: az új elvek szerint megteremtett s hamarosan

már igen befolyásos Jézus Társaság ideológusává és végrehajtó motorjává vált az elszakadt eretnekekre lecsapó ellenreformációnak, majd végigharcolva — „Isten nagyobb dicsőségére” — négyszáz esztendő történelmi viharait, ma is jelentős egyházi és politikai tényező őt kontinensre kiterjedő hatalmával.

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy nehéz elfogulatlan szemmel, objektíven közeledni a jezsuitákhoz. Az idők folyamán igen sok támadás érte őket, ám a súlyos leplező könyvek mellől nem hiányoztak az apológiák sem, s hívcik száma mindig is imponáló volt. Rácz Zoltán könyve — követve a rend történetét — megkísérli feltárni ellentmondásos szerepüket, anélkül, hogy a maga objektivitását elvesztené. Vázolja a reneszánsz Európa bonyolult társadalmi-politikai helyzetét, mely kitermelte az igényt egy a jezsuiták által megtestesített szervezet létrehozására. Loyola Ignác életrajza után a Társaság növekvő hatalmát írja le; mint tettek szert egyre nagyobb befolyásra nemcsak az európai udvarokban, de missziós téréseik révén Indiában, Japánban, Kínában és Latin-Amerikában is. A paraguayi mintaállam története, vagy a jezsuiták konspirációs tevékenysége például angliai Erzsébet udvarában: fordulatokban bővelkedő, romantikus történet. Izgalmas kérdés a rend 1773-as, XIV. Kelemen általi feloszlatása, de talán még tanulságosabb a betiltást követő feleledésük (e szíves harcban megmutatkozott a rend rugalmassága, önmagát megújítani tudó képessége), majd hatalmuk teljes visszanyerése és megsokszorozása. Fejlett hírszerző szerveik, ideológiai és szociológiai képzettségük révén jelentős szerepet vittek századunk világháborúiban és politikai harcaiban. Az egyházon belül is hallatják szavukat, részt vettek a II. Vatikáni zsinat szervezésében és lefolytatásában, s ma is a katolicizmus „elit”-jéhez tartoznak. A könyv záró fejezetei a jezsuita rend szervezetét és az általuk képviselt erkölcsi rendszert ismertetik.

Rácz Zoltán könyve hézagpótlónak készült, mivel magyar nyelven hosszú ideje nem adtak ki hasonló munkát, ezt az is bizonyítja, hogy az általa idézett (viszonylag kevés számú) forrás java része 1945 előtt íródott. Hogy mégsem igazán hézagpótló a könyv, arról néhány alapvető hiányossága tehet. Elnagyolt történelemszemlélete, a források szűk köre, sokszor pontatlan és felületese idézése, egy a mű kezelését megkönnyítő index és bibliográfia hiánya inkább népszerűtudományos, semmint igényes munkává teszi ezt az írást.

A jezsuiták magas szintű nevelői és kulturális tevékenysége jónéhány kérdésben felkelti az irodalomtörténet figyelmét is. Ilyen vonatkozásokban *A jezsuiták tegnap és ma...*

azonban — még magyarországi tevékenységüket tekintve is — csalódást kelt. A kiemelkedő irodalmi tevékenységet folytató s ma már egyre árnyaltabban értékelt Pázmány Péterről kevés szó esik, s ugyancsak alig történik említés a Jézus Társaság színházszervezői munkálkodásáról, a juzsui iskola-drámáról is. Érdekesebb ezzel szemben a rend magyarországi történetének XX. századi szakasza, különösen a két háború közötti, Bangha páter nevével fémjelzett korszak. Ezt az időszakot publicitásuk nagymértékű megnövekedése jellemezte, a *Keresztény Sajtóvállalat* szervezésében egymás után megjelentek a különböző színvonalú folyóiratok, újságok (*Szív, Zászlónk, Magyar Kultúra* stb.), melyek tevékeny — többnyire reakciós — szerepet vállaltak a kor politikai és kulturális küzdelmeiben. Rácz Zoltán e korabeli sajtótermékek átnézése alapján igyekszik differenciált képet adni arról a kétfrontos harcról, melyt a jezsuiták egyrészt a szocialista mozgalom, a „bolsevista ateizmus” ellen viseltek, ám ugyanakkor — felismerve bizonyos társadalmi változások szükségességét — óvatosan igyekeztek bírálni az egyre inkább elharapózó fasizmust is. Ugyancsak érdekes a *Katolikus Legényegyletek Országos Tanácsának* tevékenysége, mely főleg a falusi fiatalok beszerzésével foglalkozott, fénykorában 20 népfőiskolát tartott fenn, s a korszak végére mintegy 20–25 000 fiatallal végeztetett különféle szintű KALOT-tanfolyamokat. (262. 66. l.)

A jezsuita folyóiratokból, újságokból, brosúrákból hozott idézetek segítségével felvázolt kép méltán keltheti fel a kutatók figyelmét, s ösztönöz lehet, hogy egy rendszer feltárás után teljes képet nyerjünk a Horthy-korszak irodalompolitikájának e kevéssé elemzett területéről is.

Szönyi György Endre

Szalai Imre: *A Vajda János Társaság*. Bp. 1875. Akadémiai K. 142 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 87.)

Amikor a Vajda János Társaság 1944-es tavaszi programját állították össze, a rendezők nem sejtették, hogy a március 19-re, vasárnap estére hirdetett, *A magyar líra fiziológiájáról* szóló vitával a történelem pontot tesz egyesületük közel két évtizedes életére. Aminthogy nem gondolták a húszas évek elejétől klubokban, kávéházi törzsasztaloknál találkozó ifjú költők, irodalmárok sem, hogy az 1925 őszén alapított Vajda János Társaság a szorongásokkal teli harmincas és a drámai negyvenes években kultúrtörténeti jelentőségre tesz szert és a magyar szellemi ellenállás egyik szószerkevévé fejlődik.

Arról, ami 1925 és 1944 között történt, Szalai Imre: *A Vajda János Társaság* című, terjedelmre szerény, de jelentős és igényes kötetében ad számot. Hisz 1975-öt írunk, de az ötvenedik évforduló esztendejében, fél évszázad óta ez az első és alighanem az egyetlen megemlékezés, értékelő kísérlet egy olyan intézményről, amelyről csak a kortársak tudják, milyen nagy szerepet játszott az antifasiszta értelmiség szellemiségének kialakításában. Éppen ebben rejlik Szalai Imre írásának értéke. Egyike ő azon keveseknek, akik jelen voltak a Társaság alapításánál, részt vállaltak két évtized küzdelmeiből és túléltek a háborús katasztrófát. Kötete műfajilag ötvözet az irodalomtörténeti tanulmánynak és a visszaemlékezésnek. A szerző felkutatott és összegyűjtött minden forrást: okiratot, jegyzőkönyvet, feljegyzést, levelezést. S a papírkötegeket átszövi az elfogódott személyes emlékezet légköre.

A közzétett adatok alapján teljes jelentőségében bontakozik ki előttünk a Vajda János Társaság kultúrtörténeti szerepe. A Társaság már öt éve működött, amikor 1931 elején megkapta a Belügyminisztériumtól a jóváhagyott alapszabályokat. A megkötések érzékeltetik a hatóságilag engedélyezett működési terület korlátait. Az egyik tilalom kimondta, hogy: „A Társaságban semmi néven nevezendő politikai irányú vagy tárgyú előadást, felszólalás nem engedélyezhető.” A másik megszorítás szerint: „Hivatalos helység csak az előadások céljaira bérelhető. E helység klubjelleggel nem bírhat, abban összejövetelek nem rendezhetők. . .” Ha meggondoljuk, hogy a Társaság e hatósági tiltások ellenére kezdettől fogva, de különösen a harmincas évek végétől és a második világháború időszakában úgyszólván minden rendezvényével kifejezetten politikai és világnézeti: humanista, antifasiszta és németellenes célokat szolgált, akkor nyilvánvaló, hogy ennek a szervezetnek a tevékenységét és jellegét is meghatározta az ellenforradalmi rendszer sajátos uralkodási mechanizmusa.

A Horthy-rendszer *nem gleichschaltotta* a szellemi életet. *Formailag* engedélyezte a hivatalos kurzust nem támogató, ellenzéki kulturális szervezkedést is. Nem gátolta olyan egyesület létét sem, mint a Vajda János Társaság. Csak éppen működési szabályzatát terhelte meg olyan korlátozásokkal, amelyek bénították a cselekvést és kiszolgáltatták a Társaságot a hatóság önkényének. A Vajda János Társaság irányítóit viszont — hasonlóan a többi baloldali, ellenzéki szervezethez — szintén csak *formálisan* tartották magukat az előírásokhoz, és irodalom, kultúra, ismeretterjesztés ürügyén igyekeztek programjukat mindenkor a napirenden levő társadalmi, politikai tematikához igazítani.

Ennek jegyében történt, hogy 1940-ben a

németek párizsi bevonulása után Benedek Marcell francia nyelvű bevezetőjével francia irodalmi estet rendezték a Vajda János Társaságban. Vagy 1939 őszén, közvetlenül a második világháború kirobbanása után Jóó Tibor A modern nacionalizmus keletkezéséről tartja székfoglaló előadását. Ugyanennek az évnek december 18-i irodalmi estjének címe: *Az utolsó békekarácsony*, s ezen Ady, Babits, Kis József, Kosztolányi, Tóth Árpád, Szép Ernő 1913-ban írt verseit szavalják. Említünk meg néhányat az 1941-ben felolvasott írások közül: Babits Mihály *Szellemi kultúránk válsága*, Braun Róbert *Bürokrácia és demokrácia*, Kecskeméti György *A totális állam misztikája*, Káldor György *Szellemi áramlatok a háború utáni Németországban*, Pikler J. Gyula *Társadalmi rendszerek, Turóczi-Trostler József Nietzsche és a XX. század*. Hosszan sorolhatnánk még a példákat, de e gondolatmenet befejezéseként csak még egyet említünk meg: 1943 februárjában a Társaság *A város peremén* címmel rendezett irodalmi matinét, amelyen szocialista írók, közöttük Radnóti, Zelk, Benjámín, Földeák verseit adták elő.

Az előadások a művészet és a humán tudományok sok ezeréves tárházából merítették reménységet és biztatást a sötét korszak zaklatott emberének. Az előadók Korniss Gyulától Bálint Györgyig, a baráti Huszár Aladártól Radnóti Miklósig a nemzeti szellemi ellenállás minden árnyalatát képviselték. A Társaság működésének lényegére utal Szalai Imre, amikor összegezésében ezt írja: „Égett a világ és a Vajda János Társaság rímeket mentett a lángok közül — mert a rímek a legigazabb magyar valóságra csendültek rá.” Valóban ez volt a Társaság rendeltetése. Csak a kortárs személyes élményeinek felelevenítése érzékeltetheti az utókorral, hogy mit jelenthetett ebben az időben a rímek csendülése. S ha van kritikai észrevételünk az értékes kis kötetrel kapcsolatban, akkor az arra szorítkozik, hogy Szalai Imre az egyéniségéből eredő szerénységtől gátolva túlságosan fegyelmezett, tárgyyszerű, visszafogott, amikor a szubjektív érzelmeit, emlékeit, értékítéleteit fogalmazza meg. Pedig a Vajda János Társaság — s erre éppen a kötet emlékeztet — sokkal több volt, mint a programban megörökített tartalmas és színvonalas előadások összessége.

Vásárhelyi Miklós

Robotos Imre: A nevetés vonásában. Értelmezések a szatíra és a humor köréből. Bukarest, 1973. Kritérion K. 266 l.

Robotos Imre könyve közel két évtized munkásságából ad izelítőt. Kötetbe gyűjtött tanulmányainak többsége erdélyi magyar

nyelvű folyóiratokban, heti- és napilapokban jelent meg, de találhatók közöttük első közlések is, mint az Arisztophanészról, Karinthy Frigyes humoráról, Páskándi művészetéről vagy a dűrennemtáti komédiáról szóló írások. A könyv két részre tagolódik: *Eszmény és valóság* címen világirodalmi, *A hit kételyei* címszó alatt pedig magyar irodalmi művek elemzéseit olvashatjuk. A 16 tanulmányból 9 magyar, 7 pedig világirodalmi alkotásokkal foglalkozik. A legrégebbi írás 1955-ből való, a legkésőbbi alatt pedig az 1971-es dátumot találjuk.

A könyv alapgondolata: a gúny csak az öngúnyal, az ironia csak az önironiával együtt teszi képessé az embert a helyes ön- és valóságismeretre. A szerző mélyégesen hisz a nevetés humanizáló hatásában, emberségszolgáló funkciójában. A tudat fölényének, az emberi méltóság kifejezési lehetőségének tartja a nevetést. Illyés Gyulával együtt vallja, hogy a nevetés a felszabadult értelem diadalordítása. (6.)

Az *Arisztophanészi üzenetekben* azt vizsgálja, miként tréfálta meg a szatíra a komédia mesterét. A *Felhők* nem Szokratész bírálata miatt bukott meg, hanem a művészi eszközök, tartalmi szándékok és műfaji követelmények összhangjának hiánya miatt. Arisztophanésznek sikerült a földi jogaiából kifosztott igazságot a felhők közé hurcolni, de szatirikus túlméretezéssel nem sikerült az igazság felhőtlenítése. Az írói szándék visszajára fordult: „Művészi szándéka szerint az álgondolkodókat csépelte volna, de a gondolat tisztességének védelmezőjét ütötte főbe hadarójával”. (12.) Ezért is maradt érvényes benne a szofista gondolatüzerek megleckéztetése és nem Szokratész karikatúrája.

Az elemzések a művek keletkezésének időrendjét követik. Don Quijotéről szóló írásában Robotos világos logikával bizonyítja, hogy a nevezetes spanyol lovagot nem hite teszi nevetségessé, hanem az, hogy a tudatot és a létet összemossa, a valóságot az eszményeivel azonosítja, pedig bármennyire makulátlan, elvont az erkölcsi norma, mégis erőtlén a reáliákkal szemben. Bolondnak tartják Don Quijotét és megkövezik, azaz nevetnek rajta (komikum) és feláldozzák (tragikum). (33.) A Don Juánról szóló elemzésben a kiélezés, a magyarázás fölébe nő az értelmezésnek. Sikeresebb Brecht aktív humanizmusának és annak a brechti tételnek a bizonyítása, hogy „Az emberi nem legnagyobb élvezete a gondolkodás”. (51.) A *Svejk a második világháborúban* és az *Állítások meg Arturo Uti!* c. szatirikus színművekkel igazolja, hogy nemcsak a szituáció, hanem a szóhasználat is lehet a komikum áradó forrása. Itt is a könyv alcímében jelzett „értelmezés” szabadsága érvényesül inkább, mint az egységes szempontú rendszerezett elemzés.

Szerintünk a két színmű parodikus, szatirikus jellege összetettebb, nagyobb szerep jut az iróniának és a *komikus* körébe tartozó változatoknak, különösen pedig a *nyelvi komikum* forrásai gazdagabbak, mint ahogy az egyébként élvezetes tanulmányból kiderül.

A magyar irodalmi művek értelmezései közül első *A mikszáthi mosoly kritikai élei* című, amely nem az író haragját és szánalmát mérlegeli, hanem iróniáját vizsgálja. Közismert, hogy Mikszáth életműve a humoros elemek bőséges tárháza, de nem véletlen, hogy Robotos elenyészően csekély példát idéz, amely a „mosoly kritikai élet” mutatja. Humorában hit és kétely keveredik ugyan, de a derűs életszeretet erősebb, mint a bíráló hajlam. A jókedély nemcsak életét kísérte fiatal korától, de műveinek is jellemzője. A kritikai realizmus felé mutató fejlődés kétségtelen eredményeit elismerve azt mondhatjuk, hogy Mikszáth humora inkább a mindent egybemosó, problémákat áthidaló atmoszférateremtésre szolgált — műveiben és az életben is —, mint a kritikai leleplezésre. Sugárzó jóságában keserű mosoly is bújkált a nemesipolgári világ bomlása, csökkent eszméisége miatt. Megtartó eszméket, hősokeket nem talált. Utolsó nagy regényei ezért is nélkülözik a létezés korábbi anekdotikus derijét és éreztetik az író intő-figyelmeztető szándékát. A tanulmány mérsékelt színvonalát az 1955-ös dátum is magyarázza, elhagyásával nem csökkent volna a könyv értéke.

A témaválasztás adta lehetőségek kiaknázása *A kételkedés és hit ellentétpárja Karinthy Frigyes humorában* című írásban valósul meg legjobban. Elveti az írói tudat és mű azonosítását, amint Karinthy írói tudata is elvetette a harmónia legendáját, bár olthatatlan igény élt benne a lehetséges harmónia iránt. Találó paradoxont alkalmaz: „Mértéktelen hitetlensége jelzi hitének emberfeletti arányait” (133.)

A tanulmánykötet egyik legemlékezetesebb példája Tomcsa Sándor humorfelfogásának igazát bizonyítja. Egy életből vett példával kérdőjelezi meg azt az Arisztotelész-től eredő tételt, amely szerint csak a „fájdalommentes” jelenségek tartoznak a humor körébe. A Volhíniában ágyútűzben felvonuló, majd golyózáporban rohamra induló 22-es honvédek! a *helyzet humor*a segítette át a halálveszélyt jelentő övezeten. A pergőtűzben előrenyomuló katonák közül az egyik lyukas esernyőt talált a földön, és mint szakadó zápor idején, a feje fölé emelte és egykedvűen tört előre. A katonákba lelket öntött, kétségbeesésüket levezette a látvány kontrasztja: a süvítő golyók ellen emelt lyukas esernyő. Robotos Imre nem is tanulmányoknak, hanem „értelmezések”-nek nevezi írásait, amelyek a műelemzés sajátos szempontú lehető-ségét bizonyítják. Néhány kritikai észrevé-

telünk is érzékelteti, hogy nem mindig egyenletesen magas színvonalú ez a tanulmánykötet. A szerzőnek néha nem sikerült az elemzést és értelmezést az esztétikai alapvonásokra összpontosítani, de szinte mindegyik írás igazolja a könyvről alapos felkészültségét, otthonosságát a humor és szatíra körében. A könyv értékét növeli Robotos élvezetes stílusa, az öngúny fölényét is felcsillanító elemző módszere.

Cs. Varga István

Török Gábor: *Költői rébuszok*. Bp. 1974. Magvető K. 289 l.

Több mint jó, ha a verselemzésben vagy -értelmezésben világos, átgondolt alapelvek vezetnek a kutatót. Ha egy percre sem téveszti szem elől, hogy a költői mű motívumait bizonyos ésszerűség fűzi egybe, hogy a metaforikus szövegrészek a denotátum azonosítását követelik meg, hogy feltétlenül szükséges a mű tágabb, irodalmi és életbeli kontextusának ismerete, s hogy végül is meg kell találni az alkotás „ideológiáját”, tehát azt az eszmei világot, melynek kiépítését szolgálja valamennyi mozzanat.

Az alapelvek következetes alkalmazását azonban gyakran veszélyeztetni alkalmazzuk lehetősége: s Török Gábor könyve, a benne foglalt négy nagyleggettű versmagyarázat elejétől végéig ez utóbbit illusztrálja.

József Attila „intellektuálisan képi” költő — mondja bevezetesképpen, s ezt így magyarázza: „... a vers elemei, részei, mondatai, képei közötti logikai viszonyoknak kiemelkedő fontosságuk van a teljes jelentésszerkezetben!” Nos, ezeket a logikai viszonyokat többnyire az aszintetonos szerkezetek kiegészítésével igyekszik rekonstruálni. Példaként az *Éji dal* második szakasza szolgálhat: „Jusson a néniknek nagy bögre, szerető mindnek, ki szeret — / áldott, mert élek én örökre, / aki egy éjre eltemet.” Az értelmezés olyan logikai szerkezetet (re)konstruál, mintha a szakasz egy ilyesfajta szöveg rövidítése, tömörítése lenne: „Aki engem szeret, és egy éjre szállást nyújt, legyen áldott, sőt kapjon meg mindent, mire vágyik, ha néni, akkor jusson neki nagy bögre, ha szerelmes, akkor szerető társ.” A szövegek pusztán egymás mellé állításából is kiderül, hogy a „prózaifrafrázis” nem felel meg a „költői üzenet”-nek: az 5–6. ill. 7–8. sorok eltérő modalitása ugyanis olyan elhatárolást jelent, melyet nem érdemes (a szintaktikai szerkezet folytonossága érdekében) feloldani: az meg már egyenesen tilos, hogy azután elfeledkezzünk a feloldásról, s az elemzőkor a *racionalizált* szöveget állítsuk az eredeti helyébe.

A racionalizálás „falláciája” különösen szembetűnő a Harmadik Medália tárgyalásakor. Az utolsó sorban („Virág volt ez a vers, almavirág”) nem azt a tradíciót látja, melyben a költő összegezésként visszatekint saját művére, s azt minősíti metaforikusan, hanem egy bonyolult logikai összekapcsolást, mely szerint a költőben élő homályos „verselőtti” komplexum a virág, maga a vers a „fáradt alma”, s így az első szakasz „vers a versben”. A 2–3–4. sort pedig úgy kapcsolja össze, hogy a vers hőse, miközben a madarakat nézi, belép a téhenlepénybe — s ez drámailag fejezné ki öntudat és valóság viszonyát. Török Gábort láthatólag nagyon zavarja a lírai költemények nem-lineáris szintaxisa, s az ilyen formákat mindenáron vissza akarja vezetni valamilyen szigorúan logizált közlésmódra, holott az „ugrásos”, „réshagyó” szövegszerkesztés nem egyszerűen valamilyen logikus mondatforma tömörítése (pl. asyndeton által), hanem egy másfajta vezérelv, a konnotációs azonosítás alkalmazását jelenti. Ezt az eljárást azonban Török „illegális asszociációnak” tekinti, s az esetek többségében érvényesüléseiket csak afféle „háttérsugárzásként” engedi meg.

Különös dolog, hogy milyen analitikus szenvedéllyel keres metaforákat — nem is metaforákat: allegóriákat a „talány”-ként felfogott művek egyes motívumai között. A Második Medáliában pl. eszébe sem jut, hogy a gyermekkorra visszatekintő sorokat szemléleti képnek értelmezze: magától értődőnek tartja, hogy ezek szóképek: a „tarka malac” Vágó Márta vagy Luca, a „tompa tó” a költő lelke, a „csöngetés” nem a disznótereléshez tartozik, hanem egy városi lakáshoz, amelybe egy téli hajnalon még becsöngethet a kedves, aki elhagyta a költőt. . . Még a jéglabba fagyott fehér virágot is csak úgy tudja elképzelni, hogy az egy jégvirágos ablakot jelent! Sem a belső, motívikus összefüggéseket, sem a ciklus többi tagjához vezető szimbolikus konnotációkat nem veszi figyelembe, eltekint a Második és a Harmadik Medáliában egyaránt fellépő tájképi elemektől, pedig maga is megállapítja, hogy éppen ez a két darab épül bele legszerveesebben a ciklusba a motívumok ismétlődése révén!

Olykor az élettrajzi adalékok túlzott tisztelete akadályozza meg, hogy helyesen értelmezze a verseket. Mindjárt az Első Medáliában rossz útra kanyarodik, mikor a külvárosi jósnő (s a hozzá fűződő borzongásos gyermekkori játékok) emlékéit véli feltámadni az „elefánt” misztikus rajzában, az élmény ironizálását, s az 'éretlenség'-gel való azonosítást keresvén benne. Holott ez a vers minden bizonnyal a modern költészetnek abba a nagy vonulatába tartozik, mely a költő újkori lealacsonyodását panaszolja, az (elképzelt) „aranykor” mágiikus hatalmú mű-

vészét a bohóc-szerepbe kényszerült utód groteszk figurájával állítja szembe. Igaz: a versmagyarázat során Török kimondja az „aranykort” és kimondja a „költőt” is, de szigorúan csak másodlagos, „háttérjelentésként”, meg sem próbálván ezeket a „főjelentéssel” összehangolni: ami nemcsak a hibás konstrukciókat áttörni képes spontán elemzési érzékenység, hanem egyben az eklekticizmus jele is.

A versmagyarázat, versértelmezés csakis abban a pillanatban lesz verselemzés, ha sikerül megtalálni és működésében bemutatni a mű elemeit meghatározó eszmerendszert, a vers „ideológiáját”. Török Gábor elemzési kísérleteiben úgy érezzük, mintha a szerző nem a vers, hanem csak a *versmagyarázat* ideológiáját keresné. Példaként a Hatodik Medália szolgálhat: ennek magyarázata meggyőző, az elemeket összefogó ideológia viszont nem más, mint a „forradalmár-etika” szegényes és közhelyes jellemzése: „Az előkészítő versszak azt. . . fejezi ki, hogy milyen alapra épül a forradalmár indulata. . . először közösséget vállal mind a kicsikkel, mind a nagyokkal. . . A természettel való azonosulás. . . mélyebb jelentése az egyszerű ember kis életével is, a társadalom nagy ügyeivel is azonosságot vállaló ember magatartása, egyéni és osztályosors átélése. . . valija, hogy hajnalt hívó, háborúk súlyos árán is hajnalt hívó emberiség óriásaként éli meg a történelmet a hős.” Ebből az ideologizálásból éppen az eszmerendszer struktúraalkotó hatékonyságának bemutatása hiányzik: a „mikro-elemzéseket” kellene az ideológiával összhangba hozni! Ilyesmire azonban csak ritkán tesz kísérletet, s amikor igen, akkor meg a dialektika formaalkotó szerepét hangsúlyozza („triadikus szerkezet”), márpedig a dialektika a tudományos visszatükrözés, nem pedig a művészi újratereztetés módszere. „A líra logika — de nem tudomány”!

Külön térek ki a *Klárások* magyarázatára, most már nem elsősorban az elemzési metódika bírálatát, hanem a tárgyuil választott költeményt állítva előtérbe. Török Gábor summázatában a mű első két szakaszát implicit udvarlásként, második két szakaszát pedig a szerelmestől való búcsúzás fájdalmas előérzeteként interpretálja. Ami az első két szakasz magyarázatát illeti, az merő racionalizálás, az asyndetonos szerkezet önkényes kiegészítése. A második rész értelmezése helytálló, de részleges: tanulságos megfigyelni, milyen szenvedéllyel igyekszik megcáfolni Timár György alaponodolatát tekintve kétségteletlenül helyes, reveláló erejű megfigyelését, hogy ti. az „aranyöv” — „kenderkötél” párhuzam mélyén a szegénylegény szerepbe stilizált lírai hős akasztásának képe húzódik meg. Magyarázatlanul hagyja a vers népies és villoni mozzanatait (melyekre egyébként

precízen felfigyel), indulatosan tagadja a „harang”-motivum halál-konnotációit, a „két jegenye” „szerelmespár”-konnotációját stb. Igaz, Timár is túlságosan racionalizál, s megfigyelését kissé mereven alkalmazza. A vers műfajilag nem betyárballada, hanem három, a tudattalan síkján egymással összefüggő álomkép szürrealista rögzítése: a szerepet leány, az akasztás és a lélekharang álomképe mosódik egybe, a képeket pedig (s azok egybefolyását) a társadalmi ellentétekkel terhes szerelem s a közeli elválás sejtelmének tudattalan feszítése sugallja. Érdekes, hogy az álomszerűsége a vers egyik magyarázója sem figyelt föl eddig, holott ezt pl. a nyári és a téli motivumok egymásmelletisége kézzelfoghatóan jelzi.

Persze egy ilyen rövid recenzió bizonyos mértékig szükségszerűen igazságtalan. Hiszen a négy versmagyarázatban számos jó mozzanat, megfigyelés rejlik, pl. az Első Medália „szegény” jelzőjének mikroelemzése, a Nyolcadik „borostyánkő”-motivumnak és átképzeléses jellegének tisztázása, a Kilencedik első szakaszában levő tudattalan gyilkolásvágy háttérének értelmezése, s igen jelentős elméleti újítás (sajnos, csak az elmélet szintjén marad) az „olvasási utasítás”

fogalmának kidolgozása. A részletelemzések alapvető hibája azonban az, hogy Török a denotatív összefüggéseket többre becsüli a konnotatív kapcsolatoknál (ezért is fáradozik olykor túlzott akribiával a metafora és a metonímia megkülönböztetésén). Így aztán hiába az elemző érzékenység megnyilvánulásai a részletekben, a műegészre vonatkozó magyarázatok lehangolóan távol kerülnek az alkotások esztétikai szerkezetétől.

Több jót tudtam volna mondani Török Gábor máshol publikált rész-elemzéseiről (pl. Lírai ige-függvények stilisztikája c. értékes kismonográfiájáról). A rész-megfigyelések egybefűzése azonban ebben a könyvben nem sikerült. S már maga a szándék is mintha túl szerény lenne; indokolatlannak tartom, hogy a szerző ilyen alapos kutatómunka után, s ekkora terjedelemben megelégszik a művek értelmezésével: a teljes, minden hatékony elemet és réteget figyelembe vevő és elhelyező strukturális elemzést meg sem kísérli. Igaz, ehhez feltétlenül szakítani kellene az explication de texte elszigetelő feldolgozásmódjával és lineáris előadómóddal is.

Kelemen Péter

D. F. Markov akadémikus előadása Intézetünkben

Az 1976. április 1—7. közötti időben az Intézet vendégei voltak *D. F. Markov* akad. lev. tag, a SZTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete igazgatója és *J. V. Bogdanov* kandidátus, az intézet igazgatóhelyettese. A szovjet tudósok tárgyalásokat folytattak *Sóter István* akadémikussal, az Intézet igazgatójával, *Szabolcsi Miklós* akad. lev. taggal, az Intézet ügyvezető igazgatójával és más vezető munkatársakkal. A megbeszélések eredményeként április 7-én a két intézet vezetői aláírták az 1976—80. évekre szóló intézményközi együttműködési egyezményt és a munkatervet. A korábbi gyümölcsöző kapcsolatok továbbfejlesztése érdekében, az MTA és a SZTA közötti megállapodás keretében dolgozik a két intézet *A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei — a nemzeti irodalmak kapcsolatai és kölcsönhatásai* című problémakör két kiemelt részterméjén. Ezek: „A forradalmi és demokratikus tradíciók és a jelenkori irodalmi folyamat”, valamint „A nemzeti kultúrák kialakulása tanulmányozásának metodológiai problémái”. A következő ötéves tervperiódus során mindkét témában konzultációkat, közös szimpoziont és tanulmánykötetek kiadását irányozza elő az együttműködési egyezmény.

D. F. Markov április 7-én az intézeti kollektíva és külső, meghívott résztvevők előtt előadást tartott „A szocialista realizmus poétikájának elméleti alapjairól” címmel. Fejtegetéseiben felvázolta a szovjet irodalomtudomány eredményes erőfeszítéseit, amelynek nyomán sikerült leküzdeni a művészetekre vonatkozó korábbi, sokban dogmatikus szemléletmódot és ugyanakkor a szubjektivistá, formalista nézeteket is, amelyek a szocialista irodalom alapjait veszélyeztették. Markov akadémikus a szocialista realizmust a művészi öntudat új típusaként határozta meg, olyan elvileg új esztétikai képződményként, „amely egyáltalán nem fér el egyetlen, vagy akár néhány ábrázolásmód keretei között, s amely a művészi igazság történelmileg nyitott formarendszerét alkotja.” A szocialista realizmus e meghatározása azon a marxí felismerésen alapszik, amely a megismerést *aktív tükrözésként* fogja fel, s ezáltal a művészetet az emberi személyiség reális fejlődési lehetőségei részesévé avatja. A körülmények emberivé alakításának marxí eszméjét Engels a szigorú történetiség kritériumai alapján mérlegelte; Lenin pedig a pártosság elvéként fejlesztette azt tovább, egyesítve az objektív megismerés mélysége és a szubjektív aktivitás pátozas iránti igényt. „A pártosság lenini elvé — fejtegette az előadó — a legszélesebb körű lehetőségeket biztosítja az alkotói szubjektivitás számára; biztosítja azt a valódi, emberi személyiséghez méltó, fejlődési szabadságot, amely megfelel a humanizmus legmagasabbrendű ideáljainak.” A továbbiakban *D. F. Markov* a szocialista realizmuson belüli változatos módszereknek megfelelő stílusáramlatok kérdéseivel foglalkozott.

Az előadás élénk visszhangot keltett. *Sóter István* kiemelte *D. F. Markov*nak a szocialista realizmus korszerű értelmezésére irányuló kutatásai úttörő jelentőségét és nemzetközi érvényét. *Szabolcsi Miklós* a magyar kutatási tapasztalatoknak a nemzetközi tudományossághoz történő eljuttatását szorgalmazta, s a neoavantgarde és a baloldali szellemiségű irodalom kapcsolatának lehetőségeiről szolt portugáliai benyomásai alapján. *Szili József* az előadás fő esztétikai tételeiről megállapította, hogy azok a legényegesebb pontokon alapvető egyezést mutatnak az intézetben több mint egy évtizeden át kialakult felismerésekkel. Hangsúlyozta a szocialista realizmus „történelmileg nyitott rendszerként” való felfogása helyességét, s a realizmusnak a művészi alkotás igazságtartalmával való korrelációba állítását. *Bodnár György* is a szocialista realizmus nyitottságát tekintette az előadás legösszötnözzőbb megállapításának, mivel a zárt rendszerek éppen a kreativitást iktatják ki. További megfontolásra ajánlotta viszont a szocialista és a szocialista-realista irodalom megkülönböztetését, a huszadik századi újrealista törekvések szerepének megvizsgálását és a korstílus körüli viták elemzését. *Illés László* az előadás ama mozzanatait emelte ki, amelyek az elméleti munka tovább elmélyítésére indítanak, főleg a szocialista realizmus módszerbeli összetettségével valamint a mimetikus, ill. a kreatív típusú visszatükröződés dialektikájával összefüggésben.

A SZTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete vezetőinek az Intézetben tett látogatása az együttműködés továbbfejlesztésében jelentős állomás volt, — állapította meg zárásával *Sötér István*. (I. L.)

A Reneszánsz-kutató Csoport 1975. évi munkája

A Csoport könyvsorozataiban 1975-ben három kötet jelent meg, az előzetes terveknek megfelelően: a „Humanizmus és Reformáció” ötödik köteteként *Bálint Sándor*: „Szegei reneszánszkori műveltsége” című munkája; a „Studia humanitatis” második köteteként, „Rapporti ungheresi all'epoca del Rinascimento” címmel, *Klaniczay Tibor* szerkesztésében az 1973-ban megrendezett második velencei magyar kollokvium anyaga; a „Bibliotheca Hungarica Antiqua” kilencedik köteteként pedig a „Váradi énekeskönyv” (1556) *Schulek Tibor* kisértő-tanulmányával. Bonfini magyar története ötödik, zárókötetének a „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” keretében szintén erre az évre várt megjelenése, technikai okokból átcúsúzott 1976 elejére. Ezzel szemben megjelent végre az 1972-ben megtartott pécsi Janus Pannonius ülészak valamennyi előadásának szövege, kiegészítve néhány újabb, jelentős Janus-tanulmánnyal. Az ülészakon idegen nyelven elhangzott előadások a kötetben magyar fordításban olvashatók. A kötet szerkesztését *Kardos Tibor* és *V. Kovács Sándor* vállalták, az előbbinek elhunytja után pedig *V. Kovács Sándor* egyedül gondoskodott a mű sajtó alá rendezéséről. A „Janus Pannonius. Tanulmányok” címen megjelent vaszkos kötet a „Memoria Seculorum Hungariae” című akadémiai sorozat második tagját alkotja.

1975-ben a Csoportnak az egyetemek régi magyar tanszékeivel közösen rendezett havi felolvasó ülésein az alábbi előadások hangzottak el:

G. Lábos Olga: A „négy birodalom” utókorához (Pericléus megítélésének historiográfiái változásai) (január 15.)

Ritókéné Szalay Ágnes: Bakócz Tamás Breviáriumának kéziratos versei (február 12.)

Boronkai Iván: Beszámoló a Vitéz János-szövegkiadás munkájáról (március 19.)

Mezey László: A magyar augusztinizmus a reneszánsz korban (április 16.)

Tóth István: Új adatok Balassi életrajzához — Egykorú levelek a költő bújdosásáról és utolsó szerelméről (június 18.)

Zlinszky János: A humanista Decsi János (szeptember 17.)

Jan Martinek (Prága): Über die Kontinuität der Erforschung des Humanistischen Schrifttums

Borzsák István: Forgách Ferenc — a magyar Tacitus? (október 22.)

Csapódi Csaba: Könyvek a török uralom alól felszabadult Budán (november 19.)

Borsa Gedeon: XVI. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban (Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve stb.) (december 17.)

A szokásos évi kollokvium megrendezésére május 16–22 között került sor a mátrafüredi akadémiai üdülőben, mintegy 110 résztvevővel. Az eddigi szokásoktól eltérően és kísérletképpen ez alkalommal nem a magyar reneszánsz valamely konkrét, történeti témája volt a megbeszélések tárgya, hanem a reneszánszkutatás egyik nagy nemzetközi témaköre: A reneszánsz irodalom- és művészetelmélete. A kollokvium nem annyira új kutatások bemutatására szolgált, mint inkább a nemzetközi kutatás eddig elért eredményeinek bemutatására, azzal a céllal, hogy ez a nálunk eddig kevésbé ismert és még kevésbé kutatott — bár a reneszánsz irodalom tanulmányozásához nélkülözhetetlen — terület ismertté és népszerűvé váljék a hazai kutatók körében. Éppen ezért ezúttal külföldi vendégek csak a szomszédos Pozsonyból és Újvidékről voltak, az Oktatásügyi Minisztérium megértő támogatása jóvoltából viszont biztosítani sikerült 20 pályázat útján kiválasztott egyetemi hallgató ingyenes részvételét. Az ülészakon elhangzott 23 előadás a reneszánszkori irodalomkritika, poétika, művészet-építészeti- és zeneelmélet legkülönbözőbb kérdéseit ölelte fel, támaszkodva a különböző európai nemzetek irodalmának, művészetének és elméleti erőfeszítéseinek tanúságaira. Az ülészak előadói, akiknek az egész vállalkozás sikere, a tartalmas viták kellő megalapozása köszönhető, a következők voltak: *Balázs Mihály*, *Bán Imre*, *Bítskey István*, *Borzsák István*, *Feuerné Tóth Rózsa*, *Gyenis Vilmos*, *Hajnóczy Gábor*, *Horváth Iván*, *Klaniczay Tibor*, *Lelkes István*, *Merényi László*, *Mezey László*, *Miklós Pál*, *Nagy Zoltán*, *Németh Jenő*, *Pirnát Antal*, *Rajeczky Benjamin*, *Ritók Zsigmondné*, *Sallay Géza*, *Szilassy Zoltán*, *Szörényi László*, *Zemplényi Ferenc*. Az új típusú rendezvény programjának kialakítása és előkészítése *Horváth Iván* munkáját dicséri. Az elhangzott előadások közül azok, melyek a publikáció igényével s új eredményeket közölve készültek, a *Filológiai Közöny* egyik számában fognak napvilágot látni. Az ülészak sikeréhez komolyan hozzájárult az a tény, hogy a résztvevők igyekeztek előre is tájékozódni a reneszánsz

egykorú elméleti irodalmában. Ezt dicséretes módon megkönnyítette az a kis kötet, mely „Francia és angol poétikák” címmel, szegedi egyetemi hallgatók fordításait adta közre *Horváth Iván* szerkesztésében s a szegedi egyetem kiadásában.

A Csoport nagy kollektív vállalkozásainak sorában a „Baroque” c. folyóirat számára készített francia nyelvű kötet nyomdai munkálatai áthúzódtak 1976-ra. A moszkvai Gorkij Intézettel közösen készülő tanulmánykötet egy része (a magyar szerzők tanulmányai) már franciára fordítva a nyelvi lektoráláson is túlestek; a végleges befejezés most már csak a szovjet részről készülő tanulmányok utolsó csoportjának beérkezésétől függ. Szívósan, bár lassan haladtak előre az AILC égisze alatt készülő négykötetes reneszánsz szintézis munkálatai. Az év folyamán nagyszámú fejezet készült el, az első kötet remélt 1975. évi befejezése azonban egyes szerzők késedelmeskedése miatt, nem valósulhatott meg. Dudith András levelezésének a lengyel akadémia Filozófiai Intézetével megkezdett összegyűjtése és sajtó alá rendezése tovább folytatódott, a munka aktuális kérdéseit *Pirná Antal* és *Szepessy Tibor* december 1. és 5. között Varsóban megbeszéltek a lengyel kollegákkal.

Az év folyamán sor került több kutató külföldi tanulmányútjára. A legfontosabb ezek közül *Varjas Béla* 3 hónapos nyugatnémetországi tanulmányútja volt, melynek során számos könyvtár anyagából a XVI. század igen értékes, ismeretlen magyar emlékeit sikerült összegyűjtenie; egyúttal ez a tanulmányút lehetővé tette a Nyugat-Németországban fellendülőben levő humanizmuskutatással és annak vezetőivel a személyes kapcsolatok felvételét. *Bónis György*, *Komlowszki Tibor* és *Szepessy Tibor* Szlovákiában folytattak néhányhetes kutatómunkát.

Nem hiányoztak a Csoport munkatársai az év különböző nemzetközi kollokviumairól sem. *Keserű Bálint*, *Klaniczay Tibor*, *Pirná Antal* és *Varjas Béla* részt vettek a berlini Zentralinstitut für Literaturgeschichte 1975. január 21—23-án rendezett konferenciáján. A reneszánsz, reformáció és parasztháború kérdéskörének szentelt kollokviumon *Klaniczay Tibor* „Protestantismus und volkssprachliche Grundlageder Nationalliteraturen”, *Varjas Béla* pedig „Die sozialhistorischen Bedingungen der ungarischen Unterhaltungsliteratur im Zeitalter der Reformation” címmel tartottak előadást. — *Bitskey István* aspiráns és *Kormányos József* szerződéses munkatársunk részt vettek a tours-i Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance ezévi nemzetközi kollokviumán július 7—20-ig. A kollokvium tárgya ez alkalommal a német humanizmus volt. — *Klaniczay Tibor* részt vett a Reneszánzkutató Intézetek Nemzetközi Szövetségének, a Nemzetközi Történelem Kongresszus keretében San Franciscóban tartott kongresszusán (augusztus 22-től 29-ig). Ennek során augusztus 27-én felolvasta *Dán Róbertnek* és *Pirná Antalnak* a kongresszusra készített előadását („Humanistic and Heretical Tendencies in the Antitrinitarian Critique of the Bible”), miután a két előadó — eléggé nem sajnálható módon — nem lehetett jelen a kongresszuson. — A Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének a régi lengyel irodalom európai kapcsolatairól rendezett kollokviumán október 27-től 29-ig *Balázs Mihály*, *Komlowszki Tibor* és *Varga Imre* vettek részt Varsóban. — A legnagyobb létszámban azonban a november 8—11 között Narni városában megrendezett Galeotto Marzio-kollokviumon képviselték magyar szakemberek a hazai reneszánszkutatást. Az ülésszakon *Gyenis Vilmos*, *Klaniczay Tibor*, *Kulcsár Péter*, *Nagy Zoltán*, *Ritókkné Szalay Ágnes* és *Szörényi László* tartottak előadást.

Az 1975. év személyi vonatkozású hírei közé tartozik, hogy *Bitskey István* aspiráns befejezte 3 éves aspiránsi munkáját, s néhány hónappal később disszertációja is beadásra került „Humanista erudíció és barokk világkép (Pázmány Péter prédikációi)” címen. 1975 őszétől kezdve mint új aspiráns, aki *Pirná Antal* vezetésével végzi munkáját, *Balázs Mihály* került a Csoport kötelékébe. Ugyancsak ekkor kezdte meg munkáját ösztöndíjas tanárként *Kovács Béláné*. A személyi változások közé tartozik, hogy *Klaniczay Tibor* néhány évre elvállalta a római egyetemen a Magyar Tanszék vezetését, így az év nagyobb felét a következő években Rómában fogja tölteni. A munkatársakkal való állandó kapcsolatot tartva, valamint a többszöri és hosszabb budapesti tartózkodások jóvoltából továbbra is részt vesz majd a Csoport tevékenységének irányításában, elsősorban a nemzetközi vállalkozások és nemzetközi kapcsolatok terén, a tényleges igazgatást azonban ettől kezdve *Varjas Béla* látja el.

K. T.

Intézeti hírek

(1975. január 1—december 31.)

Küintetések. 1975. április 4-én *Szaunder József* főosztályvezető irodalomtudományi munkásságáért az Állami-díj 2. fokozatában,

Béládi Miklós osztályvezető a József Attila-díj 2. fokozatában részesült; *Szabolcsi Miklós* úv. igazgató a Munka Érdemrend arany

fokozatát, *József Farkas* osztályvezető és *Komlós Tibor* tud. munkatárs a Munka Érdemrend ezüst fokozatát kapta. — *Sziklay László* tud. főmunkatárs a Szlovák Nemzeti Felkelés, a prágai felkelés és Csehszlovákia felszabadulása 30. évfordulója alkalmából kiadott emlékermetet kapta a csehszlovák — magyar kulturális kapcsolatok terén végzett munkásságáért; a kitüntetést június 16-án adták át.

Intézetünk külföldi vendégei. Frederick Garber, a State University of New York (Binghamton) professzora és a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) amerikai főtitikára februárban egy hétre Magyarországra látogatott. Intézetünkben „Az amerikai romantika kérdései” címmel tartott előadást. — *Alekszandr Gerskovics*, a SZTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének munkatársa áprilisban hat hónapos magyarországi tanulmányútra érkezett. A 18. sz.-i Osztály ülésén ismertette a felvilágosodás kori magyar irodalomról szóló kandidátusi értekezésének előzetes téziseit. — *D. Sz. Lihacsov* leningrádi akadémikust május 8-án fogadta *Klaniczay Tibor* igazgatóhelyettes és megbeszéléseket folytatott vele a szovjet és magyar reneszánsz kutatások helyzetéről. — Szeptember 27. és október 3. között rendezte meg az Irodalomtudományi Intézet a III. Nemzetközi Kelet-Középeurópai Felvilágosodás konferenciát Mátrafüreden, amelyen mintegy 60 külföldi és magyar kutató vett részt. — Október 14—15-én intézetünk nemzetközi konferenciát rendezett „A szocialista világirodalom elvi és esztétikai kérdései” címmel. — *Jan Martinek* professor, a Csehszlovák TA Görög—Latin Kutatócsoportjának igazgatója októberben intézetünk vendége volt és előadást tartott „Über die Kontinuität der Erforschung des Humanistischen Schrifttums” címmel. — Jugoszláv tudósok részvételével októberben intézetünk szimpóziumot rendezett a délszláv és magyar romantika kérdéseiről. — *J. F. Truscenko*, a SZTA Társadalomtudományi Információs Intézete Irodalomtudományi Osztályának vezetője októberben megbeszéléseket folytatott intézetünkben a magyar irodalomtörténeti kiadványok referálásának megszervezése ügyében.

Munkatársaink külföldi tanulmányútjai, előadásai. Az 1975 januárjában Berlinben rendezett „Reneszánsz-paraszthabóru-reformáció” konferencián intézetünket *Klaniczay Tibor* igazgatóhelyettes, *Varjas Béla* osztályvezető és *Pirnát Antal* tudományos főmunkatárs képviselte. — *Szauder József* főosztály-

vezető 1975 első felében folytatta előadásait a római egyetemen mint vendégprofesszor. — *Sziklay László* osztályvezető a csehszlovák Írószövetség meghívására 1975. február 18-án előadást tartott Prágában a cseh, szlovák és magyar irodalmi és irodalomtudományi kapcsolatokról. — Az 1975. április 7—12 között Berlinben tartott „Verantwortung für die Welt” c. nemzetközi antifasiszta konferencián intézetünk képviselőjében részt vett *Szabolcsi Miklós* úv. igazgató, *József Farkas* osztályvezető, *Fenyő István* tud. főmunkatárs és *Kajtár Mária* tud. munkatárs, továbbá *Illés László*, a PIM igazgatója. *Szabolcsi Miklós* a szocialista világirodalom problematikájáról és specifikumáról, *József Farkas* a korai magyar antifaszizmus néhány példájáról, *Fenyő István* az antifaszizmusnak a magyar lírára tett vonzásáról tartott előadást. Felolvasásra került a távollevő *Béldi Miklós* előadása a háború és a fasizmus megjelenítéséről a magyar prózában. — *Klaniczay Tibor* részt vett az április 29. és május 7. között Tours-ban megrendezett, az európai nyelvű irodalmak története reneszánsz kötetének szerkesztői konferenciáján. — A bécsi Exil-konferencián (június 3—6.) részt vett *Szabolcsi Miklós* és *József Farkas*. — A Magyar Műhely bécsi találkozóján június 23. és 26. között részt vett *Béldi Miklós* osztályvezető és *Pomogáts Béla* tud. munkatárs; az avantgarde történeti és elméleti problémáiról tartottak előadást. — *Hopp Lajos* osztályvezető és *Vajda György Mihály* osztályvezető részt vett és előadást tartott a Yale egyetemen júliusban megrendezett nemzetközi 18. sz.-i irodalom konferencián. — *Klaniczay Tibor* részt vett a Reneszánzkutató Intézetek Nemzetközi Szövetségének a Nemzetközi Történezs Kongresszus keretében augusztus 22—29. között San Franciscóban tartott kongresszusán. A kongresszuson a szerzők távollétében elhangzott *Dán Róbert* és *Pirnát Antal* közösen készített előadása „Az antitrinitárius bibliakritika humanista és eretnek tendenciái” címmel. — *Tarnai Andor* az 1975—76-os akadémiai évben a bécsi egyetemen tart előadásokat mint vendégprofesszor. — *Vujicsics D. Sztoján* tud. főmunkatárs a Magyar Írók Szövetsége küldöttségének tagjaként részt vett a belgrádi Októberi Nemzetközi Írótalálkózón. — „A régi lengyel irodalom nemzetközi kapcsolatai” c. konferencián, melyet októberben rendeztek meg Varsóban, intézetünket *Hopp Lajos*, *Varga Imre* és *Komlós Tibor* képviselték. — *Szegedy-Maszák Mihály* tud. munkatárs részt vett és előadást tartott a varsói egyetem magyar tanszékének Vörösmarty jubileumi ülészakán. — 1975. október 20 és 24 között a SZTA Gorkij Világirodalmi Intézete nemzetközi konferenciát rendezett „Az általános és különös az európai szocialista

országok irodalmaiban" címmel. A konferencián részt vett és előadást tartott *Szabolcsi Miklós* és *Bodnár György*. Előadást küldött *Béládi Miklós* is, ő azonban nem tudott részt venni a konferencián. A magyar delegáció tagja volt még *Csűrös Miklós*, az intézet aspiránsa. — *Klanczay Tibor* 1975 novemberétől kezdve vendégprofesszor a római egyetemen. — Novemberben az olaszországi Narniban megrendezett „Galeotto Marzio és az olasz és európai humanizmus” c. konferencián *Klanczay Tibor* és *Szőrényi László*

tud. munkatárs tartott előadást. — *Nyíró Lajos* fősztályvezető novemberben Moszkvában folytatott megbeszéléseket a magyar—szovjet szemiotikai együttműködés tárgyában. — A szocialista országok Esztétikai Bizottságai vezetőinek egyeztető tárgyalásán *Szabolcsi Miklós* vett részt november 20—21-én Berlinben. — *Illés László* és *József Farkas* december 1—8. között megbeszéléseket folytatott Szófiában a bolgár Irodalomtudományi Intézetben az intézeteink közötti együttműködésről.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. 1. 8. — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív
76.2655 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György



СОДЕРЖАНИЕ

Кулин, Ф.: Образ Дожи у Михая Танчича	151
Помогач, Б.: Поворот к предметности в поэзии и второе поколение журнала «Ньюгат»	165
Бата, И.: «Деревенская хроника»	180

Юбилей

Шёттер, И.: Михай Верешмарти	190
------------------------------	-----

Критике сообщения

Чока, Й. Л.: Заметки к толкованию „P. dictus magister”	194
Немешкюрти, Х.: Венгерский «Симплициссимус» и роман странствий в немецкой литературе XVII века	201
Фрид, И.: Словацкая «Фотская песня»	205
Шпиро, Д.: Некоторые общие черты восточно-европейских романтических драм	206
Сабо, И.: Заметки об одной букве в «Человеческой трагедии» Мадача	209

Анализ художественных произведений

Немет, Г. Б.: Отход от романтизма, создание более сложной личности (Янош Арань: «Годы, грядущие зодь»)	211
--	-----

Документация

Гал, И.: Биография Габора Бетлена, написанная Петером Макшаи в 1629 году на английском языке	223
Чанак, Д. Ф.: Неизвестное стихотворение Лёринца Орци	238
Петрани, И.: О дружбе Арпада Тота и Милана Фюшга	241

Обзор

Пять книг об Аттиле Йожефе (Петер, Л.)	251
Виктор Юлов: «Михай Чоконаи-Витез (Керени, Ф.)	259
Орос, Ласло: Йожеф Катона (Надь, М.)	262
Сиклаи, Ласло: О наших соседях (Хорват, К.)	265
Книга проповедей Яноша Кечкемети Алексиса (Янкович, Й.)	267

Хроника

SOMMAIRE

<i>Kulin, F.</i> : Le portrait de Dózsa d'après Mihály Táncsics	151
<i>Pomogáts, B.</i> : Le tournant de la poésie lyrique vers la réalité et la deuxième génération de la revue „Nyugat” (Occident)	165
<i>Bata, I.</i> : La Chronique de village de Péter Veres	180

Anniversaire

<i>Sötér, I.</i> : Mihály Vörösmarty	190
--------------------------------------	-----

Bulletin

<i>Csóka, J. L.</i> : Quelques observations à l'interprétation de „P. dictus magister”	194
<i>Nemeskürty, H.</i> : Le Simplicissimus hongrois et la littérature de voyage allemande au XVII ^e siècle	201
<i>Fried, I.</i> : La „Chanson de Fót” slovaque	205
<i>Spiró, Gy.</i> : Quelques traits communs des drames romantiques de l'Europe orientale	206
<i>Szabó, J.</i> : A une seule lettre de <i>La tragédie de l'homme</i>	209

Analyse d'oeuvre

<i>Németh, G. B.</i> : Éloignement du romantisme, sous le signe d'un personnage plus complexe (János Arany: <i>Évek, ti még jövendő évek</i> — Oh vous, années encore à venir)	211
--	-----

Documents

<i>Gál, I.</i> : Une biographie de Gábor Bethlen, écrite en anglais par Péter Maksai en 1629	223
<i>F. Csanak, D.</i> : Une poésie inconnue de Lőrinc Orczy	238
<i>Petrányi, I.</i> : Sur l'amitié d'Árpád Tóth et de Milán Füst	241

Revue

Cinq livres sur Attila József (<i>Péter, L.</i>)	251
Viktor Julow: Mihály Csokonai Vitéz (<i>Kerényi, F.</i>)	259
László Orosz: József Katona (<i>Nagy, M.</i>)	262
László Sziklay: Szomszédainkról (Sur nos voisins) (<i>Horváth, K.</i>)	265
Le sermonnaire de János Kecskeméti Alexis (<i>Jankovics, J.</i>)	267

Chronique

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj: 66,-Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612